

БЕРТИЙ

БИЙСАШ

Чахкиев Саид

Бертий бийсаш

роман на ингушском языке

Чахкиев Саид

vk.com/ingbooks

Ер книжка аз шоана хетаду, тха хьамсара даьй, хетаду, денал ца дохаш,

*Деникина турпала духьала лаьттарашта, цу лирача тIем тIа сийлахьа валар
корадаьрашта.*

*Доккха баркал ях аз цIеча партизанашта, цхьацца шоашта дагадоагIар дувцаш,
документаш гойташ, ер книжка яз деш сайна новкъостал даьрашта.*

Автор

1

Шоайцига Шахбулат венав аьнна хезача, яха, ший нанна Жовзана мархIаиккхар Дебахан. ТIаккха ший цIагIа дIачуедар. ХIанзза мара хьачуяьннаяцар из, Лима йолча хинна. Лима яр цунна дукхаеза неш. Нана елакьежар.

- Хьажал цунга, вIалла эхь а хетий, - аьлар цо, йоIа тIехьа а хьежа.

Дагахьа раьза яр из Шахбулат шоайцига вена а, из массаза ва ший йоI гIадъухаш а. Шахбулат мега зIамига саг вар. Дикача, цIи хезача тайпан а вар, цул совгIа дуккхача хана денз Жовзана виьлагIча воIаца Виситаца доттагIал долаш хьа а воагIар.

Дебахан а хьалкхийнай. Вурийтта шу даьннад. Тахан-кхоана яхар мо, цхьаннега дIаяла еза. ДикагIа деций иштта дIагIа мел волчоа вовзаш а везаш а волча зIамигача сагага маьре яхийтача. Кьаьгга малх хьежача дийнахьа а, кIерам а лотабийя мара ма де ма йоахий зоахалол.

Ший мар ТIох а зIамигача сага раьза волга ховра Жовзана. Из керттера дар. Дезало фуннагIа дувце а, ТIоха аьнна мар оттаргдацар: иштта хиннад массаза а, дIахо а иштта хургда. Из иштта ца хилча могийтаргдацар кьонгаша а. ЦIенда цIенда хила веза. Цу гIулакха массаза чIоагIа хиннад гIалгIай Iаьдал. ЦIен воккхагIвар лоархIаш ца хилча, сий довш а хиннад. Цу тайпара моттигаш а йовзаш я.

Дебахана, наIарах чIуг а елла, корага хIама эллар. Чехкка Iодаьхар цо шийна тIадувха барзкъаш. Iаьржа бIаргаш кьегар цун, накха бувхьар. Сатоха гIерташ санна, ший зIамигача, бузаш боагIача наькха тIа ши кулг диллар Дебахана. Из боагар. Аьрда кулга хоалора сихденна детталу дог.

ЦIаьхха уйлане йийрзар Дебахана герга юхь. Цхьа кхерам бессача мо, унзара наIаргахьа хьажар цун бIаргаш. Шортта чена тIа IотIадахийтар цо кулгаш. Из... дIаягIар. Гирихана сесага хиннар санна. Цкъа из берах йолча хана. Юхь тIара бос хьарцар Дебахана, кулгаш аьгар.

Кхы хоза я аьнна белгалдаккха хIама даллацар цох, цхьабакьда товш яр. Йистхилар а, елаялар

а, лелар а деррига безаме дар цун. Сага, моллагла из вале а, тлера хулар. Хьакхашта даьккха бер мо, нахаца длаувш яр. Ший шерашка диллача, хламах атта кхеташ а, хьакьал долаш а яр. Дог-цена яр. Цхьаккха хлама кьайладахьа ховш ядар. Цун дага мел дар, мел хезар, мел дайнар шедар цагла массанена длаха дезаш дар.

Цхьабакьда, хланз... хланз ше фу дергда хацар Дебахана. Ши кира, алхха ши кира хьалха цун юкъ йиткьа яр, веший Бек-Хана яр санна. Бек-Хан ва цун зламагла вола воша. Цагларабараша оал цох, клянк а ца хулаш, йийиг хинна хила езаш яр хьох, аьле. Из-м нийса а да. Хоза ва из. Цагла массарел а хозагла. Бек-Ханых йийиг хиннаяларе, чоагла хоза йийиг хургьяр из, массавар хьажа а ухаш. Хлаьта хланз? Клянк. Клянка сенна еза хозал.

Шахбулат дагавох Дебахана. Гладьода из. Хлана аьлча, хов цунна, Шахбулат а ва хоза. Цунга дог дохаш, цунга маьре гьоргболаш дуккха мехкарий ба цар юрта. Хлаьта из Дебаханарга мара ваглац. Шахбулата еза Дебаханга. Цо ше хьахайтад из Виситага. Дикка ха а я хьахайта. Ах шу а хургда.

Шелала дегл оагалу Дебахана. Дехьарча цагла ци йоаге а, укх чу шийла я.

- Хьаараяла, яьй, фу хилар хьона, - ни длаозаю нанас. Хозий хьона?

Цаьхха шинна кулгаца че длаковл Дебахана. Таккха сихха пена юххе латта мора тлоаргац хьадийлле, Васита Ростовеера ена ларжача бархата коч хьаэц. Чехкка из тлаювх цо. Татул инкала тхана кляда цхарал. Из Алхаста сесага Кабихас бенаб цунна, ше маьре йоагаш. Наларых йоалла чулг хьайоаккх Дебахана.

Хьачуйоал Жовзан. Цунна тлехьа йоагла Кабиха а. Алхасг мо теннеи низ болаши я из. Кадай я чоагла.

- Хьажал, хоза миштай са йийиг. Ва, дукха яха хьо, - марнанна хьалха а иккхе, Дебахан тошай мархлайол Кабихас. - Шахбулатага хьо мишта йохийт маьре, сахула седкьа мо хоза йола. Хьо югар-м аьлан во хила веза.

Дебахана барташ а дохаш, ел Кабиха.

- Длахеца со, длахеца! Садаккхийтац ла сога, - яхаш, ма могга карарьяла гьерташ, цун наькха тла ший зламига бийнаш ютладетт Дебахана. Когаш а дла схьа лестабу цо. Из бер долаш мо мара, цун глари, цо детта бийнаши теркалдац Кабихас.

- Длахеца из. Юв ла йийиг, - нус тлехьашкара длаувзаю Жовзана. - Яьй, влштлехьа мукьагла йий хьо. Говр мо тла ма кхийтарий ер-м.

Дебахан длахец несас. Жовзана аьнначоа влалла эглазьяханзар из. Дегабуам а банзар. Хлана аьлча, хов цунна ше во хлама даьдоацалга. Цудухьа, Жовзана шийга фуннагла оале а, Кабихана халахетаргдац. Жовзан дика я. Влалла дика ца хилча а, из цун марнана я. Цунна бехке, ше нус хиларга хьежжа, цо лархла езаш саг я.

- Тфу, тфу, тфу, - оагюра а йийрза, тугаш кховсаш санна, кеп оттаю Кабихас. - Барг ма хилба

са йиИига. Нани, - иштта аьнна мара цѝи яккхац цо ший маьрнаьнах. - Нани, дѝахъажал цунга! Дѝахъажал цун йоагача басилгашка! Боалаш санна еций цѝе! Ой, ва дукха яха хьо, са йиИиг.

Юха а Дебахан мархѝайолла дагахьа, пхьарсаш а доаржадаь, цунна тѝахьад Кабиха.

- Иита со, йита со, нана, - цѝоѝа детташ яха, ший нанна тѝехьашкаэккх Дебахан.

- Тоьаргда хѝанз, тоьаргда, - елакъеж Жовзан, ший йиИиг белажгара хьамархѝа а лавца. - Иолле, хьаша волча гѝо. Гѝулакх де. Бехк боаккхаргба хьох, хьо хьожаш ца хуле.

- Хѝай? - юха а юкъеиккхар Кабиха. - Са зѝамига йиИиг цу хурдийиваьннача къонахчоа хьалхашка уралаттийтеи?! Йохийтаргьяц, се дийна а йолаш-м!

«Доп-доп» аьнна уй тѝа бежа когаш ю а теке, яха дѝаотт из, еррига ниѝ дѝа а лавце, йохийтаргья моттий шоана аьлча санна.

- Ер фуд хѝанз, - цѝенхашгта несийна бѝарахьож Жовзан. - Дѝаяла цигара!

Кабиха корта чубода. Шортта юстарайоал из.

- Из хьоахаваь кхы во Дош а ма алалахь, цѝагѝа а, ара а, дуиен тѝа хье дийна а йолаш.

«Из» яхар Шахбулат ва. Несас кхетаду.

- Из фуд тѝаккха а. Цѝхьаькха а да хьона, ховш хилалахь: укх коа хурдийиваьнна къонах хиннавац, цѝаккха хург а вац. Кхетий хьо?

Дѝабарахьажа юхь йоацаш, эхь хеташ латт Кабиха. Хий доал цун бѝаргех.

- Бегаш бе еннаяр со-м, - оал цо, айраш тега яь маьчеш тѝаювхача ший боккхийча когашта юбѝара а хьежаш. - Сона-м хов из дика волга... Цѝхьабакъда, хѝаьта а... вай йиИиг дикагѝа-м я.

Кабиха бѝаргех даьнна хий бѝаргадайча, цох къахийтар Жовзапа. «Хѝана йир аз укхунна вас, - аьнна хийтар цунна. - Ба а ма бий цо бераш даим ше беш бола бегаш».

- Даар кийча дий хьа? - кѝаьдда хаьттар Жовзана.

- Москал кхаэллаь аз, - гѝадъяхар Кабиха. - Хьалтѝамаш а яь латт, ючюяхийта мара ца езаш. Чѝаьпилгаш а хьаьдергда.

- Дика да хѝаьта. Долле, шоай гѝулакх де, - Жовзан шортта дѝачюяхар нана-цѝагѝа.

Дебахан, дѝатѝаяха ший несийна мархѝахьаьрчар. Тѝаккха йисар а гѝадъяхар Кабиха.

Тхьовра санна лотаделар цун жогѝара бѝаргаш. Юхь сийрдаьлар.

- Из-м дика ма вий, дика, - йоахар цо, снхьенна. - Цун баламаш, цун юкъ, цун гѝов

зийнадеций Ia. Малайк ма дий из-м. ше ма дарра. Даъла кьорлатлас коа чу из ца вайтар, из иштта вецаре.

«Ма хоза да хъа Ёаргаш, - аьнна хнйтар, кIалхар хьалхьежаш латтача Дебахана. - Хетаргахъа, керттера уж бахъан долаш езаенна хила мег хьо са вешийна а».

Дебахана кулг лаъца, из шийна тIехъа а иолаш, коа яьлар Кабиха.

Ара баъде яр. Дохк доаллар теШа. Февраль бутт бале а, хайра лоа аллацар лаьтта. Малх хьежаш дIайха денош а даъжа, дешадар из. Дикка ха яр наха из кIоаргга дилларга сатувса. Лоа доаца Ia фу Ia да. Дебахан а яр цунга сатувсаш. Хоза хетар цунна, шийла денача дийнахъа, йIайха полто а йийха, коара лоа дIадаккха е лоралуш ког а боаккхаш кIудал нйца хий да гIув тIа яха араьялча.

Цъабакъда, хIанз из уйла яцар Дебахана. ХIанз из сиха яр.

Бутт совIа ха яр тIеххъара Шахбулат царцига хиниа. Из дукха гIулакхаш долаш ва. Наггахъа мара цIагIа хилац. Большевик ва яхаш дувц цох наха.

Дебахан цу къамаьлаша гIад а кхувл, унзара а йоах. Цкъадале, дика хет цунна ше дог доаха зIамига саг хIама карагIдоалаш а, майра а, кхеташ а, боккхийча хьакимашца гIулакх доагIаш а ва яхаш, наха вувцаш. ХIаьта, шозлагIа-дале, кхер. Сенах хов, фу хул. Даим ара ма вий из. Советски Iaьдал даьккхадалс а, моастагIий дукха ба гоннахъа. Паьрхой тоабаш йисай мечка. Цар дукха халахетараш ду къеча наха, активнсташга. Топаш, етт, кIийлен хувшаш боабу, цIераш етг цIеноех, боахамех. ДIакхувл говраш, доахан, жа. Укх денношка цъаькха хабар а денад, из деррига дицдолийташ. Шийца боккха низ болаш, тIавоагIаш латт йоах керда моастагIа - инарал Деникин. Цу шедолчо, дагадехача, йиш еха хьовзнйт цкъаза Дебахан. О, ма чIоагIа дезар-кх цунна нах, барттайна, вIаши шоайла тIера болаш, хоза баха ховшалга! ХIаьта из, гучох, гаьна да. Ха къизл латт. Латт къахетам боацаш.

- Хьо дIачугIо, - аьлар Кабихас, шоай цIенна дIатIакхаьча-ча. - Со дахча дахъаш йоагIа вайна.

Отаргахъа дIайийрзар из.

Дебахан дIачуяьлар цIагIа. Цу чу саг вацар. ЙIапха йоагар пешк, Москал чуйолаш тIалатта Iaьржа яй, кIедж яккханза бар.

Дебахана кхетадир, Шахбулат магIарча, хъаьший цIагIа волга. Из массаза воагIа, цига вугар чу. Бакъахъа хеташ.

Алхаст ТIоха кхоолагIа воI вар. ВоккхагIа вола шиь - Салмани Гирихани - дукха ха яр, шоашга нускалаш кхийла, дезалаш а, къаьстта цIенош а долаш баха. Саг йооалаьр, беррига дезал оттабийя цIа хьал а дайте, був воаккхар ТIоха. Кхо шу хьалха саг йооалайича, Алхаст а ваьккхар иштта був. ХIанз ший фусам а йолаш вахаш ва. Цъабакъда, бер дац. Цун гIайгIа ю цар: цо а цун сесага а.

МорхI бизза декъа дахча дахъаш чуера Кабиха. ЧIоагIа тата деш, Iотессар цо из пешка

хьалхашка.

- Малав из волча? - хаьттар Дебахана.

- ВоккхагIвар а вожаш а ба, - жоп делар Кабиха.

- ВоккхагIвар аьнна мара цIи яккхацар цо Салманах.

- Са йиIиг, сагот ма делахь, со сиха йоагIа хьона, - юха а цIагIара арахьедар Кабиха.

Дебахан цецьювлар цох. Цхьацца гIулакхаш деш, даим цIи яьлча мо хьувзаргьяр Кабиха. ЦIаккха кIаьд а лацар.

Кора кIал цун когин таташ хезача, из хьаша волча йодалга хайра Дебахана. Пешка юххе поднара тIа Юхайра из, ший кочах хьалета петарг бIаргаяйра цунна. Из дIаяккха аьнна цо Юдахийта кулг, цIаьхха чена тIа сецар. «Кхарт» аьнна тохаделар дог. Бос дIабахар Дебахана. Йоагайича санна кулг юха а эккхийта, иккха корагахьа дIахьежар из.

Ара гIараш яьлар, Сихха ураиккха, ЮэгIаяьнна, корах чухьежачоа ше гургIйоаццача пенах букь а тега дIаэттар Дебахан.

НиI цIайзар. Хьачубаьлар Алхаста, Висита, Туханн, Бек-Ханн. Царна тIеххьа чуьлар Кабиха а. Кьамаьл деш Висит вар. Цунга ладувгIаш бар вожаш.

- Юха-м довргдацар вай, цхьабакьда низ кIеззига ба. Поатронаш яц, - йоахар Висита. - Ховргда-кх. Нагахьа санна...

Цар дIахо дувцачунга ладувгIалга хиланзар Дебахана. Кабихас, кулг лаяца, арайодайир из.

- Йолле, са йиIиг, кIеззига кьамаьл де, моаршалхатта зIамигача сагага. Акхар массане го баь, дIа ца бовлаш, саготдеш вагIа из тхьовра денз. Хьога хьежаш вагIа, - сихха дувцар хьалха йодача Кабихас.

Шерра ниI йийлла, хьаккхашта хьаша волча дIачуьлар Кабиха. ТIеххьа чуьлар Дебахан а. Шахбулат ураэттар, цар сий деш. Моаршал хаьттар Дебахана. Моаршал юхаделар Шахбулата.

- Баркал хьона. Юха, ма гIетта ура, - аьлар Дебахана.

- ГIеттача хIама дац, - Шахбулат йнстхила веннача, соцавир Кабихас. - Тха-м цаI мара яц ер. Цхьабакьда, цхьайтта хилча а гIеттийтаргбар оаха-м кагий нах ура, царга тхоай мехкарий сий дайташ.

- Аз-м хIама мича ях, Кабиха, - аьлар вела а кьежа, Шахбулата. - Со-м раьза ва цу Iа дувцачоа.

Ше ваьггIача гIанда тIа, истола юххе Юхайра из.

ЦIа зIамига дар. Ши маьнгии, истоли, диь гIанди латтар цучу. Пешк а зIамига яр. Из латтар

кора юххе. Пешка чу дахча а тилла, араялр Кабиха. Истола духхьал латгача маьнгена уллув дӀаэттар Дебахан.

ИоӀа бӀара а хьежа, велакъежар Шахбулат. Елакъежар Дебахан а.

- Ио хӀана хац хьо? - аьлар Шахбулата. - Безам бецийхьа?

- Безам ба. Со хӀанз Юхойя, тӀехьагӀа бехк ма боаккхаргбий Ӏа, наьха зӀамигача сага юххе Юхайна яьгӀар из, яхаш.

Шахбулат велавелар.

- Говза я хьо, Дебахан. Аз хье ЮхоаергӀолга хов хьоиа, цкъа- дале. ШозлагӀа дале, согара дош даккха а гӀерт хьо. сагага аз хье дӀаювцаргӀоацаш. Мегаьд, со раьза ва, - тӀатехар цо. - Аз сагага дӀааргдац, Юха.

- Со-м теш хьох, - аьлар Дебахана. Шийгахьа гӀанд хьа а эза, Юхайра из. - ХӀаьта а, сенах хов сага дега чу фуд. Хьо каст-каста воагӀаш валаре-м, дикагӀа довзаш хила а мегар вай...

Баркал хьона аьлча санна, кӀирвенна Дебахана бӀарахьажар Шахбулат. «Хьаькьал долаш я, - хийтар цунна дагахьа - Дог- цӀена а я».

- Хьо йицъенна лийннавац со, Дебахан.

Из бакъдар.

- Ха йоацаш лийннав.

Из а дар бакъ. Ше лелача каст-каста из дагалувцар цо. Ше царцига кхачар, из бӀаргагорга сатувсар. Дебахан югаргӀолаш вар из, кхьиметтел тховсара а тӀехь, нагахьа санна ха яларе, йиш яларе.

Дебаханаца къамаьл деш, цунна бӀерахьежаш ше вагӀаше, ший саготдеш дагалувцар Шахбулата кхоана доагӀаргдола ди. Деникина бӀу ба, соца ца луш, цӀоз мо тӀабоагӀаш. Из дувц шедолча газеташа, из дувц багара бага эцаш, наха. БӀу ГӀалгӀай мехка доазон тӀа кхоачаш латт. Буро а, цунна гонахьа яда юрташ а лораяра шоай болаш бола низ вӀашагӀтохаш ба большевикаш, цӀе партизанаш. Кхоана сецца Буро тӀа штабе хила везаш ва Шахбулат а. Цхьа бийса мара мукъа яц цунна. Цудухьа ва из тховсара Дебаханах бӀаргтоха а, цул тӀехьагӀа цӀаваха цӀагӀарчарга Ӏадика ювца кхе а уйла йолаш.

Ший керта чу уха сагота уйлаш йоае гӀерт Шахбулат. Из атта дац. Цунна юха а юха а дагаух кхоана доагӀаргдола ди. Кхоана хургбола тӀом. Шахбулата дика кхетаду, из цхьа моллагӀа дола лоадам боаца вӀашагӀлатар а доацаш, бомбаш а, йоккхий топаш а, тепчаш а, товраш а детташ, бокъонцабола тӀом хургболга.

Из хургда кхоана. ХӀаьта тховсара... Ма сапаргӀата я цунна цар цӀагӀа. Ма безаме, хоза я.

- Виситага хяьттавар аз хьо, - аьлар Дебахана.

- Хов сона, - аьлар Шахбулата. - Баркал, Дебахан. Аз шо а хийттадар. Хьо а хяьттаяр. Дика хийтар сона, хья вошас, шо дерригаш могаш-маьрша да аьлча.

ЦагIа чувера Висит. Дебахани Шахбулати хьалгIайттар.

- ВагIа, вагIа, - ший новкъоста балам тIа кулг днлла, из Iохайтар Висита. Цунна уллув Iохайра из ше а.

Дебахан, тхьовра мо, маьнге юххе дIаэттар. ВоккхагIа вола воша а волаш ше волча Iоха цунна эхь хетаргдолга ховра Шахбу- лата. Цудухья, кхы дехар данзар цо цунга.

- Са йишас бехк баьккхабий хьох, тханцига ца воагIаш хьо гоаваларах? - хяьттар Висита. - Сона-м кIордаяьй ер, Шахбулат мичав яхаш.

Кагнй нах белакъежар. ХIаьта Дебахан цIийелар.

- Сона-м дика хет, вайцига хьяьший ухаш хилча, - аьлар цо. - Хьона хетаций дика?

- Со-м кхы хьяша ва ала дезаш а вац, - тIатехар Шахбулата. - Со-м тхоайцига санна, хьяккхашта воагIа шунцига.

«Ма сапаргIата я сона акхарцига, - уйла йора цо. - Вок- кхагIа-зIамагIа лоархIаш, совдар доацаш, ма барттайна дезал ба ераш. Мичча хана а акхарцига веча, вIалла дIаваха дог а дагIац. Ма эзелца да акхар аравалар а, юхачувалар а, шедар а».

- Хьяша лоархIцйташ хьо воагIаре а тоьаргдар тхона-м, - говза ши бIарг бужабаь, аьлар Дебахана.

Висит велавелар.

«Хьяжал, воша воллаше дувцар фуд. Майра миштай!» - цец- ваьлар Шахбулат.

Из даим вувлар, царцига веча цец. Кхыча фусаме хилча, вIалла ала а мегаргдоацар, цар шоашта сакьердам а боахаш, хьяккхашта дувцар. Деррига а кьайла хIама доацаш, догцIена дар цар.

- Хьайола, йишилг, Iоха, - аьлар Висита. - Шахбулата-м бехк боаккхаргбац хьох.

Из а дар, кхыча фусаме хилча могийтаргдоацаш. «ХIаьта акхарцига-м мег из, - йоахар Шахбулата ший дагахья. - Акхар даьр нийса да-кх. Бакъахья а да».

Вешийна юххе Iохайра Дебахан.

- Iохайнавар аьнна-м хIама дацар, оал тха воте, гIеттача ший гIулакх ховш хуле, - аьлар йоIо.

Шахбулата баъде бос болча чокхена Ёларг тлаёттар Дебахана. «Бёха да, - аьнна хийтар цунна. - Дитта, аьлк тоха езар цунна. Коча кач а ба бёха. Тамаш а яц, даим аралелаш хилча. Аз чехкка дуттаргдар уж...»

- Тховсара тханцига Ёе веза хёо, - аьлар Дебахана.

Шахбулат кхийтар цо из алара бахъанах. «Ва а ва со ха, - аьнна хийтар зламигача сага. - Ма эхъ да-кх, къашка хъажа а влаштёхъадалац-кх са». Цийвелар из. Ёаргаш истола тла лекхар.

Гадъяхар Дебахан, цхъа доккха дика шийна хилча санна. Минот яханзар, длатлаяха, цо цунна, бера санна басилгах барг баккха. «Ма дика ва са Шахбулат, - ёоахар цо дагахъа. - Иззаморг кхы цхъаннахъа вац, хург а вац».

- Вотегара бокъо а яьккха, аз ловзар дайтаргда вайна, - цун цийваларах ше ца кхийтача санна кеп оттайир Дебахана. - Ёергвий хёо тханцига? Хлаь? Уйла ма е, Ёергва ала.

- Баркал, Дебахан. Хёона хъайна ма гой, со мел чоагта сакъердалуш вагта шунцига. Хлаьта а...ваха веза са. Сецца Буро тла хила веза. Цул совгта...тхоайцига длачу а эттавац со. Царна со цлавенавий а хац. Хъайна ма хой хёона, боккхий нах мел саготдеш хул.

- Мегаьд хлаьта, - глайгане яхар Дебахана оаз. - Кхы ах шу ма даргдий, хёо тханцига ца воагташ.

Когий таташ даьлар арахъа. Нааргахъ длахъежар уж кхоккхе а. НиИ еллаелар. Цагта чуваьлар Салман. Тюха воккхагта вола воИ. Кхоккхе а урагтайттар уж. Дебахан, тлёхъашка а яьнна, юха а, юххъанца мо, ше лаьтгача маьнге юххе длаёттар. НиИ цаькха а еллаелар. Хъачубаьлар Алхаста, Тухани, Бек-Ханк. Хъагаш Ёарахъажар царна Шахбулат. «Пхи воша. Цхъа йиша. Ялхлагвар, Гирихан а хургва гаьна воаццаш коа тла. Берригаш унахцёена, лакха, тенна кагий нах. Ма доккха беркат да-кх иштта вежарий хилар. Ираз дайна ма дусалда шо цлаккха а. Со-м цаИ мара вац, берда йисте тлабаьнна саьрг мо. Цхъабакъда, Дебахан аз ёоалайойя, царна ворхлагта вола воша хила хёожаргва со. Со хург а ва царна дика воша. Доаккхал а дергда аз, сай из влаштёхъадоале».

Хоза латтар уж цунна хъалхашка, цла дizza хъальайтта. Бек-Ханагара дла мел иккхар кхийна къонахий бар уж. Хлаьта Бек-Хан клаьнк вар, шийтта шу а даланза. Дебахан мо виткъа вар из. Ший вежараша санна дегИ дахъаш воагтар. Ёаргкхийтгачоа, хъалха влалла бовзаш хиннабеце а, цхъан цагтара болга ховргдолаш, селла чоагта вланий тарабар уж шоайла. Йиша а тлёхъа. Цхъа Бек-Хан вар клеззига эргаш. Вокхар ёовхъамаш герга яле, Бек-Хана юхъ иро яр. Иийий санна ховха дар цун бордаш, Ёаргий цацкъамаш сетта, хъальозаденна дар.

- Шахбулат, - сабаре йистхилар Салман, - хёога кхайкаш саг ва цу ара говраца. Фу оал аз цунга. Тха безам бацар хёо аравалийта. Дукха ха яр вай влашагта ца кхета.

Кер буззаш чоагта дег чу дийшар Шахбулата, Салмана аьнна дешаш. Салмана а, тлаккха цун вежарашта а, йишийна а ***хъажар из. Гуш дар, цо аьннар, царех моллагчо а аргдар, ***хетар долга. «Ма безаме ба ераш, - юха а, юха а яхар мо, уйла дег чу ессар Шахбулата. -

Цџаккха могоргдийхьогІ сона, сайца ераш иштта дика хилар юхадекха!»

- Салман, араваьлча бакъахъа ва со, - аьлар Шахбулата, нийса цунна бІарахъажа.

Салмана, цхъа минот яхар мо ха яьккхар, цунна бІарахъежаш. Вокхарех саг вацар йистхулаш. Къамаьл деш воккхагІвар хилча, цар гІулакх дац юкъелелха.

- Кхет со, - аьлар Салмана. - Хьога хъежаш хургба. Чувийхавар аз хъаша, йиш яц аьлар. Иистхилара тІера а вац из.

Шахбулат хъалха а волаш, цІагІара арабаьлар вежарий. Фуд халцца аьнна, ферта хъаэцанзар Шахбулата. Шийца Висит а волаш хъалволавелар из коанаІарашкахъа. Вожаш цІен наІарга юхасайцар, из юхаверззалца цунга хъежа дагахъа.

Говра ла санна чуберзабаь улар ТЮхеи цун къонгийи боахам. КоанаІарашта нинса пхорагІа дагІар воккха саг шеи, йоккха саги, зІамагІа, саг йоалаянза вола кхо воІи, йоІ Дебахани чуІа цІа. Цун миІингера къулбехъех хъалдаьдар боккхагІа болча къонгий Салманеи Гириханеи цІенош. ДІахо - ши отари, саьргий зІараш тІадехка яь кхоалеи яр. Цу тІа аьла боккха хол беттабар. ХІаьта къилбаседа оагІорахъа Алхаста цІа дар, цох букъ тоххаш даь отар а долаш. КоанаІараш цаІаш яр, ков а цаІ дар. ТЮх а, цун дезал а, кхы Іа яха бІаьхий беце а, - бакъдар аьлча, дуккхачох хъагаш, кхоачам боацаш бахор, - хоза. безаме билла боахам бар царбар.

ТЮх ше, мехка цІн хеза, вовзаш, наха сий деш саг вар. БІарий-Юртара Шагрий-наькъан Махъмада ТЮх ва аьлча, кхы дІахо хетта везаш хнлацар. Рузкъаца, низаца даьккхадацар ТЮха ший сий, нахаца болча безамца, дикача оамалца, даим бакъдар хъаллоацаш из хиларца даьккхадар.

Дохк сов дикъа доаллаш, коанаІарашта дІатІакхаччалца говрабаьри бІаргавовнзар Шахбулатаи Виситаи.

- Шунцига вахавар со, хьо цІагІа ва мотташ, - аьлар баьречо, цкъа салам а денна. - ПаьтІамата хьо ТЮхарга хила мег а аьнна, воагІа со укхаза.

ПаьтІамат яр Шахбулата нана.

- Фуд цига? - хаьттар Шахбулата. - Кхоана сеццалца мукъа ва хьо ма аьннадарий сога.

- Хов. Цхъабакъда, хІанз деррига а хувцаденнад. Города йистте хъатІаайттаб деникинцаш. Хьога ма хулла чехкагІа хъалвола йоах Буро тІа.

- Мегаьд, со кийча ва, ферта хъайцача. - Шахбулат юхавийрзар.

Висит, Юхъалха а ваьнна, дІачувахар сихха. Ферта яхъаш юхадухъал вера из. Цун вежарий а Дебахан а хъатІабаьхкар Шахбулата.

- Накъаваккха Шахбулат, - аьлар Салмана, Виситагахъа дІа а хъежа.

Туханеи Бек-Ханеи сихха баха, отар чура араяьхар цар говраш. Дирсташ бага ежкар, тлатехкар нувраш.

- Воккхача сага-м хало ергъяцар аз, йоккхача сагага йист а ца хулаш мишта гЮргва со дІа, - аьлар Шахбулата.

- Нана-м аз хъаех, - аьнна, дІачуяхар Дебахан.

Ший нанеи Кабихеи йоалаеш юхаера из.

- ХІана ваьннав хьо ара сов сиха, - аьлар Жовзана. - Іе кІезига. Акхар а сакъердалора, хьо тханцига хилча.

- ГЮргвац пхьор ца дуаш-м, - ше латтача дІа-схъа тохаелар Кабиха. - Хъа ма даьннадий из. Тхьовре а. Со-м из шоана дІатІада гІерташ йоаллар.

- Баркал, Жовзан, баркал шоана, - аьлар Шахбулата. - Саг венав сона тІехъа Буро тІара. Новкъостий ба сога хъежаш. Ниш яц са хъевала.

- Фу дергда, хІаьта, хала ма латтий вайна е зама. ГЮ. Хъе мукъа висача, юха ца воагІаш ма Іелахъ. Дала воча хІамах лораволва хьо. Сона-м сай цІагІара дезал мо мара, кхы хийрагІа хетац хьо. Аз деша яхаш а дац хьона из.

- Ираз хилда шун а. Іадика хийла.

- Дала Іадика йойла хъа а. Маьрша лелалва хьо.

Бек-Хана говр хъатІаьоалайир. Дирст дІакховдайир Шахбулатага. Говро мочхал хъедора. Цун тІаьдача бордех Іолегар кема буртигаш. «Говр а йицъялийтаяц», - раьза хиларца уйла йир Шахбулата.

- Висит, ма вола хьо, - аьлар цо.

- Вайта, вайта, хІама дергдац, - хъакхайкар Салман.

- Со-м сайна хоза хеташ воагІа, - аьлар Висита.

КоанаІарех араваллалца, говра тІа ханзар Шахбулат. Из дар ше накъаваккха арабаьннарий сий дар. Говра тІа хайр Висит а.

КІезига ха яьннача гЮлла, йортагІа дІаболхар уж юрта улицагІа.

Морхаша екъа, Іаържа хий деча санна баъде яр сигале. Шийла яцар. Іуйран ийс сахъат даьнна ха мара еце а, яша йолаеннаяр лаьттах яь гІор.

ХьунагІа ваха дос да уйла йолаш хиннавар Алхаст. Хотта баьнна, новкъа ше валлийсар кхераш Іийра из цІагІа.

ХІама а диа, коа дІаараваьлар из. Кхоален кІал Бек-Ханаца гІолгех ловзаш доажка бераш бІаргадайна, царна дІатІавахар. Даим берашца безам болаш хулар Алхаст. Цхъабакъда, из безам ший тайпара бар цун. Бераш, массахана а царна юкъе ше нийс велча, шоайла вІашагІа летадора цо. Цох чІоагІа сакъердам хулар Алхаста.

Ший тиша кетар эзза дегІа хъатІа а хьоарчаяь, кхоален кІал латгача ворда бекъа тІа Іохайра из.

Бек-Хан раьза хиланзар воккхагІа вола воша шоашта тІавена. Ховра цунна хІанз ший кІаьнкех лета везаргволга. ВІалла безам беце а. Кхы а гІолгех ловза догдоагІар Бек-Хана. Из сакъердамегІа хетар цунна. Вокхарна а хетар из сакъердамегІа.

- ХІа, бераш, дитал шоай ловзар, - аьлар Алхаста, ший доккха ши кулг вІашагІа а хъакха. - Шелденнадий шо?

- А.

- Шайха ма йий вайна.

- Шеллой таханардар морча дийнахъа? - цхъатарра юхайистхилар бераш.

- Майра дий шо?

- Да! - цІогІарч техар бераша.

- Бек-Хан, хъавел.

Бек-Хан, ший гІолгаш хъа а ийца, дІатІавахар Алхаста. Вешийна хьалхашка дІаэттар из, берашкахъа юха а вийрза Цун балам тІа аьтта кулг диллар Алхаста.

- Малав укханца латаргвар? - хьаттар цо.

Бераш йистхиланзар.

- Дахъаций шо?

Юха а берех саг йистхиланзар.

- Аь! Сов зовза-м хургдац, - аьлар Алхаста.

- Из-м ший коа ма вий, - сатохадаланзар берех цхъаннега.

Из вар Ражип, улицагІа ши-кхо цІа хьал-магІа ваьннача вахача РаІаса воша.

Фу бе да из, моллагІчун коа дале а? - аьлар Бек-Хана. - ЖІалеш мичад вай, шоай коа майра хила, нах ма дий.

- Куралаш а ца еш, тха коа вел хьо хІаьта.

Бек-Хана из къамаьл доастама хийтар.

- ВоагІаргва, хІанз а воагІаргва, хьона хьаштдале. Волле, волле, - аьлар цо, цунгахьа дІа а гІерта.

Алхаста, балам тоІабаь, соцавир из. Ражип, ший сома бІаргацІацкъамаш вІашкаэза, цІимхара бІарахьежаш латтар вежарашта. Раьза вацар из царна. Нийса хетацар Алхастеи Бек-Ханеи дувцар. Бек-Ханах-м кхерацар из. ше кхы Іа яха цул котваргва аьнна ца хете а. Тайп-тайпара нийслу шиъ вІашагІлетача. ЦаІ котвоалаш хул, вож эшаш хул. Бек-Хана цунна хьаетта а мег. Цкъаьнахьа укхо дІаетте...? Юххе вагІаш Алхаст ма вий, бІаргаш а кьерзадеш. Бек-Хана цудухьа аттагІа да. Цудухьа ва из иштта майра а.

- Ражип, со юкьеэккхаргвац шоана, - лаьрххІа аьлар Алхаста. - Цох кхерам бац хьона, Іа мел чоагІа са вешийна етте а. ХІаьта Бек-Хана хьайна етте, сога хІама а ма ала.

- А, из къамаьл да, - дош кхессар Ражипа. Кога тІара кога тІа ваьлар из. - Со хьай вешех кхер мотт хьона?

КІаьнк шийх ца тийша, раьза хиланзар Алхаст.

- Аь! - аьлар цо. - Еррал дегІ дола со хьайх латар-м кхерац хьо? ВІаштІехьа вий хьо, яьй.

- Ший бийнаш кІомденнадале, дІа пенах дІадеттийта, - хьехар дир Ражипа, ког тега лаьтта улла хаьшк дІа а дохийташ.

- ЭхІ, кІаьнк, хьо сов зІокаргахьа вахав, - аьлар Алхаста.- Волле, Бек-Хан, хьабаккха цун кийнах чо, - ший воша Ражипа дІатІатеттар цо.

Кийнах е кертах чо баккхнйтар чоагІа эсала лоархІаш дар берашта юкье. Геттара зовзавар а юхалатар, ший кийнах чо баьккхача. Из дика ховра Алхаста. Цудухьа дир цо из хьехар Бек-Хана. «КІеззига вІашагІлетабар аьнна хІама дац, - йоахар цо дагахьа, - майрагІа хургба. ХІаьта сона сакьердам в баргба».

Бек-Хан дІатІаволавелар Ражипа. Волаваланзар Алхаста деззача бесса майра-м. Бек-Хана а хетар цхьа хІама нийса доацаш санна. Алхаста вутаре, гІадваха юхаваргвар из. Цхьабакьда, хІанз из тІехьа дар. Ший воша дика вовзар Бек-Хана.

Ховра цунна, шоаш латталца, шийна сакьердам баллалца из дІагІоргвоацалга. Ца лата йиш

яцар. Бек-Хан юхаваълча-м цох веларгвар из. Зовза ва яхаргдар, бегвоахаргвар вежарашга юкье.

- Баккхал, хъай бата тIа бий кхетар дезе, - ши бий хъа а бегIа, дIаэттар Ражип.

Бек-Хана бокьо яцар цунна бий тоха, е чо баккхалца, е цо шийна хIама хъатоххалца. Ражипа геттара дIаюхе гIерттар из. Вож Iотелар. Кхы а гаьнагIа хъадегIар цо ший бийнаш. Iотелар Бек-Хан а. Кулгаш доаржадир цо, шоашга юкье пед латташ санна, цхъан метте го баха болабелар уж.

- Хъаюхе ма аха, дикагIа да хъона, - аьлар Ражипа.

- Чо-м боаккхаргба, - бIаргаш а доагаш, цун морача элтара кийна тIакхача гIерттар Бек-Хан.

Алхаст хъежаш вар. Латтар цар сов гаьна доаккхаш, раьза вацар из. Дехъа оагIорахъа мугIарагIа хъаллаттар вож бераш: виъ кIаьнк. Цар а беррига шоай теркам доттагIашкахъа берзабаьбар. Шерра дийла бIаргаш а долаш, «хIанз-хIанз» яхаш, цар бийнаш вIашкахъакхарга дог доахаш латтар уж.

Цхъа кулг хъалха а долаш, боргIилг мо, цIаьхха Ражипа тIакхоссавелар Бек-Хан. Вокхо духъалкхесса бий аьтта лерга тIз кхнйтта, горавахар из бIехача лаьтта. Цхъабакъда, юха когаш тIа ураэттар геттара сиха. ЦIаькха а тIакхоссавелар из ший «моастагIчоа». Ражипа юха а тхъовра мо духъалкхессар ший бий. ХIанз дIакхетанзар. Кертах а хъокхалуш дIабахар. ХIаьта Бек-Хана техар, «кхоп» аьнна цун юхъа тIа кхийтар, меражах цIена цIий Iо а дохийташ. Массехк гIа тIехъашка вахар Ражип, бий ца лоалуш, Iо ца вожаш висар. Раьза хинна, юххъанца мо ший ши кулг вIашагIхъакхар Алхаста. Дехъа латта бераш кхы а дIаходаьлар, леташ боахкарашга дукхагIа моттиг мукъа юташ.

Ражипа, цкъарчоа, ший мераж аьтача санна хийтар. Юхъа тIа кулг хъалтIадихъар цо.

Цу ханна: «Из а ба хъона цхъаькха!» - оалаш хезар цунна Бек-Хана. Цо дагадоацаш цIаьхха юха а техача бийно, - аьрда бIарга тIа кхийтар из, - дIааркъал вожавир Ражип.

Шортта урагIеттар из, дог а чIехкаш. Хъалха кхийттача бийнах ала хIама дацар Ражипа. Цхъабакъда, Бек-Хана шозлагIа цIийна теха бий, дагахъа, тийшача. балха техалга лаьрхIар цо. «Гацарий цунна, - йоахар цо дагахъ, - со цIий дIадоаккхаш воаллалга?»

- ИиIиг, елхаций, - юстараваяьнна дIаэттар Бек-Хан.

Ражипа полто пхьош хъакхар ший цIий Iоухача меражах.

- ДикагIа дар хъона, - аьлар Ражипа, - дикагIа дар хъона, сох ца а леташ, гийг дIаяха лелача хъай йишийга хъежача.

- ХIай?! - цIогIа даьлар Алхастага. ЦIаьхха шийна хъалхашкара лаьтта хъадача санна хийтар цунна. Ше тIавагIача ворда улг, кулгаца тоIадаь, «къарс-къарсе» Iокагдир цо. Лоа санна бос дIабаха, вувлавелча санна латтийсар Бек-Хан.

Царна бIарг тIаотташе, кхетадир Ражипа, уж дешаш аьнна, юханийслургдоацаш доккха гIалат шийгара даьнналга. Бос хаьрцар цун а. Ворда тIара шортта хьалъайлуш воагIа Алхаст вайча, цо ше дIакхоалларгволаш санна хийтар цунна. Маркъилг мо масса, хьалъараведар из цар коара. Хьазилгаш мо цхьатарра дIа вож бераш а лийлхар.

Цкъарчоа, боад техача санна, бIаргаш а дувшадаь ураэттача латтийсар Алхаст. Кхоален кIалхара хьаваьлар из. Юхасецар. ДIаволавелар. ТIаккха а юхасецар. Кетара кисашка кулгаш дехкар. Хьадаьхар. Корта а айбаь, цIеношта тIагIолла дIахьежар. Корта чубеллар. Юхавийрзар. Ший вешийна нийсса бIарахьажар. Бек-Хан юхатIахьажар цун бIаргашта. Алхаста ше бIарга ца гуш санна хийтар цунна, кIпрвенна шийна из хьатIахьеже а.

- Хьона! ХIама! Хеза! Дац! - аьлар цо, хIара дош, низзагIа багара доаккхаш санна, къаьст-къаьста а оалаш.

КонаIарашкахьа хьалвийрзар из. Бераш къайладаьннадар. Кхы йист ца хулаш, чехкка Iочувахар. Ваханзар из ший цIагIа-м, даьи наьнеи цIагIа вахар. Ше фу дича бакъахьа да ца ховш, цхьан метте латташ цхьа юкъ а яьккха, вешийна тIеххьа Iочуволавелар Бек-Хан а.

«Бакъдий-хьогI из? - уйла йора Алхаста. - Бакъдий-хьог! из? Из бакъдале? Тха даь. Наьна. Вежарий. Тайпан. Массане сий дов. ЦаI мара яцар, алхха цаI. Массанена езар. Хьестар. Муш кач а тесса, хьогге хьальэлляжиннаялар-кх хIета, тахан ссна хезар ца хазийта».

Алхаст дIачуваьлча, сфккхача сийнача бога чу кIеджъяьккха хий а детта, ший корта била кийчлуш йоаллар Жовзан. Кулг хи чу Ючулеттар цо. Из сов дIайха а хийтта, кIеззига сабарде лаьрхIар. ДIаюустара оттадир бога. Кора тIара хьайца кертах ехк хьекха йолаелар.

- ТIох цагIа вий? - хаьтгар Алхаста.

Дебаханагареи Бек-Ханагареи дIа мел иккхачо, шоай даьхи наьнахи йизза цIи йоаккхар. ХIаьта цар шинне даьх вотии, наьнах нанай мара алацар.

- Ва даьра, мича гIоргвар из, - аьлар Жовзана. - Вижа улл, юкь лаз са яхаш.

Цу ханна чувера Бек-Хан.

- Фуд, хIама-м хиннадац цига? - хаьтгар Жовзана, дох бIаргкхийтача.

Бос баха хийтар цунна ший зIамагIа волча виIий юхь. Цул совгIа, да уллача цагIа хьалчухьежаш, цунга цхьа хIама ала лоархIа ца веш санна Алхаст а дIай-схьай хьувш латтар а хетанзар Жовзана вIаштIехьа.

- ХIама хиннадац, - аьлар Бек-Хана. БIаргаш харцахьа лекхар цо.

Цхьабакъда, нанас цун оазах кхетадир цаI-м хинналга.

- А, хIама хиннадац, - тIатехар Алхаста а. - Деба а йин цагIа?

Дебаханах, шоашта из дукха езаш, Деба аьнна мара цIи яккхацар вежараша.

- Ший цагIа я, - Дебахан йолчахьа корта лостабир Жовзана.

Цига дIачуваха аьнна хьавийрзача Алхаста, цаьхха бога чу лайзар ший аьтта ког. «ЭхI!» - иккхар цунга, чIоаггIа воагаваь. Ког хьа а лаьца, кхестар из цхьан метте. Жовзан елаелар. ЦIимхара вале а, вела ца луш Iеваланзар Бек-Хаи а. ЦIенъюккье Iам эттар Алхаста когах Юухача хих.

- Фу саг ва хьо, - йоахар хIанз а юкь-юкье ела а луш, Жовзана, - хьожжабаь ба а бена укх бога чу ца лайзача мегаций из ког.

ХIанз а елаш яр Бек-Хана юхь а. ТIоара кхийтар цунна. Алхаста теха. Дата а доацаш. Бек-Хана юха хIама аланзар. Iимада йинзар.

- Вададай, ер фуд хIанз! - цIимхара йийрзар наьна юхь. - Хьо-м эгIаваьв. Ишта детташ хулий

из тЮара. Цунга фу бала бахъ Ia, хъе бога чу иккхавар яхаш.

Цар гIараш дIахеза, уж болча хъачуера Дебахан. Ког айбаъ латта Алхаст бIаргагуше, загIе елаелар из.

- Бога чу лайзаб Ia из? - аьлар цо. - Iохал укх тIа. - Кхо ког бола лохига гIанд Iооттадир цо Алхаста.

Алхаст Iохайра. Из тоха са доацаш цIимхара вале а, Дебахан массаза мо елаенна, хъакхашта, тIера яр. ЧIагарг мо лувра из.

- Iояккхал, Iояккхал хъай хулчи, - йоахар цо, веший кога тIара нахъара маьчи дIа а увзаеш. - Аз чура хий Iо а дахийта, чехкка йокъайолийтаргъя из. Хъабайтал хъай ког, дIа а ца увзабеш. Ишгта. - Оззаяь, тхан пазат а Iояккхар цо Алхаста кога тIара. - Уккхаза Iооттабе хIанз ког, - аьлар, пена юххе улла газа цIока цунна дIаюхе а тетта.

Алхаста цо яххар дора. Йистхилацар. Ражипа аьнна дешаш дIадалацар цун дагар. Аьшка гIозарца вIашкауззабеш санна хетар цунна ший корта. Са теIа доахар. Ший йишийна бIарахъежар из кIирвенна. Юхъа тIа хъежацар, хъежар цун чена. Кхъметтел корта оагIора а боахаш. Дебахан дIа-схъа йийрзача. Коч дIаягIар. Хъалха санна кадай, диткъа дацар Дебахана дегI. СабарегIа яр из. «Бакъ ва. Бакъ ва Ражип», - йоахар Алхаста ший дагахъа.

Из хеташ латтар Бек-Хан а. Цо а бIарг тIера баккхацар ший йиший чена.

«Мишга?! Маца?! - йоахар Алхаста дего. - Ай, ер ма ярий цунца даим, хъакхийца ер ялларг! - яппар йир цо ший сесага цIерах. - Фу деш лийннай ер, мичахъа хиннай!»

- ДIахо ялал, кIеззига герми хъакха аз, - аьлар Жовзана.

- А, аз хъокхаргъя, - цунгара из хъайца, цIенъюкъе Iодаха хий, цIендаь дIадаьккхар Дебахана. Герми таза чу IочуIайдар, тIаккха пешка кIал Iойиллар, йокъалургIолаш.

- Хъе йисте яьлча, пешка тIа бога чу хий а оттаделахъ хIаьта, - аьлар нанас.

Шийх оагIув ца озаш, сов хъакхашта, эхъ дайна Дебахан хъувзаш, ла ца могаш хала дар Алхаста. ВагIар ситийна хете а, веррига воагар из чура. Цкъаза, цхъа хи чу кхера тессача, мIад хъовш санна, дег чура, Iоа кIалхара хъалхъайя, цун беррига пакха хъалбузар дорхало. Садеттар цо, ший мел бола лоIам оарцагIбаьккха.

ЦIаьхха, дIакхайда хъайца ший пазати нахъара маьчи хъатIа а йийха, дIаараиккхар Алхаст. Цунна тIеххъа дIаараведар Бек-Хан а. Ков а хоададеш, вахха ший цIагIа чуиккхар Алхаст. Бек-Хан арахъа сецар. ЛоархIаванзар дIачуваха.

- Ай, фу хиннад цига? - дIакхайкар корта берзан араьнна латта Жовзан. Цунна юххе унзарадаьнна оалхазар санна, бIаргаш гергденна латтар Дебахан. - Хъога лувций со, хъайистхила.

Бек-Хан юхайистхилацар. ЦагIара хьахозар цунна Алхастаю цIимхара гIар. Фу йоах кхеталацар. «Кхоп-кхоп», - яхаш, таташ дувладаьлар. «Сесагах латаш ва», - аьнна хийтар Бек-Хана. Ше из мишга кхетаде деза хацар кIаьнка. Жовзана а дIахезар уж таташ.

- ИппIали, воIага-м зане енай хьа! Хьаара хIана валац хьо! - цIогIа теха, ТIох оарцагIваккха дагахьа, ма хулла сихагIа юха чухар из.

Мара чIоагIа шийна етташе, Имад янзар Кабихас. Дог Iодежар цун, Алхаста аьнна дIахезача. «Бакъ хургдац из. Со тешац», - аьлар цо, нийса мара бIара а хьажа. «Бакъда», - халла шийгара дош даьккхар Алхаста.

Цхьа юкь яьккхар цар: из иштга дале хIаьта ираз дайра-кх вай аьлча санна, шоайла, вIашнI бIарахьежаш латташ. Шахбулат вар царна шиннена а дага.

«Вайцига-м... хиннадац из», - шортта корта оагабир Кабихас. «Хиннадац, хьо дала дIаяккхарг! - цIогIа техар Алхаста. - Кхы шоайла цхьан айлаюкье лийннаб-м моттац хьона уж!» Сесага етта волавелар из, массадолча хIаманна бехке из йолаш санна.

ГIовтала фетингаш а дIадохканза, цIагIара аравоагIа да бIаргавайра Бек-Хана. Цунца коа яьлар нана, йиша. Салмана цIен тIехьашкара хьагучабаьлар Гирихани, Висити, Тухани. ХьажкIашга доа беш воаллача шоай вешийна гIо де бахабар уж. Гучаваьлар Салман а. Шо-шоай цIеношкара арабаьлар ТIоха боккхагIа бола несарий, цар бераш.

Алхаста цIен ниI хьайийллар Бек-Хана.

- ХIай? - юхахьажар Алхаст, ше сесага етта хIамаш а сацийта.

Бек-Хана бIаргаш лекхар ковнагахьа. Алхаст чехкка хьааравера. Кабиха чухьа йисар. Халла дохар Алхаста са, кIаьдвенна шахьа ваха. Иккха, цкьа да волчахьа Iо а хьежа, тIаккха вежарийи истийи латтачахьа хьажар из.

Корта чубелла, вIашкаэзача бIаргий кIайча цIацкьамашта кIалгIолла хьахьежаш латтар да. Из оамал йолаш вар из.

Мара юххе латтар Жовзан, хIанз деррига нийслургда-кх ер, аьлча санна. Шеко йоацаш, тешаш яр из ТIоха низах. Ца хиннача тайпара кIай бос болаш, цхьан хIамах ше кхераш санна, царна тIехьашка теIа латтар Дебахан.

Дбхьара цхьатарра хьатIаайтта латтар гIов, кеп, куц долаш, мега хьалкхийна Алхаста вежарий. Кьаьстта бIарг тIаэттар цун Гирихана. Нийсса латтар из ура. Лоацца хоза тесса яр цун Iаьржа модж. Товш яр из чIоагIа цун кIайча юхьа тIа. Цо цхьанне мара лелаяцар модж вежарашта юкье. Вокхар мекх а дитадацар кхьиметтел. ЧIоагIа хьаькьале хетар Гирихана юхь. Сатийнна хьежар цун Iаьржа бIаргаш. Шедар зувш, тожкаш.

Царгаш вIашкатоIайир Гирихана. Юхьажар из йиша латтачахьа. Цо кхетадир хиннар, кхы дIаала ца дезаш.

Цу ханна, цѣча говра тѣа а вагѣаш, аѣтта бе йоаллаш топ а йолаш, цѣхѣ саг гучаиккхар цар коанаѣарашка. Ма воаггѣа Юкоавера из. Из вар Адам. Цар лоалахо, Лимий воша. - Оарц дала! Оарц дала! - яхаш, говр а хѣувзаеш цѣогѣа деттар Адама, ше юхе воллаше. - Деникин Саѣберде Ютѣакхаѣчав, оарц дала!

Цар цѣхѣ дош ала кхелехѣ, юха арахѣедар из коара. Говра тѣехѣара гаѣнна дѣаухар хотта.

Ши говрабаѣри кхѣ а вахар улица тѣа гѣолла говраш хаѣхкка дѣа. Виснти Туханн дѣачубайдар цѣагѣа, топаш хѣаѣца дагахѣа.

- Сабар! - кхессар цѣаѣхха Алхаста.

Вожаш сайцар. Юхахѣажар цунгахѣа. Тѣаккха дѣабийрзар даѣгахѣа.

- Хѣадийл хѣачу, - аѣлар Тѣоха.

Шортта юхавийрза, дѣачувахар из цѣагѣа. Йист ца хулаш, тѣеххѣа дѣачуболабелар кѣонгаш а.

Дуккха хана денз ше лелаю нажа ѣаса бе а елла, хѣаѣшин цѣагѣа дѣачуваѣнна, поднара тѣа Юхайра Тѣох. Дехѣа-сехѣа пенашта юххе хѣалѣайттар кѣонгаш. Цѣхааккха Юханзар царех. Дата а доханзар. Даѣ сий доккха лоархѣар цар цѣагѣа.

Ниѣ нийлла латтар. Хѣачуѣлар Жовзан.

- Юѣараяла! - тѣачайхар цунна Тѣох.

Жовзан сихха юхайийрзар.

- Дѣакѣовла ниѣ, - аѣлар Тѣоха, кѣаѣстта цѣханнега ца а оалаш.

Висити, Тухани, Бек-Хани цѣхѣатарра дѣакхайдар наѣара конага. Ниѣ чѣоаггѣа хѣатѣакѣайлар.

Сатем эттар цѣагѣа.

- Сенга хѣеж вай? Сенна гулденнад вай? - дѣа-схѣа тохавелар Висит. - Юрта Ютѣа ма кхаѣчавий моастагѣа.

Гирихана лерг лаѣца, саббаре юхатѣехѣашка эзар Висит.

«Хѣанав хѣо селла эздел доаѣаш. Эхѣ хетаций хѣона?» - йоахар цун бѣаргаша.

- Хѣадувцал, - аѣлар Тѣоха.

Цѣи ѣаккхаеѣе а, кхетадеш дар цо из хѣанга аѣлар. Алхаста бѣарахѣажар шевар. Бордех мотт хѣакхар Алхаста. Кѣург бир.

Вийхкача санна лоаѣвелар Бек-Хан. Садаккха кхераш.

- Деба... Дебахан... зудал лийннай, - аьлар Алхаста.

- ХІай!?

- ХІай? - иккхар вежарашка.

Тюх йистхиланзар. Чехкка хье даьлар цун Іаса тІа ушка кулгаш. Йистхиланзар Гирихан а. Чокхе тІаГюлла шортта хьалдахар аьтта кулг. Шалта мукья тІа кІаьдда ІотІадижар. Цул тІехьагІа из чІоагІа тоІабир цо, пІелгаш кІайдолийташ.

- Бакьдац из, - аьлар Тюха.

ЧІоагІа ловра цунна из бакь ца хулалга. Ма хоза бахар уж! Ма безаме бахар! Ма доаккхал дора цо ший дезалах! ХІанз-м велча а хІама дац аьнна хетар цунна. ВІалла дага а дарий цунна, хІанз шаккхе ког каша болаш латгача дийнахья, селла доккха хатар ший цІенъюкье даргда аьнна.

- Из бакьда, - аьлар Алхаста.

Массанена дагавехар Шахбулат. Висита а вехар ший доттагІа дага. Цкъарчоа кІайвелар из, тІаккха цІийвелар. Цунгахья бІарглекхар Гирихана. «Тешац», - аьнна хийтар цунна.

«Со тешац, Шахбулат гунахья вац. Шахбулат вац селла эхь дайна. Эздий зІамига саг ва. Тхо дезаш ва, дерригаш а. Лергвар из, шийгара цу тайпара гІалат ца далийта. Тха цІенна доагІаш из хилча хІаьта а».

- Малав из? - халла йистхилар Висит.

- Хья йиша я, - аьлар Салмана.

Уйла юлацар цунга. Салманага хьатгача, кхы дувца ца дезаш, шедар кхетадеш дар: эхь тІаденад цар цІенна. Эггара хьалха шоай йишас а дахьаш. Иийна дІаяккха еза, цІенъюкье цо кьотІа Іодалехь. ХІаьта вож, цар массане кІоеш, пІелга тІа яьккха лелаяь из, хьакхий хурск, Шахбулат а ваккха веза сов чехка вийна дІа.

- Из малав?! - юха а хьаттар Висита, хІанз цІимххара.

БІаргаш лаьта кхоабар цо: вежарашта дІатІахьожалацар.

- Шахбулат, - шортта аьлар Тухана.

- Ак! - цІогІа техар Висита. - Вац! Вац! Вац!

Сабар! - гІадж Іотехар Тюха. - Ва сабар, дала дІаваккхарг! Из-м кьайлагІоргвац. Вовзаш хургва, моллагІа вале а.Шо, шо да сона дагадоахкараш-м, шо! Мича хиннад шо, кашашка дахаргаш?! Мича хиннад шун бІаргаш? Мича хиннад шун лергаш, шун дегаш?! ЦаІ мара-м из а мича яр шун, из лорae а ма-

ганзар шоана?! О, во тлехье ях Іа, во тлехье. Фу дергдар оаш

пхи-ялх йиша шоай хиннаяларе? ТІаккха-м геттара кхяхьпал даргдолаш ма хиннадий е цІа.

ХІанз фу хургда-хьогІ укхох, аьлча санна, корта дІа-са лостабир ТІоха. Кьонгаш сатийнна латтар. Цар доаха са а хьахазацар.

ТІох, - сатем бохабир Салмана, - Маддан ехийт вай?

Маддан яр дарбанна цхьацца хІамаш де ховш. Нагахьа кхалсаго бер дацар цар юрта, из тІайоацаш.

- Маддани? - хаьттар дас.

«Цкьаьнахьа тхо дерригаш харц дале? - аьнна хийтар ТІоха. - ЙиІиг цІена яле? Цамогаш йий-хьогІ из?»

Уж уйлаш хьувзар Салмана дег чу а, ше дергдар тхьовре а хоададаь латте а. Ший йиша берах я, яц, - из бокьонца цІенделга дезар цунна. ТІаккха аттагІа хургдар цунна Дебахана кхел е.

- Исташга хой ер гІулакх? - хаьттар дас.

- Сачунна... хов, - аьлар Алхаста.

- Малав хой?

Гириханагара дІа мел иккхачун бІаргаш Алхаста тІаайттар юха а.

- Хац, - аьлар Алхаста, халла хьахозаш.

Кхы хаттараш де дезаш дацар цунга. Цар кхетадир тхьовра цун корзагІваьнна лелар а, из ший сесагах латар а фу бахьан долаш хиннад.

- Мадданга дІахайтача-м, юрта ара ма даргдий ер, - аьлар Тухана.

- Берашга а ховш дале, из юрта арадаьнна дукха ха я, - аьлар Гирихана, саббаре цунгахьа юха а вийрза. - ТІох, Деба хьачуех вай? Хиннар... цо ше хьааргдолаш ма хет сона. Цхьаккха хІама кьайладахьа ховш яц из. Из шоана массанена а ма хой.

Цхьаккха дош ца оалаш латтача Бек-Хана тІаэттар Тюха бІаргаш. Из дІавийрзар, ниІ хьаелла аьнна.

- Іа сабарде - кулг лаьца, Бек-Хан юхаваьккхар Алхаста. Ше вахар из Дебахан хьайоалае.

Алхаст дІачуваьлар нана-цІагІа. Цига багІар Жовзани цун ши нуси. «Дика болх ба саяр укхаза йоацаш», - аьнна хийтар Алхаста. йиша йолча цІагІара ниІ хьайийллар цо.

Дебахан кора юххе ягIар. Даьре йовлакха догам деш.

- Вошилг, хьо ва из, - ураиккха, Алхаста дIатIаедар Дебахан. - Фу хиннад цига? Деникин венав ма йоахий, тIом бахьаш. XIанз фу хургда вайх? Кхер со.

«Массаза ше хинна тха йиша я-кх», - уйла ессар Алхаста керта чу. Цхьабакъда, цо чехкка йоайир из уйла.

- Йолле соца, - кулг лаьца, гIожа йодайир цо Дебахан. Нана-цIагIа гIолла чакхьиккха, - хинначох кхетацар истий, - хьаьший цIагIа дIачуваьлар Алхаст.

- Ер я шоана, - аьнна, гона дIаюкъекхессар цо ший йиша.

Дебахан Iойожачара яьлар. Цунна а магацар, мелла уйла

йирах, хинначох кхета. Саькхдаьннача бIаргашца кIиръенна бIарахьежар из ший даьна а вежарашта а. Цар йовхьамаш сов цIенхашгта яр. БIаргаш а цIен тIара барий а доацаш, кхыча, ца бовзача наьха дараш санна хьежар.

- Фу де доахк шо? - хаьттар Дебахана.

«Во хIама даьдий-хьогI аз?» - аьнна хеташ, чехкка уйла йора цо. Дага а доагIаш цхьаккха во хIама дацар цо даь. - ТIаккха фу хиннад укхаз?»

Кьонахий йистхилацар. ДIаала хала долаш, тоам боацаш, ийрча хIама дар TIоха ший йоIага, хIаьта вежараша шоай йишийга хатта лерхIаш дар. Цудухьа... йистхилацар уж. TIоха ловра кьонгех цхьанне из хаттар, хIаьта царна - дас ше хаттар ловра. Дас хаьттар.

- Фу даьд хьона, че хьа ма ягIий хьа? - аьлар цо. ЙиIиг аьнна мара хилацар из цунга йист. XIанз из а аланзар.

Каьхат мо кIайенна, зIамига ши кулг чена тIа IотIатехар Дебахана. Ше ерзаньяьккхача санна хийтар цунна цкьарчоа.

- Сона... хац., - Дебахан дIахаьнара ежар, сакхетам чура а яьнна.

Тухана хьаллаца кхензар из. XIанз кхы йоккхагIа хетар цун че. Да кIирвенна бIарахьежар лаьтта уллача Дебахана. Шеко яцар: пхоара яр цун йоI.

Салмана а яйра йиший че бIарга. Из а хаьдда тийшар, Дебахан берах хиларах. Гирихани Висити юхабийрзар: маганзар цунна бIарахьажа.

Цу ханна цIаьхха ниI а теха, уж болча чуиккхар Кабиха.

Алхаста шийна йийттачул тIехьагIа дукха яьгIар из цIагIа, юхаметта я ца могаш. Ше лозаяр-м дагадаллацар цунна: Кабиха дегI духхьал IовIашкадихьадар, мара Дебаханах аьннача дешаша. Кабихас кхетадора, мел доккха хатар из да, нагахьа санна наьха зIамигача^ саго йоIах кулгаш

тохар бакъдале.

Цу уйлано йохаяь, шедар днцденнадар цунна. Кабихийна цлаьхха дагабехар Дебахана хланз тлабежа кхерам. Цкъарчоа са дладаха йисар из гошкара, йиига хлама де кхийнадий-хьогI цар аьнна хеташ. Тлаккха ураиккхар Кабиха, мерий ногIараш сувсадеш, фо а длаухийташ. Ший Јоежа маьчи тлаювха а ца кхоаеш, араедар из цлагIара.

Ший мари Тухани, оагIо теха, дIа а бахийта, Дебахан хьамархIаеллар Кабихас. Из хланз а сакхетам чу янза яр. Шийна дайначох сов эгIазъяхача Кабихас, говро мо корта хьалкхувсар. ДIай-схъай хьежар, царна дIатIакхета кийча йолаш, когаш юдеттар.

- Оакхарой! - аьлар цо, царна дIабIара а хьежа. - Во оакхарой!

Цунга йистхиланзар саг, кхыметтел Алхаст а тIехь. Лата киичча яр из, духьалваьнначох. Латарг а яр, ший са дIадаххалца. Берригаш духьалбаьлча, берриганех а, хьаштдале.

ЙоI дIайихьар Кабихас. Чухь са доацаш дукха езар цунна Дебахан. Кабихай ший бераш ца хилар а дацар из. Уж гаргара хилар а дацар. Из дар - духьал сага саг везавалар. Из ховш, Дебахан а гIертар ма хулла ший неснйца дика хила. Вешта, Дебахан-м массанеца а яр дика.

Кабихас аьнна теркалданзар кьонахаша. Царна дика йовзар из. Сагах кьахеташ а гIулакхаца а яр. Дебахан шийна геттара дукха езаш хилара тIагIолла дар цо хланз аьнна а. Царел мчсарел а дукхагIа езар цунна из. Царна из массанена ха а ховра.

Хланз еха мегаргья Маддан, - аьлар ТIоха, вIалла хлама ца хилча санна.

Тухан наIаргахьа ведар.

А, хьо ма гIо, - аьлар ТIоха. - Кхалсаг яхийта.

КIаьдда ког ловзаш, шортта цлагIара араваьлар Гирихан. Цар кхетадир, ший сесаг яхийта из воаллалга.

- КIеззига кхы а сатохаргда вай, - саббаре йистхилар ТIох. - Хьяял гIумагI, ламаз эцаргдар аз.

Цу ханна йоккхийча топий таташ даьлар юрта арахва. Гуйран итт сахьат доаллаш кхаьчар Шахбулат Блорий-Юрта. Штабе тлдилладар цунна, бар а боацар а беррига низ оарцагбаьккхе, мога а могош деникинцащ юртах чакх ма бовлийта аьнна, юрта ячейкага длахайта. Влалла йиш хулс, новкъостала нах боажкийтаргба а аьннадар. Цул совгла, юрт лораерашца хилар тлдилладар цунна шийна а.

Хьелла доаглача хих тлехваьнна, говр соцайир Шахбулата. Кьулбехьенгахьа, цлермашина станци уллачахьа длахважар из. Цигара хьахозар наг-нагахьа ювлача топий таташ. Цхьа ткьаьх саг вар боккхача новкъа сихвенна Ювоаглаш. Уж бар цллармейцаш. Царна хьалха йоаглар ши фургон. Царна тла а нах бадар. «Уж хургба доарахой», - аьнна хийтар Шахбулата. Топаш юхаёттар цллармейцаша, дов а деш, шоашта тлакхача глрташ тлехьавоаглача моастагчоа.

«Клалхарбовргба», - аьнна хийтар Шахбулата. Ши ког а толабаь, говр мухалех хьалтлахийцар цо. Юрта чувийрзар Шахбулат.

Улица, лад мо, екьалучча даглача цлен коа чувахар из. Араваьлар цленда, Дудар. Партъячейка секретарь.

- Шовхал укхаза вий? - хьтттар Шахбулата, говра тлара Ювесса, салам денна Дудара кулг а толадаь.

- Ва, тхьовре а венав, - жоп делар Дудара. Цун говр каразах длатессар цо.- Асхьаб а ва укхаза.

- Геттара дика да, - аьлар Шахбулата.

Партъячейка аьлча а, виь саг мара вацар уж влашагкхетараш.

Дудари Шовхали коммунисташ бар, хлаьта Асхьаб коммунист вацар. Цхьабакьда, царна массанена вовзаш а, цар сий деш а вар из. Цох бизза тешам бар Шахбулата. Асхьаб японски а германски а тлемаш тла хинна, дукха лайна, дукха дайна саг вар. Советски лаьдало, мара бокьо а кортамукьале а лургйоацалга дика кхетадаь вар. Кхы коммунисташ цар юрта ба а бацар.

Лаглашта меттел биллача кхерий тла ког оттабаь, тишача ийчен тла а ваьнна, длачуводдаш, дагавехар Шахбулата цхьаьккха цхьа саг. Из вар Висит. Цун доттагла. Цох бар цун бизза тешам. Шахбулата ховра, из чоаггла коммунист хила безам болаш волга. Висита цу гулакха новкъостал де лаьрхла а вар из.

Шовхали Асхьаби глладбахар, Шахбулат чуваьлча. Штабера хабар доацаш, чоагла сагота бар уж.

- Хла, фуд оаш лаьрхлар? - хьтттар Шахбулата. - Фу йоах юртарча наха?

- Духьалъотта уйла йолаш да тхо, - аьлар Шовхала, ши мекх нийсдеш, кулг а хьакха. (Доккха Иаьржа ши мекх дар цун.) - Хьакимаша фу йоах?

- Цкъаьнахьа санна, юрт йита вай дIадолхе, - юкьеиккхар Асхьаб, - дIабаха безаргба, шедар дита, Солса-Юртара барий а, Маьлха-Юртара барий а. ТIаккха хийцца хьабелл вай Грознена ЮтIабода никь.

- ЧIоагIа нийса ях Iа, - аьлар Шахбулата. - Вай тIехьашка довргдац. Довла йиш а яц. Штаба амар а да иштта. ГIалгIанчен хIара юрт, гIап хинна, духьалъотта еза деникинцашта. ХIара саг кхеташ хила веза, нагахьа санна, кхераденна, е низ дIа ца кхоачаш вай юхатIехьашка довле, нохчий юрташкахьа, казакий станицешкахьа, Грознегахьа бода никь моастагIашта хьабеллалга. ТIаккха вай Iалаьмате хала даьккха Советий Iаьдал дохаргда. Цудухьа амар да штабагара, дехар а да, цхьа гIа тIехьашка ца довлаш латтар.

- Герз кIезига да-кх вайга, да ма хьакхарг, - аьлар Дудара. - Поатронаш а яц хайра.

- Герза гIулакх во да, - тIатехар Шахбулата ше а. - Цхьа броневик йоайтаргья аьннад вайна. НоагIо поатронаш а йойтаргья аьннад. Хьежаш хургда вай.

- Аз хIаьта, - аьлар Дудара, - Солса-Юртеи Маьлха-Юртеи оарцдаккха нах бохийт. ХIа, кхы дагIаргдац вай. Нах арабаха беза, окопаш яха, кийчо е. ХIама дуий Iа? - хьаттар цо Шахбулатага.

- А, диа ва со. Баркал. - Коа арабаьлар уж.

- Шо дIагIо, со тIехьавоагIа шоана, - аьлар Дудара.

Вахар из, говра тIа хайна.

Шахбулати, Шовхали, Асхьаби цун коа шоашта корайоагIа бел а ийца, юртал хьалъараболабелар. Дехьа а сехьа а цIеной коашка бIаргавайнача сагага цIогIа тохар цар, аравала, окопаш яха, аьле.

Баламаш тIа ядаш а, бе йоахкаш а белаш а йолаш, массайолча оагIорахьара хьаболабелар нах. Кьоаной, кагнй нах, наггахьа кхалсаг, бераш а кхыметтел.

Кашамаш дар юрта хьалъараваьннача, шув тIа гонахьа яьккха сангар а йолаш. Цу сангара юххера дIаболабелар уж окопаш яха. КIеззига мара гIор латанза кIаьда дар лаьтта. Хотта хьалетар когех.

«ТIохар саг хIана вац-хьогI укказа? - аьнна хетар Шахбулата. - Юрта доаллар дIа ца хозаш вIалла а мичаб уж. ХIама хиннадий-хьогI цига? Фу хинна хургда цига, сийсара со ма вариий царцига. Хоалуш-м хIама дацар».

Керда саг тIавоагIаш хилча, из хьатIакхаччалца цунна бIарахьежаргвар Шахбулат, ТIоха дезалах из хилар дог доахаш. Цхьабакьда, массаза а зехьа хулар цун хьежар. Саготдора цо. ЭгIазьухар. ХIана - шийна а хацар. Окопаш йоахача хьалхарчарца хила безарех бар ТIоха

кьонгаш. Из дагара д'адалацар Шахбулата. Цул совг'а, тешаш а вар из, ца' хиннадецаре, уж шоашца хургхиларах. Фу хиннад - из цунна хацар.

- Т'охар саг мичав укхаза, хой хьона уж фу деш ба? - хьаттар цо, юк'ага кхаччалца окоп Ючуяьккха, кхы а бел Йетташ, лаьтта херцадеш воаллача Асхьабага.

- Хац сона-м, со се а хиннавар из уйла йолаш, - аьлар Асхьаба.

Шахбулата аьрда кулгаца д'адаьккхар ший хьаь т'а даьнна хьоцар.

- Ра'аса фу леладу хой шоана, д'а гали ги а делла воаг'ача? - аьлар Шовхала.

- Даа х'ама дахьаш в'алла а ваг'ац хьона, - окопа чура цунгахьа д'ахьажар Асхьаб. - Ра'ас' - д'акхайкар из. - Хьат'авел тхо долча.

Ра'ас хьат'авера.

- Ираз долаш болх хилба шун, - аьлар цо, ги доалла гали когашта юххе Ю а дилла.

- Баркал, - аьлар Асхьаба. - Фу йоалл хьа цу гале чу?

- Поатронаш, - жоп делар Ра'аса.

- Поатронаши? - лаьрх'а хьаттар Шахбулата.

Окопа чура хьалт'аваьнна, д'ат'авахар из Ра'аса.

- Хьажийтал, - гали хьадийллар цо.

Я а яр уж поатронаш. Т'аьрьюкье а йилла, ца' хьалтессар Шахбулата.

- Фу де воалл хьо акхарех? Мича хьо Ia ераш? - хьаттар цо Ра'асага.

- Х'ама де а валлац. Аз-м йохка енай ераш, - аьлар Ра'аса.

- Иохка? Хьанга? - цецваьнна, цунна б'арахьажар Шахбулат.

- Д'аэцчачунга. Моздаке а ваха, ийца енай аз ераш, цхьаццанех диь-диь сом а луш, х'аьта шуга пхиппа сомах йохкаргья. Оаш эце. Айса хьийга к'а зехьа ца дайта.

- Остоапуруллахь! - иккхар Шахбулатага. - Кхетадеш мук'аг'а вий хьо Iайха дувцар? Ай, моастаг'а ма вий д'а латташ. гаций хьона! Хьо базар е венав. Поатронаш йохка. Хьанга? Хьай юртахошка, хьай вежарашка, йижарашка. Хьо, хьа ц'а, боахам лорабара бала кийчбеннача нахага.

Хьат'абаьжкар Шовхали Асхьаби. «Бак'леций со?» - аьлча санна, царгахьа д'авийрзар Шахбулат. Уж йистхиланзар. Югора а хайна, гали хьадийллар Шовхала а.

- Нагахъа санна хъе вуй фу дергда Ia? Акхарех а, ахчах а даъра ях аз-м, - аьлар Шахбулата. - Кашашка хьоргда Ia из?

- Къонах, из хъа гIайгIа яц, - цIимххара йистхилар РаIас. - Хъайна поатронаш езе - эца, ца езе - юстаравала. Хъай къамаьл хъайна а дите.

- Дувцарах хIама хургдац, - аьлар Шовхала. - Вовзаций хьона из?

- Вовза-м вовзар сона, цхъабакъда тахан мара-м хайнадац, ер селла сий доацаш вий.

- Малав сий доацаш, жIали! - ше латтачара хъатIакхоссавелар РаIас.

Шовхал юкъеиккхар, Асхъаб меттахъа а хъанзар. Хала садетташ латтар из, РаIаса хIама тоха безам болаш.

Хъан уллача тепчага кхайдар Шахбулат. Асхъаба тIакхийтта, чIоагIа хъалаьцар цун кулг.

- Ма, ма, - аьлар цо. - Ма. Воашка яраш мукъагIа кхое вай поатронаш.

РаIаса дайра Шахбулат тепча тIакховдаш а, Асхъаба цун кулг хъалоацаш а.

- Хъатохийта! Хъатохийта! - цIогIа деттар цо, цхъабакъда тхьовра мо чIоагIа гIертацар дIатIа.
- Со укхаза ва хьона, хъатоха! Ховргдар хьона, Шагрий-наькъан саг укхаза валаре.

- ХIай? - иккхар Шахбулатага. - Фу аьлар Ia?

- ХIаьта, хIаьта, иштта ала Ia. Хъайна ца ховш санна. Бакълув, - гали хьалгитессар РаIаса. - Наьха йоIах кулгаш а дийтта..., - тIатехар шортта.

Шахбулата дIахезар. Вувлавелча санна латтийсар из цкъарчоа.

- Аьлдит! - цIогIа техар Шахбулата.

Цо, качматаш а лаьца ше айваьча хана, са дIадахача мо кхеравеннавар РаIас.

- Аьлдит! - юха а цIогIа техар Шахбулата.

ТехъагIо шийга аьлча мара, РаIас ше Iотехар-тоханзар белгалданзар цо. Цхъабакъда, вож чIоагIа кхийттавар Iо. Цхъан кога астагIа а лелхаш, тIехъа текхадеш гали а долаш, Iочувелар из юртагахъа.

Дехъара а сехъара а хъатIабаьхкар нах. Фу хиннад хацар царна. Шахбулата бIарахъежар.

- Шовхал, Асхъаб, - аьлар цо, - со укх сахъате юхавоагIа шоана. ТIохарга отта веза са цкъа. ФуннагIа дале а. Шоашта ма хезарий шоана... цо аьннар. Дунен тIа сол хьалха саг ма лалва, сона фуд ховш из дале. Цхъа хатар хиннад цига, хетаргахъа. Доккха хатар. Иштта из децаре, тхьовре вайца хургбар Tюха къонгаш. Сона дика бовз уж.

- Шахбулат, тхо теш хьох, - аьлар Асхьаба. - Хьайна бакъахьа хеттар де Ia. ЧехкагIа юхава а хьажа, хьай вIаштIехьадоале.

- Саг-м летавац укхаза?

- Фу хиннад, фу гIараш яр оаш яьраш? - хеттар хьатIаухача наха.

- ХIама а хиннадац. Долле, долле шоай гIулакхаш де, - аьлар Шовхала.

ХIаьта Шахбулат, сагага юхайист ца хулаш, бухь билла Ючуволавелар юртагахьа.

«Iаь-а, фу дар цу жIале аьннар? - йоахар цо ше-шийца. - ВIалла ала а аьларий цо из? Сона хетгача бесса аьнна хургдац цо? Харцахьа кхийтарий-хьогI со?»

Цу уйлашца ший дог Iехаде гIертар Шахбулат, цхьабакъда хIама хнлацар. Моза мо, зов делла, лерге хьувзар РаIаса аьнна дешаш: «Наьха йоIах кулгаш а дийтта... Мичара даьннад из къамаьл ара? МалагIа мотт хадарг ва из дагадехар?! О-о, цхьабола нах, е цхьабола нах, бар валлахIий, хьаь юккье топаш а етгаш. боабе безаш-м. Дебахан. Миска. Цо фу аргда-хьогI, шийна из дIахозе? Фу деш я-хьогI из хIанз?»

«Нагахьа из бакъдале? - ала лотабелча санна хийтар Шахбулата ший керахьа. - Нагахьа цхьанне... бокъонца... техадале Дебаханах кулгаш?.. А, а, фуд аз дувцар! Мичара! Дебахан йовзацний сона. Малайк ма дий из, маланк!»

Цхьа юкь яьлча мара кхетанзар Шахбулат, ше улица тIа юхасеца латталга. Корта айбир цо. ДIа-схьа хьажар саго ше зуй тохкаш. Сихха дIаволавелар. Уйлаех бизза бар корта. Уж яр, хала, еза уйлаш. ЛабгIлуш яцар уж, дукхагIа хнна мара.

Тюха а, Тюха дезала а, йоIа а хьалхашка цIена вар Шахбулат. Дебахан езар цунна. Езар цIенача безамца. ЧIоагIа цун цIа лоархIаш, цун даь, наьна, вежарин сий деш вар из. ГIад а ухар, ала доацаш, ше цар безаме тIаийвеш. Дебахан шийца товш, тIера йолаш. Дукха ца говш из еха нах бахийта уйла йолаш а лелар из. Шахбулата цIагIа а ховш дар, цунна из езалга. ВоIа чIоаггIа раьзабар цIагIарбараш, Дебахан цо харжарах. Из, зIамига яле а, хIанззе дIаяйза, могаеш я юрта. Вешта, йоI во хилча а, Тюхаца гаргало тохар а дар дукхача маьха. ХIана аьлча нагахьа саг вацар гIалгIай мехка цун цIа ца довзаш. Цун тайпан сий ца деш.

Дог диза лелар Шахбулат. Тахханалца. РаIаса аьнначо дохадир цун деррига ираз. Дохадир цун дага мел хнна днкадар.

«Мичча бесса дале а, хабар арадаьннад, - йоахар цо дагахьа, - Iаьржа доагIа хий юхатоха мо хала да, цхьаццаболча наьха метгаш соцаде. Тюхарга а дIакхаьчад из аьлдит. Тхьовре а. Из бокъонца бакъда. Царна а хет-хьогI, со иззаморг де карагIдаллал эхь дайна ва аьнна? ТIаккха... малав из? Малав? Оапаш хиннаб-хьогI Дебахана сога мел дийцар? Цун бIарахьажар? Цун елаенна, тIера хилар? ГIадъахар, со массаза ва? Сога ца! а дувцаш, ше...»

Из унзара, ийрча дар. Кхьдар ца дийчача а, цу тайпара уйлаш цун керта чу ахар а дар чIоагIа тоам боацаш, бIеха. Шахбулата из кхета а дора. ХIаьта а уж йохалацар цунна. йоалацар...

Из вар хоза. Кьона, майра вар. Деникинций бѣвацара эпсар. Ше цхьаь говр хаьжкка Јотѣавар а, дагадеххача хана кийчча дѣтоха герз долаш, гоннахьа хьувзача гѣлгѣашта юккье говр ловзаш латтар а, вѣлла хѣаманна шек дѣвоацаш, лакхара царна Јотѣахьежар а - шедар денал, кьонахчал долаш дар цун. Хозахета даланзар, «Кѣант ва, аьнна» цхьан кьоаночунгара даьнна дешаш.

- Вѣлла кхера а кхерий, - аьлар цхьаькхане. - Гой, цун хьалдаьтгѣа бѣаргаш.

- Форма ма хоза я цун, - аьлар Мусоста. Из вар дегѣа шорал а лакхал а цхьатарра хеташ, шовзткье пхиь шовзткье ворхѣ шу хургдолаш, доа мо тенна кьонах. - Ва малав ер, ва?

- Ротмистр ва, - аьлар Асхьаба.

- Хѣай? - Мусост дехьа оагѣорахьа ваьлар. Юха а кѣирвенна эпсара бѣарахьажар из.

- Малав аьлар цо? - хаьттар Асхьабага, юхе латтачарех цхьанне.

- Ротминистр ва йоах, - жоп делар Мусоста.

- Хѣай? Министр»? - кхетанзар вож.

- А. Ротминистр, - аьлар Мусоста.

- Ротминистр... Министр яхалга-м фуд ховра сона, из... рот яхалга фуд хац-кх... Хьона хой из фуд?

- Сона сенах хов из, - жоп делар Мусоста. - Цар чѣоагѣа лоархѣаш хила везаш ва ер, хетаргахьа.

- Ва-те. Воккха хьаким волчоа тара да. Хьажал иккаш миштай.

- Иккаш-м йитал, говр миштай хьажал хьо. Хьаяккха езаш яр цунгара из, хьаким хилара гѣулакха-м ший хьаштдар дергдар цо.

- Я-м форма а яр тѣера Јояккха езаш, - кьамаьлаш доладелар гоннахь. - Мичара енай мотт хьона цунна из. Вай саннз долча кьеча нахага болх а байта хьаийцай-кх.

- Рот яхалга сона хов фуд, - аьлар юстаро латтача лакхача кьонахчо. - Рот яхалга - баге яхалга да эрсий меттала.

- Хѣай? Баге? - бѣлабелар кьонахий. - Багеминистр. Из вайна хеза хѣама дац.

- Багеминистр ва йоах, - деладелар гонахьа хьувза бераш а.

Эпсар сагота вар, цар дувцар фуд ца ховш. Шийх уж белалга, цар ше бегвоахалга кхетадора цо, цхьабакьда хацар из фу бахьан долаш да. «Говр во я са? - йоахар до дагахьа. - Барзкьа

тиша да, ийрча да? Фу корадаьд укх оакхарошта, бела а белаш со бегваххал?»

Нах дукхагІа хьагулбаларга хьежаш латтар из, ше денар дІа ца оалаш. Цхьа ткъаьх минот ха яьлар. Ше хьелуш санна хийтар цунна. Из ца хилча а кхы ла могоаргдолаш вацар из, гоннахьа латтарашка, ше бегвоахаш бувла белам.

- Нах! - цІогІа техар цо эрсий меттала. - ГІалгІай! Со сай лакхерча хьакимаша вайтав. Вайтав дІаала: тха шуца дов дац. Шо гІалгІай да, тхо эрсий да. Цудухьа, тхона хет вайна юкье кьувса дезаш, декъа дезаш хІама дац, аьнна.

Цо мел оалача деша талмачал дора, дика ца хой а, эрсий меттах кхеташ волча Асхьаба. Гулбеннараша цу шиннега ладувгІар. лергдилла.

- Тха дов да, - дІахо дувцар эпсара, - большевикашца. коммунисташца, цІеармейцашца. Царна тІехьа мел латтарашца.. Тхо доахк из большевнкий у хаьдда лаьттан тІара дІадаккха.

Хоза дора цо къамаьл. Саббаре дувцар. Талмачахала хургдоацаш, каст-каста юха а соцаш.

- Шугара оаха дех, - йоахар цо дІахо, - оаш тхо новкъарло ца еш, шоай юртех дІатІехдалиьтар. Тха армена шишша цІеп тІера цхьацца луш нахи говраши ялар. Большевикаш, цІеэскархой оаш тхога хьабалар.

Эпсара къамаьл сецар. Сатем зттар гонахьа.

- Ва а ва багеминистр, - аьлар, цхьа юкь яьннача гІолла Мусоста.

ГІарьяьнна белабелар нах. Тохаялар эпсара говр.

- Фу жоп лу вай укхунна? - хаьттар тхьовра денз йист ца хулаш, уйла еш латтача Шовхала.

Цу сахьате цІенхаштта йийрзар къонахий йовхьамаш. ХІаране кхетадора, мел лоархІаме да хІанз шоаш дала деза жоп. Деникинцаш цар дІатІехбоалийте, нахи говраши цар дІаюге, боахама дакъа дІахьой, цІий ІогІоргдац. Уж большевикаш бац, Советски Іаьдала мутІахьа бале а. Ерригача юрта кхоь-виь мара коммунист, а вац цар. Уж дІалочкъабергба. Лоамашка хьалбохийтаргба. ТІаккха дуккха нах дийна бусаргба. Малав ший да, нана, йиша, воша, доттагІа, новкъост вийча гІадгІоргволаш! Уйла е еза, уйла е...

БІаьшерашка хьаденадар гІалгІай зІамига къам кортамукъаленга сатувсаш. Мел дукха бала, халонаш лайнаяр цо. Мел дукха дог ийша, дикага сатувсаш хьаденадар из. Юххера а, Советий Іаьдал этта, хІанз яьлар-кх иразе зама аьнна доккха садаьккха, нах шоашта баха хайшача дийнахьа, дег чу мел есса из йоккха цІена гІозал йохаеш, цІоз мо тІабоагІа моастагІий! Мишта бохийтаргбар уж дІа! Ак, из цар дергдац!

- Сенна латт вай уйла еш, - аьлар тхьовра эпсарах кІанг ва аьннача къоаночо. - Асхьаб, дІаала цунга, цу багеминистрга, вай царех ца кхералга. Цхьа гІалгІа дийна а волаш, зІамига а воккха а, шоашта вай юртех чакхбалга хургдоацалга.

Асхъаба чехкка эрсий меттала даьккхар воккхача сага къамаьл.

- Дерригаш большевикаш да тхо, кхы тIа а алалахь цунга, - ший къамаьл хоададир къоаночо.

- Ма дувца хьаштдоацар, - аьлар эпсара. - Шо кIезига да. Низ а кIезига ба шун. ХIаьта тха эскар герзах дизза да. Доадайтаргда оаш шоаш а, шоай бераш а, хIалакъыйтаргья юргаш. Къахета шоай истех, зIамигача берех.

Шийна хьалхашка латтараш къонахии а боацаш, бераш долаш санна, дехар деш дора эпсара къамаьл. Ротмистра дика кхетадора, тIом болабелча гIалгIашта тIаоттаргдар. Сенна дувц из: Деникина низ боккха ба. ХIаьта гIалгIайяраш зIамига юртнлгаш мара яц. Деникинцаша-м вIалла хала а доацаш, кIалхьорг ма йий уж, атаке болххаше. Тамаш я-кх наьха из дIакхетаде хьаькъал ца хилар.

Деникинцаш Россе болхар. Царна дика ховра, чIоагIа дика ховра, дуккха бирса тIемаш шоай де дезаргдолга. Цудухьа ма могга низ кхобе, шоашка хьаттача, пайда боаца довнаш ца де гIертар уж. Цу тIа гIолла дар цар хIанз гIалгIашца деш дола машара къамаьл а.

- Кхы сенна дIаьхду цо из, - аьлар Шовхала, - ван аргдар аьнна даьннад-кх.

- Господин ротмистр, - аьлар Асхъаба, эпсара нийсса бIара а хьажа, - тха жоп хьона дIахезад. Кхы тIатоха хIама дац тха.

Гуш дар эпсар раьза воацалга, ше дена гIулакх ца хинна.

- Цо аьннар ях Iа, - воккхача сага шодакхадж дIатIахьекхар ротмистра, - из-м къаьна ма вий. Цунна фу хов? Хьога хетт аз? Iа Iайха фу ях?

- Воккхача саго аьннар ях аз а. Акхар а из йоах, - шийна гонахьа латтарашкахьа аьрда кулг дIалостадир Асхъаба.

- Большевикаш да-кх шо хIаьта? - аьлар эпсара.

- Да. Дерригаш а. Из ца кхетадеш лаьттав хьо тхьовра денз а.

- Мегад, - аьлар эпсара, лохерча бордах царг а теха, - шоана хе, тар хулийтаргда вай укхох. ХIаьта а... сов къиза хургдац тхо шуца. Уйла е. Кхы а. Оаха сахьат ха лу шоана. Нийсса сахьат. Цу юкъа хабар оаш хьа ца кхетийте, бехк ца боаккхаш я хургда шо: оаха тIом болабергба.

- Тхогара кхы жоп доагIаргдац шуга, - аьлар Асхъаба. - ТIом хIанззе хьаболабе мукъа да шо.

Бераша тIехьа цIогIарчи шокарчи етташ, говр хаьккка атагIа гIолла Саьберда тIехьашка латтача ший бIуна дIатIавахар эпсар.

- ХIа, нах, живарий, кийчле, кхы а окопаш яха, - сихвелар Шовхал. - Кийчде шоай герз. Бераш, шо цIагIо. Долле, долле. Оаш укхаза де хIама дац.

Нах, сихбенна, шо-шоай гѳулакхаш де эттар: лаятта ахка,

топаш цѳенъе. Шиъ воаллар цхъа кѳеззиг айеннача моттиге «Максим» яха пулемет дѳаоттаеш. Пулеметаш ерригаш пхиъ яр царга: йиъ «Максими» цаѳ каралелаю «Люиси». Царех шиъ дѳаеннаяр юрта малхбузен оагѳорахъа латтарашга. Цигахъара а, дѳахъажача гуш, тѳава кийчлуш моастагѳа вар. Цудухъа юрта шоррал чѳоагѳале еш бар нах.

Тѳевера Дудар. Іаържача дына тѳа а вагѳаш. Чопаша йизаяр цун говр. Цхъан метте лоатталацар, йѳоахъенна. Дѳаэккха гѳертар, каеттар дирстах.

- Солсаи Малхеи юрташкара оарц кастта кхоачаргдолаш да, - аьлар ДуДара. - Буро тѳара а вайна гѳо доагѳа яхаш, къамаьл да дувйаш. Шахбулата яхъа броневик а латт йѳоагѳаш. Хозий шоана тата?

Массане Аадийгѳар цар. Хъахезар тата. Броневик ше а гучаяьлар, дукха ца говш. Шовхалеи Асхъабей йовхъамаш сийрдаьялар из бѳаргаяйча. Падбахар уллув боажкараш а. Улица юккье гѳолла, стугѳа мо гѳерташ йѳоагѳар броневик.

- Говр дѳа а оттаяь, со юхавоагѳа шоана - аьнна, юхавийрзар Дудар. Кашамашга го а тесса. юрта чувнйрзар из.

Цѳаьхха броневик сецар, юртал хъалъарайоаллача. Тата а дайра. Шекбаьнна, юха а цунгахъа юхъажар Шовхали Асхъаби. Тѳаккха шоайла бѳарахъажар.

- Хѳана сецар из? - шийга хоатташ мо, аьлар Шовхала.

- Цаѳ хннна хургда. Сенах хов из, машен ма йий из.

Цу ханна йоккхийча топий таташ даьлар: тѳом болабир деникинцаша. Наха цу сахъата шоай моттигаш дѳалаьцар. Царна тѳагѳолла, шокарч етташ, дѳаухар йоккхийча топий пхорч. Улица тѳа, бешамашка, коашка детталора уж. Лелхаш, карташ, отараш, цѳеной пенаш херцадора цар, гаьнаш кагѳора. Массехк пхо кхийтар кашамашка а. Цаѳ керда баьча боарза тѳа нийсбелар. Лаккха урагѳадахар Іажагѳа лаятта. Юккье гѳолла каг а луш, дѳагѳолла дѳадахар кхерий чурт а.

Асхъаб саббаре хъежар цу шедолчунга. Цунна дика ховра, цар чуетта йоккхий топаш тѳема юхьиг мара йѳоацалга. Бокъонца бола тѳом кѳеззига тѳехъагѳо болалургболга. Хѳаьта а, цхъабараш унзара хъежар цу лелхача пхорчашкахъа. Иззаморг хъалхха гора царна. Царех хѳаравар кийча вар лата: топ етташ а, хъашт дале, бийнаш детташ а. Цхъабакъда, вѳалла моастагѳа а бѳаргаголехъа, цу «эгѳабаьча» пхера кѳалнийсвенна вала лацар цхъаннена а. Из бокъонца хетацар царна. Цудухъа сагота бар уж, моастагѳа гуча ца воалаш.

Юртагахъара гучаваьлар ворхѳ-бархѳ саг. Гаубица яха йоккха топ хъалхатетташ боагѳар уж. Царца вар Дудар а. Хотта дукха болаш, халла мара кхастацар йоккхача топа чархаш. Окопаш чура, Асхъаб а волаш, виъ саг Іотѳавахар царна, гѳо де дагахъа. Гаубица цаѳ мара еце а, наьха дог ураэттар, из бѳаргаяйча.

Рѳокха топ окопашга юстаро дѳаоттайир. Хъатѳаера снарядаш.

- Дагаьнадовла! Дагаьнадовла! - гулбеннарашка цIогIа техар Дудара. - ВIалла йоккха топ
БIаргаяйнаеций шоана.

Нах юстарабаьлар.

- КIордаваьв из Деникин, кхерилгаш хьачукхувсащ, - бегаш бир цхьанне. - Ялийтал вайяр.
Кертах кхета езаш яр, тоххаше, цу дала хIалакварга кертах.

- БоагIа!

- БоагIа, - цIогIа даьлар окопаш чура.

Берригаш дIабийрзар моастагIашкахьа. Саьберда тIехьашкара хьагучабувлар деникинцаш.
Кхьаь даькьа бекьабенна боагIар уж тIа: цIерамашина никь болчакхьареи, атагIа гIолла, гола а
тохаш доагIача хин берда тIа гIоллеи, малхбузенгахьареи.

МугIара тIехьа мугI болаш, гIа цхьатарра боаккхаш, дегIамаш нийса уралатташ, майрра
тIабоагIар уж гIалгIай окопашта. Командираш хьалха боагIар.

Сатем эттар гоннахьа. Гаьннара хьахозар деникинций когий таташ. Окопашка багIараш,
БIарг тIера ца боаккхаш, кIирбенна дIахьежар моастагIашкахьа. Хоза боагIар уж. Майра
боагIар. Кьонахий санна. Ше-ший герз чIоагIа бе тоIадир гIалгIаша. ХIаране кхетадир, латар
чIоагIа хургдолга. Цхьабакьда. цхьанне а уйла хиланзар юхатIехьашка вала. Бовла моттиг
йолаш а бацар уж тIехьашка. ХIаране цIагIа дезал, боахам, цар хIанзалца хьа мел кхеллар дар.
Уж тIехьашка баьлча, шедар мостагIашта карагIоргдар. ХIаьта царгахьара шоашта кьахетам
хургбоацалга, царна кIалдисар хIалакьхургдолга ховш дар наха. Ерригача Кавказе гIолла
чакхдаьннадар, деникинцаша кье нах, большевпкаш, цар га доахараш боабу, хьальэж,
боахамаш дIадоах, цIеноех цIераш етт яха хабараш. Цул совгIа, - керттерадар, - кьехоша шоай
цIий Iомехкадеш хала якккха кортамукьале а яр, моастагIашта цар ка ялларца, йоха езаш.
Цудухьа, из шедар дика кхетадеш, шоай са дехка лата уйла йолаш бар гIалгIай.

Деникинцаш тIабоагIар. ГIа ца хувцаш. Io ца талаш. Зокх бар царна духхьал безама
БIарахьежалга, нагахьа санна тIом бахьаш уж ца боагIаре. Шин-кхьа минота еррига атагIе
хьалйизар цар.

Сигале хIанз а, Iуйранна санна, екьаяр овкьара бос болча езаца кхоаленех. Лоамий
бовхьамаш гуш дацар, цар кьайладаьха. Сабаре, уйлане дахача санна хетар лоамаш, гаьннара
дIахьажача. Сабареи уйлане яхаи хетар БIарий-Юрт а, арахьа окопашка багIа нах а.
Оалхазарий, жIале, бежана - цхьаккха Iимад яцар хозаш. Алхха деникинций когий тата мара.
ХIаьта из, тIехь-тIехьагIа, моастагIа юхе ме гIорт, чIоагIлуш, айлуш доагIар. Кхьиметтел
лаьтта а эгадеш мо хетар цу тато.

Асхьаби Шовхалн цхьан окопа чу бар. Дудар тхьовре а дIакьаьставар царех: пулеметчикашца
вар из.

- Хъаюхе бахкийта! Кхы а хъаюхе бахкийта! - яхаш, цо детта цIогIа хезар Асхъабаи Шовхалаи.

Шоаш а бар уж, моастагIа ма хулла хъаюхе мел вайта динара хеташ. Цхъабакъда, цхъаннега сатохадаланзар. Топ яьлар. Из вар Мусост. Цунца яр цун сесаг Забрат а. Лоаллаха йоаллача окопа чу бар уж. Мусости Забрати шоайла вIаший тара бар, вошеи йишен мо. ДегIа лакхал а, шорал а, теннал а цхъатарра дар цар, цхъан боарамагI уж хъабича санна. Хъатара яр йовхъамаш, бIаргаш - жогIара, бIаргий цIацкъамаш - Iаьржа.

Мусост, бакъдар аьлча, ший лоIамагI Iийнавацар окопа чу. Дукха ха яр ваха хургвола, сесаг духъальъяннаецаре. Цо дIавахийтацар из. Забрат яр нахаца яхъ йолаш, майра саг.

- Аз де хIама дац укхаза, - йоахар Мусоста сесагага. - Дунен чу топ бе елла вац со цIаккха а. Хъа а дац укхаза Iе гIулакх. Хъо кхалсаг я. Йолле, воай говр-ворда лаьлла, цIагIоргда вай.

Окопа юххе вордах ежа латтар цар сира алча. Забрат яр из йоалаяьр, гIув тIара ийца пед бизза шийла хий а дахъаш. Кхалсага ховра бIухошга хий эшаргдолга. Цхъабакъда, Мусост раьза вацар цо из йоалаяь. Шоай говр ера кхерар из, кьоаналла тIеххъара шу. долаш из яле а. Бакъдар аьлча, из латта а латтар бIаргагучча, хъежорга меттел оттайича сапна.

- ХIама а дергдац, - йоахар Забрата, цIаваха гIерташ ший мара дагалувца бахъанаш юха а тетташ, - вайл хъалхагIа а лергьяц из. ХIанз говр ювцача дац вай. Топ етта еза.

- Юха ма доагIий вай... Говр дIа а йига, - аьлар Мусоста.- Сенна юйт вай из.

- Латтийта Iа, - шек дIаяцар Забрат. - Из-м накъа яргъя вайна. Цо де а, вай де а дуккха гIулакхаш хургда, нагахъа санна дийна дусе.

Мусоста теха топ дIакхетанзар. Деникинцаша вIалла теркал а янзар из. Уж юххе кхъачабар. Дика гуш яр цар цIена яьша йовхъамаш, цIена шинелаш, къега иккаш.

Хъалха воагIача эпсара тур даьккхар бетта чура. Салташа шоашга хъалха лаьцар топий гебагIаш.

- ДIатохаI - цIогIа техар Дудара. йоккхача топа юххе латтар из, урагIдахийта тепча бе йоалла кулг а долаш. - ДIаетта моастагIашга!

Окопашкара листта ювла йолаелар топаш, тепчаш. «Та-та-тата», - аьнна, доладелар пулеметий таташ. Йоккха топ а яьлар, лергаш къорде мо, чIоагIа тата а деш. Деникинцашга юккъе кхийтар снаряд. Цар мугIараш дехар. Тур айдаь воагIа эпсар,

цIаьхха сецар. ТIаккха шортта дIаоагIора вежар из. Цун когаметта цхъаькха эттар. Цхъабакъда, из а, чов хинна горавахар. Шин салтечо, кулгаш а когаш а лаьца, водавир из тIема юкьера. Ехар деникинций хъалхара атака. Сихбенна юхатIехъашка баьлар уж, байна а хала човнаш хинна а бола дуккха салтий кIал а буташ.

ГПалгІашкахъара цхъа саг мара вензар. Човнаш яьяр, Дудар а еш, кхаь сага. Дудар аьрда баламах кхийттаяр топ. Ций гІадаьннадар цун Іаьржача чокхе тІа. Новкъосташа дІайнйжкар чов. Бос баха вар Дудар. ДІаваха тиганзар.

Асхъабей Шовхалеи, окопа чу Іолох а бенна, гІаьленаш сегар. ЧІоагІа дог диза бар уж, атака иштта атта юхатохарах. ХІаьтаа ховра царна, тІема юхьиг мара из йоацалга. Бокъонца бола тІом дІаболабаланза бар хІанз а, царга хайтгача. Цудухъа, низ кхобе а, поатронаш кхое а еза. Уж уйлаш яр цар дагахъа.

Мусости Забрати а багІар окопа чу, шоашта гІадамаш кІал тайса, Іолохбенна, сискали кІолди душ.

- Пхезза топ кхессар аз, - йоахар Мусоста. - Хъажал, йІайха миштай.

- Пхезза кхоссанзар, кхозза кхессар, - аьлар Забрата. - Цхъабакъда, хІанз мо Іа дІахо а из сигала урагІетте, топ Іо а йилла, цІавахача гІойле я хьона а, массанена а. Зехъа сенна йоаю поатронаш.

- Сона нз тоха-м хац.

- Иштта дІатІаерзае хаций хьона ер, да ма хъакхарг, - топа бухъ маьра наькха тІа дІатІаоттабир Забрата. - Иштта, гой.

- Со ве-м яллац хьо, - баге а йийлла, топа ІотІахъажар Мусост. - ДІаяккха из.

- Яллац, - топ дІаюостара йпллар Забрата. - Цхъабакъда, цар-м вувргва хьо, хІанз мо мара нийса Іа из ца етте дІахо а.

- Даьллахъа, чудахадаларе бакъахъа ма дар вай, - аьлар Мусоста юха а, доккха са а даьккха. - Говр а латт дІаежжача, са ца лоІийташ.

Алча, мел цар топаш етташ, кхьметтел меттахъара а яьннаяцар. Из кьора яр.

- Берригаш болхача хана гІоргда вай а чу, - аьлар Забрата.

ЦІаьхха чІоагІа таташ даьлар. Уж яр деникинцаша юха а

окопашта а юрта а чуетта йоккхий топаш. Цхъаькха атака е кийчлуш бар уж. Шоай гаубица царгахъа хьалъетта болабелар гІалгІай а. Шахбулат хІанз а юхакхачанза вар.

Дебахан сакхетам чу ера. Бларгаш хьадийллар цо, юха длакъайлар. Шийна цхьа таташ хозаш санна хетар цунна. Уж яр деникинцаша юрта чуетта йоккхий топаш. Цхьабакъда, Дебахана кхетаданзар, уж фу таташ да.

Цун маьнгена юххе, ши ког болча зламигача гланда тла яглар нана. Наггахьа шийна тлатуллача морача йовлакха ткъам хьокхар цо ший бларгех, Имад да йой а, елхаш яр йоккха саг. Уллув, сирдаьккхача маьнге букъа тла кулг дилла латтар Кабиха. Кхы саг вацар цаггла. Гирихана сесаг Изахъат Маддан йоалае яхаяр, хлаьта Тлоха воккхагича виий Салмана сесаг Iайшет шоай цаггла яр, ший а ший кхына Изахъата а берашка хьожаш.

Ше мичай, шийна фу хиннад кхетадацар Дебахана. Уйла йора цо. Дагахьа, хланад а хацар, сагота яр цунна. Моллагичоа дале а, цхьан хламанна теркам тлабахийта глертар из, цхьабакъад магацар. Сиха яр цун керта чу уха уйлаш. Еха, влаши йина яр, бляьсти члоаггла мух баьннача хана сигала хьувза морхаш санна.

Дебахана дагаехар ше зламига йииг хинна ха. Цхьайттара яланза яр из цу хана. Из дар Салмана саг йоаггача дийнахьа. Iуйран сахулла ха яр. Хлама дия, ловзараш даь а, сакъийрда а паьнна, наьха нах хлетта дла-са къаьстабар. Ди айделча-м юха аха болалургба уж, керда хьаьший. Хлаьта хланз цхьан юкъа царна де дезача гулакхех мукъабаьнна, клеззига шоашта а сакъерда дагахьа, нускал долча цаггла хьагулбелар цлен тлара кагехбараш. Щен саьнга, боаржа а баь уллача клувса тла уралаттар нускал. Цунна тлаювхар клайча даьре йлаьха коч, чакхсадоаггла клай шифон. Цунца ший юхь къайлайоахар цо, эхь хеташ.-Лергех Iоухкар бутт мо герга дошо глалкхаш, къаьга боаггача маьлха .Ланараш мо, хоза дошоца дийца дотув доаллар наькха тла, дошув тладаьккха говза догам деш даь шера тлехкар хьерчар юкъах. Кога гIирс бларга а гацар, коч сов йлаьха йолаш.

Дебахана Iалаьмате хоза хетар нускал а, цунна тладувха барзкъа а. Iайшет цаггла чуяьккхача гIоне, наггахьа цхьа динза даргдоаца гулакх хилча мара юстара ца йоалаш, цунна юхе гелар Дебахан. Нускал а дар йиигаца безаме, тлера. Шийга ялараш мо хоза глалкхаш а еннайар цо цунна совглата. Дебахана бера Iояхкацар уж. Из сагота яр, ший лергех чехкаггла Iургаш а даьха, уж Iоохкийта. Юххер а нанас дла а яьха, тлоаргаца чу длаехкар глалкхаш. «Зламига я хьо, - аьлар цо цунга. - Сабарде, цкъа хье хьалйоккхахиллалца».

Дебаханацара длакъастацар цун неш Лима а. Цигаьн мо Iаьржа йииг яр из, боккха Iаьржа ши бларг а болаш. Цунна а члоаггла дезаденнадар нускал. Дебаханах хьагар из, из шоай а доацаш. цар долаш. Нускало Лимийна а делар совгат: эрсий корталн Ала доацаш, члоаггла гIадъяхар йииг. Еррига кхохка а енна, «архIаиккхар из Iайшета. Барт баьккхар, кога бухъара а этта, цун басилгах.

Дебахан а из а нускала юххе латтар. Цаггла бар Висити, Тучки. Лимий воша Адами. Бек-Хан тхьайсавар тхьовре а. Нускалага пандар а, лекхийташ, Лимийца халхабувлар Висити Адами. Наггахьа нускал а доаккхар цар халха. Дебахан юхаглертар. Безам-м цун а бар халхаяла, хлаьта а эхь хетар нускалах. Иштта, эхь хеташ, юхаглертар Тухан а. Цхьабакъда, Лима гIад а

ухаш, ювлар халха. Ког тайжа ловзар цо. Атта леладора дегІ. Ше зІамага яле а, моллагІа йоІ хьагаргйолаш, товш йоалар из халха. Кагий нах раъза бар Лимийна. Висита ловцаш доахар цунна, хестайора. Тухана халахетар, цунца халхавувлар ше воацаш. Цун а бар безам гона юкьеэккха. Когабухьар а увтгаш, «ворс-вой, ворс-вой!» - яхаш, халхавала. Из варг а вар, цар... дикка дехар доре. ХІаьта хІанз... мишта варгва из халха. Из зІамагаІа ма вий. Цудухьа, хоза хургдац, из сов хьакхашта хуле. Царна шоашта а ха деза из-м.

Лимийца аргІанцара халхара бІал баьккхача, геттара, из хоастайир Висита. Из халахийтар Дебахана. Царна ше бокъонца йицъелча санна хийтар цунна.

- Иштта мича йоал халха-м. - аьлар цо цІаьхха, кхы сатоха а ца мегаь. БІаргаш доагар цун, басилгаш цІийеннаяр. - Сона дикагІа ма хой халхаяла-м.

- Йоллел хІаьта, йоллел, халхаялал Адамаца, - аьлар Висита. - ДІалакхал, Іайшет, пандар.

Дебахан, бІийг мо, юкьеиккхар гона. Сов сихъеннача цо, ши го баьккхар, Адама цхьа го а баккхалехьа. Берригаш а белакъежар. Шифона кІалгІолла хьахъежаш, делакежар нускал а. Цхьабакъда, Дебахана уж бІаргагацар, теркалбацар. НаІарах чухьийдда мух мо, масса йодар из. Тоха ца долийташ нийса леладора цо ший цІе коч тІаювха диткъа дегІ. Юхьага кхаччалца хьальайдаьдар кулгаш.

Щаьхха, уй хийра долча ког дІакхийтта, цІен юккъе Іокхийтар Дебахан, чоагІа лоза а еш. ДІатІакхоссавеннача Висита кхензар из хьаллаца. Дебахан мухь баьнна йийлхар. ЦІий хьедар мерех. Нускала хьаьстар из. ЦІий а дІадаьккхар.

Цу тІа хьадар цу бийсанара сакъердам. ХІаьта Дебахан, мераж а йийста лийлар шоаллагІча дийпахьа.

...Сатийна я цІагІа. ХІама хьахазац Дебахана. БІаргаш хьаделла безам ба цун, цхьабакъда, хІанад а хац, хьаделлалац. Цхьа уйла я керта чу кхесташ, уж хьа ца деллийташ. Юха а бера хана хинна хІама дагадох цунна.

ДІайха ахка латтар. Лима а йолаш гульеннача йиІигащца лувча хи тІа яхар Дебахан. КІаьнкаш, юртал араваьннача шув кІал, шоаш хьабаьча Іам чу лувчар. Царех эхь хеташ, гаьнна атагІа Іояхар йиІигаш. Цига, гаьнашта юкье гІолла хиво гола тоххача, сайцар уж. ДІа-са хьажар ладувгІаш. Гоннахьа саг вацар. КІаьдача баь тІа барзкъаш Іо а даьха, хи чу яйлар йиІигаш. Хин дІайха дар. Из шоашта юкьага ца кхоаче а, цу чу берда тІара корта хьалха чукхувсалора йиІигаш. Елар уж, ловзар, вІаши цицхаш деттар. ЧІоагІа сакъердалора царна. Малх а тхьовра мо оІайха хетацар. ДегІа ма тов кІаьда, дог хьоасташ хьежар из.

ПиІигаща шоайла къайсар: хи чура корта хьал ца боаккхаш дук.хагІа са хьан тохаргда, аьнна.

Чубеллар цхьан йиІига корта. Дебахан лоархІаш яр. Итт аллалца сатохаделар йиІига. ТІаккха Лимас беллар корта чу. Цун ялхайтта хилар.

- ДІалархІал хІанз Іа, - аьлар Дебахана.

Дог тийша яр из, царел дукхагIа шийна сатохалургхиларах. БIаргаш а дувшадаь, корта хьалха хи чу иккхар Дебахан. Лима лархIа йолаелар.

ЗIамига а доккха а кхерий дадар хин бухе. Хиво царна тIагIолла шортта дIатокхадир Дебахана дегI. Лаьттах боаллача боккхо болча кхерах кулгаш кхийтта, изхьалаьцар Дебахана. Хий бIеха дар, цудухьа бIаргаш хьа ца делла гIерттар из. Кулгех а когех а хьахьекхалора цо Iотекхаю гIум. БIаргаш дувшадаь дале а, тIера сердал йоагIаш санна хетар Дебахана. Цхьа тамашне хIама дар из: IажагIа, екьа хетар из сердал.

ЦIаьхха ше мичай, фу леладу дицделар Дебахана. Корта цхьан хIамо чIоагIа теIабеш санна хийтар цунна. Лергашка зов эттар. Кхерам бессар дег чу. Садикьар. ВIалла дIа-са хьа низ а боацаш йисар из цкьарчоа. ЦIаккха ца хиннача тайпара беза бар корта. Хацар Дебахана ше фу де деза. Са а ца доаккхийташ, ше ювш санна хийтар цунна. Цох сов чIоагIа кхераенна, тохаелар из, ший бола низ тIабахийта. Цу сахьате хьалъараиккхар хи чура. ЦIаьхха лотабича санна хийтар цунна бIайха хьежа малх. Доккха садаьккхар цо, баге а йийлла.

- Шовзткъе пхий, - аьлар Лимас. - Оввай, хьо дукха яьллар.

Дебахан юхайистхиланзар. Меттаянза яр из, сихденна детталуш дар дог. Бахабар бос. Хи чура хьаараяьнна, барзкъаш тIадийхар цо.

- Кхы лувчаций хьо? - хаьттар Лимас.

- А, - аьлар Дебахана, - са-м безам бац.

Унзаро хьежар из хигахьа. Ца леш ше йисар цхьа тамашне хетар цунна.

Вокха йиIигаша а тIадийхад шоай барзкъаш. Берзан когаш а лувзаш, цIаболабелар уж баь тIа гIолла. ЙнIигаша цхьацца хIамаш дувцар, бегаш бора, елар. Алхха цхьа Дебахан йоагIар йист ца хулаш. Уилане даха дар цун бIаргаш, цIенхашгта яр юхь.

Цу дийиахьа денз хих кхераш хьайоагIар Дебахан. ФуннагIа деш йоалле а, цу хана ше хи чу йисар дагадеча, чIоагIа деттадала доалар цун дог. ХIанз а доладелар из сихденна деттадала. Доккха садаьккхар Дебахана. Кулгаш наькха тIа хьалъэзар цо. Хьадийллар бIаргаш. ХьалхагIа наьнеи, тIаккха несий Кабихаи йовхьамаш бIаргаяйра цунна. Дикка ха яьккхар цо, уж шийна тIахьежара маIан кхетаде гIертташ санна, царна юхабIарахьежаш. ЦIаьхха, унзараяьнна, оагаелар: Дебахана дагадехар хиннар. Хорш еча санна эгар цун бордаш, бIаргех Iодоладелар хий. Катеха, ювргIа хьал а эза, кьайлабаьккхар цо ший корта.

- Деба, хьо сенах кхер? Хьахецал, хьахецал ювргIа. Хьа нана ма йий со, хозий хьона, са йиIиг? - йиIий керта тIара шортта ювргIа Iо а увзабеш, из хьестар Жовзана. - Хьаеллал хьай юхь. Хьагучаяла. Аз яхар дIахозий хьона? ЛадувгIа сога, са йиIиг ма йий хьо, ца! мара йоаца.

Дебахан юхайистхилацар. Гарре эгар цун дегI.

- Уцзараяьккхай йиIиг... цу IайгIараша, - бер мо мухь баьнна йийлхар Кабиха. - Фу де боахкар уж укхох, леча ма кхоачайирий. цар-м ер!

- Сабар. Сабар, яый! - цунгахъа кулг лостадир Жовзана. - Са ма даа са Ia мукъагIа. Деба. Дика ма йий из. Са пиIиг ма йий нз, - юха а ший йоI хъеста йолаелар йоккха саг. - Хъахъажа согахъа, аз хъайга яхар де. Со ма йий хьо хълкхехьр... дукха езаш. Цаккха халахетар ца хулийташ. БIарг хилар кхераш. Воча, товш мел доацача хIамах лораеш. ТIаккха хIанз... тахан... хъайна а... сона халахетар хиннача дийнахъа, соца дага ца яла, сога хъа ца хъажа йоалл хьо, са йиIиг, - елха чIехкар Жовзан, ма хулла сатоха гIертташе а.

Дебахана, цаъхха ювргIа тIера дIатессар. Наъна шаккха кулг хъа а лаъца, ший юхъа тIа диллар. Елха йолаелар из, кIаж а ухаш. Наъна кулгаш цу миноте дошадир цун бIаргех Iоухача хиво.

- ХIама дац, хIама дац, елха хьо, елха, - йоахар Жовзана. Из мишта соцаергъа хацар цунна.

Марнанна уллув Iогорахайра Кабиха. Къурдаш а деш, елхаш яр нз а, хIанз а тIехъ соца ца луш.

Несий баламах балам а теха, бехк боаккхашха цунна бIарахъажар Жовзан. Кабихас ший багена тIа кулг диллар, ца елха гIертар из.

- Нана! Нана! - елхар Дебахан, юкъ-юкъе йист а хулаш. - Аз хIама даъдац... Сона хIама хац... Фу йоах сога цар? ХIанаб уж селла къиза!... Сона чIоагIа ма безарий уж...

Жовзан йистхилацар. Йистхилацар Кабиха а. Мелла Дебаханах къа хете а, цо шоашка бакъдар хъаалар дезар царна. Уж а, цун че ма зийнгге, тийшар, из берах хиларах. ЦаI дар уж цецбувлаш, царна чIоагIа хала хеташ: из берах йолга хIанз мара шоашта дIа ца хар. «Дайна хиннад е са бIаргаш-м, - йоахар Жовзана ше-шийца. - Мича хъийжай со хъежа, фу гуш лийннай со!... Къаеннай. Яла ха тIакхъачай!...» Дагахъа ше-шийца лувш, шийна Iаткъаш яр Кабиха а.

- Еннаялар со, - йоахар Дебахана, еннаялар со, тахан воте аьнна сайна ца хазийта. Сона-м хIама мича хов... Цъхаккха хIама а мича хов... ХIама лазац са, Iеттаде а догдагIац. Че хъатIаенай... Сона-м хац из фуд... Цамогаш хургъа со... Сайна а ца ховш...

Уйлане корта оагабир нанас. «Цамагар-м, цамагар да, - аьнна хийтар цунна. - Лазараш тайп-тайпара хул. Цъхабакъда, са йиIиг, миска, хьогарадар лазар дац. Хьо... пхоара я. Из сона дика хов, хIана аьлча, со - нана я, ворхI бер а даъ».

- ЙиIиг, - аьлар Жовзана, - йиIиг, аттагIа хургдар хьона... Цаккха а харцлувш, хIама къайлахьош мича яр хьо... МоллагIа хъайна ховш дар хъадувцаш оамал ма ярий хъа... Хъаала сога бакъдар, хъай наънага? Хъаала?...

- Хьо а тешац сох, - наъна кулгаш дIахийцар Дебахана. Юха а ювргIаца къайлаяккхар цо ший юхъ. Мухъ бетташ елхар из. - ХIана тешац шо сох цъхаккха а? ХIана тешац, хIана, хIана?!

- Нани, цамогаш я вай йиIиг, - аьлар Кабихас шортта, - цамогаш я... Йита из...

Цун оазах кхетадир Дебахана, нус а шийх ца тешалга, мелла цо ший га доахе а.

«Цъаннахъара дала гю доацаш, се цхъаь йисар-кх со», - уйла ессар Дебахана дег чу. Цъаьхха дагадоацаш сецар цун белхам. ЮвргIа а Юэзар цо юхъа тIара.

Жовзани Кабихеи шоайла вIаший бIарахъажар. «ХIанз хъаала йоалл-кх ер», - аьнна хийтар царна шиннена а.

- Бакъахъа сецар, бакъахъа сецар. Тоъаргда. Дукха йийлхай, - хъестаяла йолаелар нана. - Дика я са йиIиг, кхеташ я. Аз массахана а ма яхъадий, хьо хъаькъал долаш я. ХIанз хъадувца... ма дарра... Баста хъай мотт... Хьога хъежаш ма бий берригаш а... Хъалла Маддан еха ма яхийтайий Изахъат. Хоза дац вайна, хиннар цунна дIахайча. Маддана дIахайнар, укх ерригача юрта чакхдаргда, садовлехъа. Сона дика йовз из, ше леладу гIамал а тIехъа. Яла, са йиIиг, йистхила...

Дебахан нийса урагIа, тховнагахъа хъежар. Тохалацар из, дIа-схъа ерзацар. Шаьрра хъахозар цунна йоккхийча топий таташ. Цкъаза шоай цIенна юххе детталуш санна хетар цунна пхорч. Цъабакъда, Дебахан царех кхерацар. Цунна дег чу ера цхъа уйла, - уж пхорч шоай цIен тIа кхетадалар аьнна хийтар цунна. Ялар дезар Дебахана, цIаьхха ше ялар.

Жовзанен Кабихаси вIалла теркал а дой-хьогI, аьнна хетар ара дувла топий таташ. Сатийна бар уж. Цар беррига теркам Дебахана тIаберзабаь бар.

- ХIама дац, - йоахар Жовзана, - хьо-м зIамига я. ЗIамига саг гIалат воалаш хул. Атта Iехалу. Хов, хьо а Iехаеннай... Хиннадецаре бакъахъа дар. ЧIоагIа бакъахъа... Сенна дувцаргда из... Лерг-м яр со, из сайна хъа ца хазийта. ХIаьта а пайда бац, дийцадар аьнна, цкъа хиннадаьннад из. ХIанз дарба лаха деза... Даьра деза дарба лаха-м. Массаварг хъежа а... Цудухъа... вIаштIехъадац, Iа хъа ца оалаш хилча. Iайха дIауйла е Iа. Мелла дукха хьона из везе а, моллаг.Iа вале а, тийшаболх ба цо вайна баьр. Вай цIа, хъа да, вежарий гоама болаш хиннав из саг, дала цIераца вувцалва из!

Дебахан юхайистхилацар. Иштта гIулакх эттача, моллагIа а эгIазгIоргволаш дар цун таккхалча, дIадувцачох цхъаккха хIама дIа ца эцаш аллар. Жовзан хIаьта а кIаьда хила гIертар цуица. Къахетар цунна ший йоIах. Хала дар нанна цунгара лоткъам эца. Цо хIанз бер, сенна дувцаргда из, ба а бар бокъонца бола лоткъам. Цъабакъда, кхы де хIама долаш яцар из. Дехъа чу цунга хъежаш ба мари къонгаши. Уж сагота ба. Уж теш йоIо наьнага бакъдар хъадувцарг хиларах. Цудухъа яйтай цар из. Кабиха а яйтай цунна новкъостала.

Дебахана жоп лацар наьна цхъанна хаттара. Баге хъа ца елла аьнна, дув биача санна уллар из, йист ца хулаш, хъа ца хьожаш. Кабиха а яр, Дебахан шийга хеттар чехкагIа хъадийца йоаларе дикагIа хеташ. «ТIаккха-м ютаргъяр цар ер, кхы бала ца бахъаш», - йоахар цо дагахъа.

- Са йнIиг, ма алла хъайист ца хулаш, - аьлар Жовзана. Юххъанца мо кIаьдда йоагIар цун оаз. - Из саг ца вовзаш, хала да тхона... массанена а. Вайза ваьлча, аттагIа хургда. Цхъа нийса никъ лаха вIаштIехъадаргда тIаккха. Хьо а из а - шо шоайла вIаший чIоагIа дезаш дале, маьре йохийтаргъя-кх вай хьо цунга. Кхы фу дергда вай... ЖожагIата чугIойла со, духъала-м хургъяле. Малав из ва, хъаала? Гой, бIарчча сахъат ма хургдий оаха хьога дехар ду. Селла во а ма хила, хозий хьона?...

Дебахана жоп даланзар хІанз а. Нанна хала хийтар, ала доацаш чоагІа хала.

- Дала дІаяккха со, со яккха дала дІа, хьо саг я мотташ, накха хьокхаш, хьо кхейь, - йийлхар из. - Со а моастагІа ма хиларий хьа-м. Фуд, фуннагІа хиннадале а, наьнага хьааьлча? Наьнах хийравоалаш хулий цІаккха а мегаргвола дезалхо. Шоана халахетараш даьд аз, шоана ца дезар леладьад аз! Со-м сай дог а шоана дІадала кийча йолаш, шо цамогаш хилар, меца, барзкъа тІадоацаш дисар кхераш, хала ма лийннайий се мел яха. ХІанз гур да, юххе дахача, оаш сона аргдола баркал, оаш са дергдола сий.

- Нана, бехк ма баккха сох, - ше хьежачара бІарг тІера ца боаккхаш, цІенхаштта аьлар Дебахана.

- Сона сайна хац фу хиннад... Цамогаш я со... хетаргахьа. Че йийстай са.

- Лазий хьа из? - сихха хаьттар нанас.

- Лазац.

- ВІаллеи?

- А, - корта оагабир Дебахана.

- Ай... тІаккха... Фу хинна хила деза хьона? ВІаштІехьадин Іа дувцар.

- Сона-м хац... Бакьда, шоана хетар-м хиннадац сона.

- Дий из бакь?

- Аз хьога цІаккха оапаш бийцабац. Цхьаннега а бийцабац аз шуга оапаш. ХІанз хІана тешац шо сох?

Кирьенна ший йоІа бІарахьажар Жовзан. Дебахан харц лецар. Нанна дага а доагІаш, цІаккха бийца а бац цо оапаш. ХІаьта а хІанз?...

Дагахьа Дебаханах теша гІертар из, цхьабакьда хьаькъал... Цо тешийтацар.

- Маддан йоагІа, - аьлар Кабихас.

- ХІай? - чехкка корагахьа дІахьажар Жовзан.

Аьтта кога астагІа а лелхаш, йоагІа Маддан бІаргаяйра цунна. Иаьха Іаьржа кочи, керта тІа Іаьржа цхарали туллар цунна. Коч цхьан кулгаца хьаллувцар цо, лаьтта Іо ца текхийта.

- НаІалт хиларг, хьажал фу гІирс ба тІабийхар, - аьлар Жовзана. - Вай коа таьзет этгача санна ма йоагІий ер-м. ХІа, йолле, вай арадовргда. Вай кхы хІама де низ болашдац ер. ТІера баргба-кх вайна е бала цу инша аллахІ дала аьннадале.

Жовзани Кабихеи арабаьлар. Дебахан ше цхъаь йисар.

Тюх ламаз де а вита, кьонгаш длаарабайлар. Берригаш, цден тлехъашка а баьнна, хьалбийрзар уж деникинций йоккхий топаш ювлача оагIорахъа. Айеннача моттиге уллер цар ков. Цудухъа дика гуш дар гоннахъа доаллар. Гуш бар, топаш массаза йоал, гIетта кIай кIур. Пхорч юрта йнсте а арахъа а детталора. Уж лелхаш урагIъухар лаьтта, карташ, кирпишкаш. Гаьна доаццаш дагIача маьждига коа кхийтар цаI, ши кор а ниI а дохадеш. Цхъаькха пхо кхийтар цар цденгахъа хьалйоагIача улица тIа. Iеха а Iехаш, новкъа меккъа дIадодаш хинна Iасилг, бургац мо ай а денна, даха беша кхийтар. Кхы дIа-са хьанзар из.

- Вай фу деш латт укхаза, цхъанна а даькъе доацаш? - аьлар Висита. - Фу аргда вайх наха. Эхъ ма дий ер. Тюм бе даха деза вай. Массанеца цхъана хила деза. Долхнй вай? Со се цхъаь-м гIоргва, шо ца доагIе.

- Долле, дерригаш дIачугIоргда вай, - аьлар Гирихана. - Тюха фу оал хьожаргда вай цкъарчоа.

Вежарий, воккх-воккхагIвар хьалха а волаш, юхачубахар да волча. Тюх, ламаз даь а ваьнна, уйла еш вагIар цхъан хIаман.

Кьонгаш пенашта юххе гIолла дIаайттар. Тюх дIа а хьажанзар царгахъа. йист а хиланзар.

Дуккха шераш хьалха дар из. Пхийттара а валанза кIаьнк вар Тюх цу хана. Воша-йиша дацар цун. Цкъа юрта кIал баь тIа бургацах ловзаш дар бераш. Царца вар Тюх а. ЗIамига волча хана, масса а кадай а вар из. ЧIоагIа тIера хулар из бургацах ловзара.

ГIадж тега хьайоагIа бургац лаца дагахъа, дIатIаведар Тюх. Цун ханнара волча цхъан кIаьнка, цунга из ца лацийта аьнна, ког духьал а оттабаь вожавир из. Тюх вIаьхвенна вежар, чIоагIа лоза а веш. Борд а хоададир цо ший, царгашта юкъедаха. ЭгIазвахача Тюха йийттар кIаьнка. Вож вийлхар. ЦIавахар, када.

Садайна ха яр, воккхагIа вола кхо воша а волавеш, из юхавенача хана. Гоама когаш а долаш, тенна кагий нах бар уж. Виьэ тIакхийтар уж Тюха. йийттар цар цунна, баь тIа гIолла дIа а схъа а керчавеш. Тюх велханзар. Цар ше витачул тIехъагIа, халла ура а гIетта, цIавахар из. Шийх къахетар цунна, вIалла ца хийттача тайпара. Лаза дегI, йохаяь мераж яцар Тюха дагаяьллар, ший цхъаккха воша ца хилар дар. «Воша воаца воша - ткьам боаца оалхазар», - дагадехар цунна гIалгIай кица.

Кхы иштта шийх къахеташ ха енаяцар Тюха. Таханара ди тIакхаччалца. ТIаккха тахан юха а тIаера из ха. Цу хана ца велха сатохаденнадале а, хIанз велхача кхаьчар Тюх. Къавенналга, дегIацара низ дIабахалга хургда-кх из.

- Тюх, юрта мел вола кьонах деникинцашта духьалвахав, - аьлар Висита, - хIаьта тхо дерригаш цIагIа да. Нах беларг ма бий тхох.

- ТIаккха сога фу де ях Iа? - хаьттар Тюха.

Хьалбайвенна, поднара тIа дIатIахайра из. Корта чу а белла, кIайча бIаргий цIацкьамашта кIалгIолла дIахьажар Виситагахьа. Кьонгаш йистхулаш бацар. ХIама ца оолаш цхьа юкь яьккхар Висита а.

- Со вода хIаьта, - аьлар Висита тIеххьара а, дас ламаз даь цIока дIаюустара а дилла.

- Сабар, - аьлар ТIоха. - Сабар кIеззига.

- Аз сенна ду сабар, - эгIазвахар Висит. - Еррига юрт цига я, хIаьта, вай уккхаза базар а йилла доахк. Иштта гIулакх эттача цIагIа дагIаргдале, сенна лийтад вай Советий Iаьдал доаккхаш, кортамукьале йоаккхаш! Со гIоргва!

- Сабар! - цIогIа техар ТIоха.

- Дац аз, - аьлар Висита, - дац. Нах латт хьалла ара бовш. Вай цIагIа дагIа, зовзаш мо.

Вежарий кIирбенна Висита бIарахьажар. Цецбаьхар уж даьга цо деча кьамаьло. Из керда дар цар цIагIа. Дага а доагIаш, цIаккха даьна духьал хIама аьнна бацар уж. Аьлча а царна могийтарг а дацар.

ТIоха а хийтар из цIоагIа тамашийна. Вокх кьонгашта бIарахьажар из, цар фу уйла я-хьогI аьлча мо. Салмани Алхаста цIимхара хьежар шоай вешийгахьа. Гирихана латтар сатийнна дар. ХIаьта а цо лекхача бIаргех кхетадир ТIоха, из Висита раьза воацалга. Тухана дагадар гуччахьа дар: ший дас санна корта чу а белла, бирса бIарахьежар из Висита. Цунна дIатIакхета кийчвелча санна латтар. Цкьа даьна бIарахьожаш, тIаккха Виситагахьа хьожаш латтар Бек-Хан а, фуд хIанз сона хозар аьлча санна.

Висита кхетадора ше дувцар харцахьа долга. Цун бокьо яцар даьна духьал иштта кьамаьл де. Ше дерг ма дий аьнна дага а хиннадацар. Цхьабакьда, хIанз... соцалацар цунна ший баге. Вежарий а шийна раьза боацалга ховра Висита. ХIаьта а, даьна дезаргдоацача тайпара, кIомагIа дош ала гIертар из.

- Iа фу дий, кIаьнк, сабар - сатехха аьлар ТIоха. - Вала мара гIертый хьо? ЛадувгIалахь хIаьта сога: аз дерригаш долийтаргдар шо, тахан тIакхача эхь вай цIенах ца кхетийта. Хезарий хьона?

- Хезар, - аьлар Висита. - Фу пайда ба цун, дукха дийцадар аьнна. ХIаьта а вета а хинна ма даьннадий ер. Тхо юхадаьхкача а дувца мегаций из, нагахьа санна дийна дусе.

- Кьонах, хьо дIа-м гIоргвац, Iа фуннагIа яхе а! - тIачайхар да.

- ...Со гIоргва, - аьлар Висита.

- Со хьа да вац хьона хIаьта, дийна а волаш хьо укх коара аравоале, - пенах хьальуллача топа дIатIакхайдар ТIох.

Тешшаме дар цо из тохаргхилар, цхьабакьда из хьаэца а эшанзар. ДIаваха аьнна Висит

наIаргахъа дIаверззаше, Тухана чIенга тIа техача бийно, цIенъюккъе юхааркъал вожавир из. Керчча маьнге кIал яхар, цун керта тIара Iоежа сирача элтара кий. Висит уллачара дIатIакхоссавелар Тухана, бий юхатоха а, цунна етта а дагахъа волаш. Хаьн тIа Алхаста теха мIарга кхийтта, Салмана когашта дIатIавежар из. Цо, аьрда кулгаца китела качмат лаяца. хьал а айваь, бий техар Висита юхъа тIа, бIаргех сийгаш дIадохийташ. Цул тIехъагIа саьнга дIатессар цо из. Висит Iовежар, корта пенах дIа а кхеташ.

«Иштта дикагIа а да», - аьнна хийтар Tюха. Топ эшанзар. Цъхабакъда, хIаьта а дог Iабанзар Tюха. Цъхан хIаманна раьза хиланзар из: Висита хьалхха теха бий, боккхагIчар а ца тохаш, зIамагIа волча Тухана техар. Цун аргIа яцар сихвала, вокхарел хьалхаэккха. Во Iамар да из а. Кхетаве веза. ХIанззе иштта дIабоалойя, фу дергда акхар тIехъагIа, со воацаш шоаш бисача. ЦIен сий дайналга ха мара дезац, зIамагIчо воккхагIвар ца а лоархIаш дезал дIаболабелча.

БоккхагIбола вежарий а бацар Тухана раьза. Висита-м хIама йоагIар. Из-м кхетадора цар. Цъхабакъда, цунна хIама тоха езараш уж бар. Тухана гIулакх дацар юкъеэккха. Фу барт хургба тха, воккх-воккхагIчох тхо лета долалойя, аьнна хетар царна а. Къаьстта чIоагIа халахийтар из Салмана. Tюх дIаваьлча, из вар цIен да хила везар. «Тухана из дицденнад, хетаргахъа. Kюмлучох тара я кIаьнка бат. Iомаве веза ший гIулакх довза».

Бек-Хан а хиланзар раьза, Тухана Висита хIама теха. Из-м хьалхагIа а вацар цунна раьза. Тухан гIюжа вар. Даим куралаш йора. Ше геттара майра хетар. БоккхагIа болча вежарашта бIара ма хьежжанге кхетадир Бек-Хана, уж а Туханах бехк боаккхаш болга.

Тухана ше а кхетадора, ше даьр нийса доацалга. Шийгахъа бIагIара хьежа боккхагIа бола вежарий а зувра цо. ХIаьта а, хIаманна сагота вацар из. Бий чIоагIа кхийтар, цо цох доаккхал а дора. «Цъханне хIаьта а тоха безаш ма барий из, - йоахар Тухана дагахъа. - Даьга ла а ца дувгIаш, дIаваха валлацарий. Сатохалой укхаза».

Ший хъаькъалах даь сий де веннавар Тухан. Из да а дар бакъ. Цъхаьккха-м дар юкъе: ишта де дагIацар даь сий. Tюха дезац эзделца доацар. Из Тухана кхетадацар.

Цъха юкъ яьккхар Висита, ах дийлла бIаргаш а долаш, дIасхъа ца хьовш, Салмана ше дIакхессача уллаш. Юххера а шерра хъадийллар цо уж. Ши кулг уйна тIа IогIортадаь, саьнгахъа дIатекхар Висит. Iохайра из, пенах букъ а теха. Корта бIюгора ухар цун, Iеттаде дог доагIар. Юхъ аьчача санна хетар, ций тIадам баьннабеце а. Pистхилацар Висит. Корта чубелла вагIар из, цъхан хIаманга ладувгIа хайча санна.

Сатем эттар цIагIа. Tпаккха хъахезар цунна юрта йисте бу тIом, ювла топаш, пулеметий, лелхача снарядий таташ. Къонгаш шоай даьна бIарахъажар. Tюх йистхилацар. Уйла йора цо. Tюха дагадоаллар шоай цIенна тIаэттар. Наьха саг ве везалга. Дебахана дергдар-м тхьовре а чIоагIдаь дIадилла уллар цун. Из-м еннар мо лоархIар Tюха. Вешта, кIезиг-дукха са-м тувсар цо, из цамогаш хиларга. Маддан хъакхаьчача ха деза-кх из.

Tюха дукхагIа дагавоаллар вож вар. Цун йоIа эхъ де вихьар. ХIанз, лерг мо лечкъа, гуча ца воагIаш лелар. Гирихан мо, Tюх а дика тешацар, из саг Шахбулат хиларах. Вешта, кхы мала хургва из? Адам вий-хьогI из? Лоалахо? Тамаш я вале . Tюха цIаккха хезадац ший йоIи изи

Влаши тѣра ба аьнна. Кхы ва а вий саг, дагавоха?...

Юха а Шахбулата тѣера Тѣоха уйла. Ак, цунна магацар, из ва ала бежквар. Сов дика вовзар цунна из зѣмига саг. Цун сагал, эдел шийна бѣаргадайна вар Тѣох. Цунна дагабоагѣа Шахбулатар шоашка баьлла пхѣа. Цкѣа чарахѣа даххача, харц топ яьнна, Шахбулата даь Суламбика цаѣ мара воаца воша вийнавар Тѣоха. Из дар доккха хатар. Вѣалла бежк беце а, ца ховш, дагадоацаш хинна хѣама из дале а, Тѣоха пхѣа такха безаш эттар гѣулакх. Кѣоаной юкѣбахийтача а, дуккха рузкѣа лургда аьлча а, бита тигацар Суламбика пхѣа. Тѣоха тийшача балхах вийча санна хетар цунна ший воша. Из хилалехѣа хѣалхха хѣара бахача, лоадам боацача хѣаманна тѣагѣолла цхѣа кѣеззига гѣар яьннаяр цар, Тѣохеи Суламбика вешийи. Цул тѣехѣагѣа юхатайнабар уж. Из Суламбика шийна а ховра. Хѣаьта а, цаховш из хатар иккхача, эггара хѣалха, царна юкѣе баьнна хинна цатоам дагабехар Суламбика. Веший дакѣа бѣаргадайча, дош деннадар цо, лаьтта дѣа ца лела аьнна, из юха ца декхаш. Уж шоайла вѣашп юхатайна хилар, шийна а из ховш хилар, вѣалла хеза а ца хезача санна, дицденнадар Суламбика. Селла йоккха яр цунга кхѣьча гѣайгѣа.

Бѣарчча ворхѣ шера лийлар Тѣох, хѣанз-хѣанз цаѣ ма вуй цар яхаш, из пхѣа дагабоаллаш. Кѣонгаш боккхий хулаш боагѣар, цхѣабакѣда ираз-м дацар. Нагахѣа санна моллагѣа а царех цаѣ араваьлча, из цѣакхаччалца сатецар цун а сесага Жовзана а. Коа чувоагѣаш, е сихача боларах улицагѣа воагѣаш саг бѣаргавайча, массаза а, хѣама хинна, сога хѣахайта воагѣий-хѣогѣ из аьнна хеташ, са хѣовзар Тѣоха. Берригаш цѣагѣа хилча а паргѣата далацар дог. Хала дар Суламбикар шоай цѣий юха маца, мишта декхаргда ха. Из царна шоашта мара ха йиш йолаш дацар. Кѣонгашка, кѣаьста ца лелац, цхѣана лела оалар Тѣоха, гайнаганза пхѣа дѣатакха безалга шийна хой а.

Ши шу хѣалха дар из. Коартолах зиза теа ха яр. Ши дистан лаьтта ийцар Тѣоха цхѣан вѣаьхийча казакагара, пхи тума ахча а денна. Цѣи ахи дистан хѣажкѣаши, дисача лаьтта коартолаши дѣайийнаяр цо. Уж дика хѣахиннаяр. Цѣа дар во: гаьна уллар кха. Каст-каста, ворда еже, шийца кѣонгаш а баьхе, цига водар Тѣох. Оасар дора цар, коартолашта гувнаш дора, кхертѣой дѣадоахар.

Малх хѣежаш дѣайха ди дар. Ди дѣохдаллалца коартолашта гувнаш деш а хинна, шортта гѣаш цѣабоагѣар Тѣохи цун кѣонгаша. Алхха цхѣа Бек-Хан вагѣар ворда тѣа керда хѣекха^а баьца тѣа, говр лоаллаш. Кѣаьнка дезар из гѣулакх. Лаьрххѣа лехкар цо из. Цхѣабакѣда, хѣанз цѣаьхха «тпру!» аьнна, говр соцайир Бек-Хана.

- Фу хилар цига? - хаьттар Тѣоха. - Юха хѣана сецар хѣо?

- Дѣа новкѣа Суламбик латт, - аьлар Бек-Хана.

- Хѣай? - хѣалнийсбелар Тѣох а кѣонгаш а.

Говр-ворда бѣаргаяйра царна новкѣа сеца латташ. Цу тѣа багѣар Суламбики, цун воѣ Шахбулати, Суламбика веший воѣ Іалихани. Гуш дар, ца ховш уж царна духѣал нийсбенналга. Хѣанз цаѣ де дезар, сихха. Никѣ готта хул, иштта вѣашка нийсбеннача наха.

- Аьтта оагӀорахьа дӀаерзае говр, - аьлар ТӀоха.

Бек-Хана говр дӀаерзайир. Никъ тӀехьашка а буташ, дӀаболабелар уж, хьакханза латтача баьцалла гӀолла.

- Сацийта, - аьлар ТӀоха, накъа цхьа пхийтта-ткъо сажен гаьна даьннад, аьнна хеттача хана.
- Волле хӀанз, чехкка вахе, дӀа буц хьокхаш воаллача сагага, со кхайк ала.

Бек-Хан ведда вахар. Сихха юхавера из. Цхьа кховзткъа шу хургдолаш къонах вар цунна хьатӀавенар. Цунна тӀатилла мангала кий ӀажагӀьеннаяр, сов дукха маьлхе ара лелаяь.

- Ассалам Ӏалейкум, - ТӀохага кулг делар къонахчо.

ТӀоха салам юхадерзадпр.

- Ӏа цхьа хӀама доре, доккха гӀулакх хулар-кх тхона, - аьлар цо цул тӀехьагӀа.

- Хьадувца, фуд из, - йистхилар къонах, - дергда де йиш йолаш дале-м.

ТӀоха, чехка дӀатӀаваха, кулг кховдадир ворда чу. Хьаййцар цкъа ювла топ. Из ӀотӀайиллар ворда тӀа уллача баьца тӀа. Кисара хьаяьккха, цунна юххе Ӏойиллар, даим шийца лелаю ворхӀазза ювла тепча а. Цул тӀехьагӀа, тӀехкар даьста, шалта а дӀатӀатессар ворда тӀа. Салмана а Гирихана а яьстар шоай шалташ. Уж а ворда тӀа дӀатӀатайсар.

Цул тӀехьагӀа Суламбикаргахьа дӀахьажар ТӀох. Уж шортта хьабоагӀар, шоашта мукъабалийтача новкъа. Гучахьа герз дацар царга.

- Уж дӀа хьабоагӀараш, тхога дукха хана денз пхьа боаллаш нах ба, - аьлар ТӀоха. - Ӏа е ворда дӀатӀайига, царга шоай пхьа дӀаэца оаларе, доккха баркал дар-кх хьона тхогара. Шо раьза дий аз яхачоа? - къонгашта дӀатӀавийрзар из.

- Да, - аьлар цар, Бек-Хана а тӀехь.

Царна а кӀордадаьдар даим из пхьа бувца, воагӀачох а водачох а къехкаш лела. ФуннагӀа даь а, цох балар ловра царна. ХӀаьта хӀанз шоай даьна дагадехар, майра, сий долаш, бокъонца къонахий гӀулакх хийтар вежарашта. ЦӀаккха цунна духьале ца еш, яххар деш, харцахьа ца лелаш хьабоагӀар уж. ХӀаьта хӀанз кхы а везагӀа лаьрхӀар цар шоай да. Шоашта из дика ца вовзаш санна, кӀирбенна бӀарахьежар уж даьна.

- Со раьза ва, - аьлар къонахчо, цкъа ТӀохаи, тӀаккха цун къонгаштеи бӀара а хьежа. - Со раьза ва... Аз оаш яххар, шоана бакъахьа хеттар дергда. ХӀаьта а...

- Баркал хьона, тхона чӀоагӀа гӀулакх хулаш хӀама да Ӏа дер, - цун къамаьла юкъеиккхар ТӀох.

Ха дӀаяхийтар лацар цунна. Къонах кхийтар.

- Мегаьд, - аьлар цо, - Ӏа яххар-м дергда.

Ворда лаьлла Суламбикарна дIадухьал вахар из, Вордаш сайцар. Къамаьл доладир. ХIама хьахазацар. Лаьтта Юваьлар кхоккхе а. ХьатIабаьхка, хьаййцар ТIохар ворда тIара герз. Каст-каста царгахьа хьахьожар уж. Къамаьлаш дора, кулгаш а леста деш.

Эггара тIехьа а хьатIаболабелар.

- Хьадувла хIанз, хьаовтта сона юххе, - аьлар ТIоха къонгашка. - Сога ца хоатташ меттахьар а ма довлалаш. Гайнаганза дIабала беа пхьа ба, тахан дIалургба вай из.

ТIох керте а волаш, мугIарагIа хьалъайттар вежарий.

Суламбика бе йоаллар тепча, топ Iалиханага яр. Шахбулатага герз дацар, юкьах улла шалта мара. Бетта чура яккханза яр цун из а.

Кхоккхе юхасайцар уж, хьатIакхача итт гIа хиллал юкье юкь а йолаш. Уж хьабеха дIатIаваха хинна къонах а вера юха, ворда а йоалаеш.

- Суламбик, Iалихан, Шахбулат, - аьлар ТIоха, - пурам дац шоана, тахан тхогара шоай пхьа цIа ца бихьача. Хьахаржа шоашта веззар тхона юкьера. Хьаьнал да-кх шоана, хIанз оаш моллагIа а тхох вийначун цIий.

Тепча бе йоалла кулг хьатIахьекхар Суламбика. Топ аййир Iалихана а. Шинне а ТIоха тIахьежадора герз. ГIадвахар ТIох. «Далла ба хоастам, - аьнна хийтар цунна, - цар со хержача. Са са цар дIаййцача, нийслургда деррига а. ТIаккха шоашта сапаргIата баха йиш хургья са къонгий».

- ТIох, хьо сона дика вовз, - аьлар Суламбика. - Къонахчал долаш саг ва хьо. ХIанз Ia дер а да, наггахьача саго дергдоацаш, майра а эздий хIама. Цох хьона баркал хилда. ХIаьга а аз сай веший цIий дутаргдац. Тхона къинтIера а вала, хьайна моге.

- Суламбик, аз сий деш тайпа хиннад шундар. Иштта децаре, тахан е сурт а оттадергдацар аз. Со къинтIераваьннав хьона, цу далла а хозаш. Са цIий хьаьнал а да шоана! Хьонеи, хьа цIентIареи гаргарен мел волча сагаи. ХIанз шоай болх бе.

ЦIаьхха ТIоха хьатIаведар Шахбулат. Цунна хьалххашка дIаэттар из.

- Суламбик, - аьлар цо, йизза даь цIи а якккха, - Iалихан, ма ве акхарех саг! Ма ве! Бераш мо ма латтий ераш вайна хьалхашка. Шоай герз вайна хьа а денна. Хьахьажал акхарга! Гаций шоана ераш?

- ДIавала духьалара! - воIа тIачайхар Суламбик. - Хьога лувций со!

Цхьабакьда... Iалихана топа бухь Iубийрзар лаьтта.

- Сона магац, - аьлар цо. ГIовтала пхьош хьекха, дIадаьккхар цо хьаь тIа даьнна хьоцар. Топ лаьтта Iокхессар.

Цецваълча санна, веший воІа бІарахъажар Суламбик.

- Іайт, дала дІадаха шо! - иккхар цунга. - ДІавала духъалара! - юха а ший воІа тІачайхар из. Аз е тепча дІачакхйоаккхаргъя хъона!

- Ве со, - аьлар Шахбулата. - ДІавала ма ала.

Тохаяланзар Суламбикага а тепча. Цигга пхъа битар цо. Цу хана денз ТІохари ужи шоайла чІоагІа тІера болаш, вІаший увш хъабоагІар. ХІанз е хатар децаре, царна юкье иккха...

«Ак, Шахбулат укхаза гунахъа вац», - юха а юха а из уйла дег чу ухар ТІоха.

- ЙоагІаш латт Маддан, - аьлар Тухана.

Беррнгатш корашкахъа дІабийрзар. Уж шиъ дар. Шаккхе а ков долча оагІорахъа да.

- Шо цІагІа Іе, - аьлар ТІоха. - Бек-Хан, хьо волле, аравала. ЛадувгІаш хила, хъайна хІама да ховчча кепара. Укх чу саг а ма виталахъ.

- Мегаъд, - лоацца жоп а денна, араваьлар Бек-Хан.

Ца хаддаш топ еттар Асхъаба, шоашта тІакхача гІерташ, тІаудача деникинцашта. Цунна гора уж Іолегаш, гораухаш, хъахозар цхъабараша детта махъарч, ду узамаш.

Из яр деникинций шоллагІа атака. Гуш дар, хІанз цар бокъонца гІалгІай духъале йохае лаьрхІалга. Пулеметаш, топаш еттар цар. Лаьтта Іобийше, дов деш цхъа юкъ а яьккхе, юха тІахъадар. ФуннагІа даь а, дегІал бахка, окопашка кхача гІерттар.

Асхъаба дика ховра, уж дегІал баьхкача, шоаш зшаргболга. Ира гебагІаш юхье а дагІаш яр цар топаш. ХІаьта акхарга юхаІотта хІама яцар, шалташ мара. ДІатІакхоачаргвий шалтаца, гебагІа духъал оттабича. ДегІал баьхкача шоаш котбаргба аьнна хетар деникинцашта а. Дов деш, текхаш, тІагІерттар уж окопашта. Дуккхабараш бийшшача бусар, кхы ца хьовш, цигга валар корадийя.

Окопа чура хьалтессача астар тІа накха а болаш уллар Асхъаб. КІирвенна дІахъежар из моастагІашкахъа. Царех саг хъайча, топ тохар цо, хъожайийя. Нагахъа дІа ца кхеташ а висацар. Цхъа сихача балха чуийча санна, еррига уйла тІаяхнйта дора Асхъаба дов. Уллув латгача Шовхалгахъа бІарглокхар цо цкъаза. Из а ма даггара топ етташ вар, юхахъажа ца кхувш цунгахъа. Пхорч гоннахъа детталора, шок етташ дІаухар керта тІа гІолла. Асхъаб каст-каста Іотебар. Садаккхийтацар цунга моастагІий пулемето. Из къаьстта новкъа яр цунна. Асхъаба духъал гувлга тІа латтар из, цхъа пхийтта сажен мара гаьна"йоацаш, дукхагІа яле а. Пулемет ца хаддаш етташ яр, цкъаза корта хьальайбе а дІахъажа а ца вуташ.

Шаьхха Асхъаба бІарг кхийтар шувна кІалгІолла додача хи чу гІолла текхаш водача цхъан сагах. Цун кийнах кхетадир цо из юртара саг волга. МоастагІашкахъа водар из. Асхъаба цкъарчоа пулемет йицъялийтар цу саго. «Ер ма тамаш я, - аьнна хийтар цунна, - хІанз укхо фу леладу? Малав ер, мича вода?» Гуш дар саг, моллагІа из вале а, цхъа лоархІаме хІама дагадеха водалга. МоастагІашта бІаргагацар из. Сенах хов цар цох бІаргкхете а аьнна, шувна йистте бадача деникинцашта, уж хьальай ца болий таш, топ етта волавелар Асхъаб.

ХІаьта из саг - Боскар вар. Бокъонца хулаш воагІа кулак. Дика ков-карт, боахам болаш вахар из. Тхов тІа ІажагІа кирпишк йилла даь доккха цІа, ши етт, говр, пхи-ялх устагІа бар цун. ЦІенца букъ а болаш даь отар дар, коа ларма доаллар. Цу чу шортта коартолаш яр, ши пед хъуна кхораш латтар баша бежка, кІолд чуйолаш цхъаькха цхъа пед а латтар. Из беррига боахам къахъегаш, цхъацца докхаш-эцаш техабар Боскара вІашагІ. Дийиахъа а бус а яхар мо ший боахамга бІаргкхоабаш хулар из. Цох доаккхал деш хулар. йоалаья ах шу доаца цун сесаг Зуго а мутІахъа яр, ший мара леладеча гІулакхашта. Из еце а, хургйолаш ше дІавовзийтавар цо цунна.

Духъал бутт хьалха дар из. Мовлата устагІа бийнабар Боскара. Гучахъа бусалба ди лелабе гІерттар из, дагахъа кхы Іа яха ше цунна тІехъа веце а. Хан-ханнахъа ламаз дора, кхо бутт мархий кхоабар. Наггахъа, моллаш а.бийхе, мовлат дора.

УстагІанна ше урс а хъекха, шийла йоллаше, ара, коа ягІачм комара ткъовроиах хьальэлла,

тулабир Боскара. Тпаккха гударга тпа а бежкаш, дагарца тийдар. Цул тлехьагпа, дпачукхайка
цпагпа ара а яьккха, сесагага аьлар цо, устагпа цпенбе аьнна,

Зуго араера, юкьах тполг а элла. Оаркхо чу дилла дпачудихьар цо дулх. Чураш ведара чу ехар.
Уж цпенье дог дагпацар Зугой. Шийла яр цунна.

- Дпакховс аз ераш беша, - аьлар цо. - Сов блеха я-кх ераш.

- Кховса, хьа даьна вир! - цлогпа техар Боскара. - Эгпаяьий хьо, ешап!

- Цпеньергья аз, цпеньергья, цпеньергья, - кхераелар Зуго.

- Щеньергья, цхьабакьда ергьяц даьра хьона хетгача тайпара-м. Мотт а хьекхаш ергья-кх,
жпали!

Щагпа дпачуведар Боскар.

«Са даьла, хпанз фу де воалл ер!» - кхераенна хьайзар Зуго. Каст-каста тпачовхар цунна мар,
цхьабакьда хпанз мо эгпазваха цпаккха а вайнавацар Зугойна из. Цхьан дахаш даьккхача ах
шера дика йовза кхийнадацар цун ший маьра оамал. Боскар гпожа вар, юхь даим цпенхашгта
хулар, кьамаьл клезига дора. Хпаьта Зугой безам бар ела, гпадьаха, бегаш бе, лоацца аьлча,
безаме яха. Цох хпама хургдоацалга кхетадир цо, Боскарца яхаш кпире а далалехьа. Зугойна
дагарча хпамаех уйла еча вацар мар. Цо уйла йора цпен, боахама, тпадахьачун. Кхьдар,
деррига а, цунга хьатгача - дош доацар дар.

Цкьа ювла топ бе йоаллаш, коа араиккхар Боскар. Зуго, цотехача цлогпах кхераенна,
сийнденнача ппелгашца сихьенна чураш цпеньеш йоаллар, боаржабаь уллача устагпан кхакха
тпа уж ю а еха.

- Юхачуяхка уж ведара чу! - сесага топ тпалаьцар Боскара.

Чехкка чураш ведара чу ехар Зугос. - Маьра бе топ бларгаяйча, унзарьяьннача цун, бисар а
дпабахар тпера бос.

- Хьаэца ведар.

Зугос хьайцар.

- Иолле хпанз комара дпатпа, топа бухь дпалостабир Боскара. Ше юстаро латтар из.

Зуго дпайолаелар. Комара дпатпаяхар из.

- Хьалтпаяла!

Цо цлогпа массаза тоха оагалора Зугой дегп.

- Сенна?.. - халла юхаоаладелар цунга.

- ХьалтIаяла, ешап! - мухь техар Боскара. - АшIада биллахIий, укх минота из ведар а ийца, хьо цу тIа ца йоале, е топ чакхьэккхийта цу хьа дегIах. ХьалтIаяла!

Лабттах дIагIортабаь нахьара маьчеш тIаювха боккха ши ког а болаш латтар Боскар. Хьалхашкараяр, ший сесаг а йоацаш, моастагIа волаш санна, цIимхара хьежар из Зугойна бIара.

- Ай, цIерах яга со, эхь ма дий ер, - йийлхар Зуго. Басилгаш тIагIолла Iодоладелар хин тIадамаш.

- Хьо-м цIерах а мерах а ювцаялар, жIали! ХьалтIаяла чехкагIа!

Ведар шинна кулгаца айяь, ши ткьовро вIашагIхотталучча Iада тIа хьалтIаоттайир Зугос. Халла ше а тIаяьлар. ТIаьда, шийла яр комар. Когаш лувжар. Кулгашца чIоагIа ткьовро хьа а лавца, хIанз фу де аз аьлча санна, маьрагахьа юхахьажар Зуго. Елхар из.

- ХьалтIаяла кхы а лакхагIа! - цIогIа техар Боскара.

- Магац сона, когаш лувж са, - аьлар Зугос, ехача оазаца.

- Хьога ма луй со! - юха а оагабелар маьра бе йоаллача топа бухь. ТеIа лака тIа бижар пIелг.

- йоал, йоал, - ведар бе еллар сесага. Ловжаргдоацаш когаш дIачIоагIдир цо. ТIаккха, айяь, керта кIеззиг лакхагIа ткьовронах хьаягIача галгах хьальэллар ведар. Ше а хьалтIаяьлар цигга.

Хьадеха вай ДаьттIа Лерг.

- ДIакхайка хIанз жIалешка, - аьлар Боскара.

- ДаьттIа Лерг, хьадола, - шортта кхайкар Зуго.

- ДIа цIогIа тоха, вошшийна вир! - тIачайхар мар. - Аз, бIарацдуарг мо, корта хьалха хье цигара чуйталехь.

- ДаьттIа Лерг, ДаьттIа Лерг, хьадола, хьадола! - чIоагIа шоай жIалега кхайкар Зуго.

Из гучадалацар. «Ца дезача хана-м когашта кIалхара дIа мича доалар, хIанз малагIча кашашка дахад хьо», - яхаш, дагахьа жIалена сардамаш доахар цо. Шелъеннаяр Зуго чIоагIа. Цхьабакьда, из а дицдолийташ дар коанаIаргара а улица тIара а шийгахьа хьахьежача нахах цунна хета эхь. Царна боккха сакьердам бар Зугос леладер. Зугойна хьахозар цар ду къамаьл.

- Сенна яьннай даьци гаьна тIа? - хаьттар цхьанне.

- Сенна? Гаций хьона: ше эгIаяьндаь, - жоп делар вокхо.

- Яьй, хьо вахалва, - аьлар кхоалагIчо, - гаций хьона топ бе а йоаллаш комара кIал латта

Боскар.

- ХІай? Мича?

- Сенна яьннай даьцп гаьна тІа? - юха а хьаттар зІамагІчо.

Берий гІар хьахозе а, уж зецар Зугос. Царгахьа дІахьажа а яхьацар из. Эхь хетар.

- ДаьттІа Лерг, ДаьттІа Лерг, Лерг, Лерг! - юха а кхайкар из жІалега.

Беша да, йокьяеннача карта юххе гІолла, шийна тІехьа ши жІали кхы а долаш, йоргІа доагІача цох бІаргк.хийтар Зугой. ЦІаьхха, жІале дІа-схьа терка боккха корта а, цун болар а чоаггІа ший маьрачох тара хийтар цунна.

ДаьттІа Лерг, комара юхе кхоаччаше, бат а айяь, хьаж яха доладелар.

- Ютовса чураш, - аьлар Боскара. - КІеззиг-кІезига.

Ше юстаравьлар. Зугос чураш чутайсар. ДаьттІа Лерг тІакхийтар уж яа. ЦІаьхха, цкъа юхасайца, хьа а хьажа, хьатІадедар вож ши жІали а. Дунен тІа вІалла дулх бІарга а ца дайча санна, сутара тІадеттаделар уж чурашга. Шоайла баг-багара йоахаш, ка етташ, вІашагІлеташ, Іехаш, цІувзаш - бІарчча чоалх еллар жІалеша комара кІал.

Ше дергдар даь ваьнна, цІагІа дІачувахар Боскар. Из кьайла ма ваьлланге а, ведара чура еррига чураш Ютайсар Зугос. Шортта Юлохехьлар из, цхьабакъда, лаьтта Юяла яхьанзар. Комара нийсса кІал хьувзар жІалеш. Мичара дера а ханзар - хІанз бархІ-ийс хургдар уж. Зуго дехкеяьлар, чураш гаьнна дІахо ше ца тайса. Цхьан ах сахьата кхы а комара тІа ягІа йийзар цун, шелал дегІ эгаш, делаца берашка ладувгІаш. Эггара тІехьа а, жІалеш дІадаьлча, лоралуш Ю а яьнна, цІагІа дІачуяхар Зуго. Мар араваьннавар. ГІадъяхар из, из чухьа воацаш. ХІанз йийлхар мухь бетташ.

Иштга саг вар Боскар. Беррига юртахой деникинцех лата арабаьлча, цІагІа Іийра из. Боскар лата уйла йолаш а вацар. Ший боахам лорабеш, дагабоаллаш хьувзар из, деникинций йоккхий топаш ювла яьлча гІоне. Ше сагаца дов даккхацар цо. Шийнна ваха гІерташ воаллар. Наха новкъа хургдола хІама ца де гІертар. ХІара саг ше-шийна ваха веза аьнна хетар цунна. Болх бе беза, йоаккхалур яккха а еза, мекъа воацаш, сецца гІотташ а бийса кІоарга яххалца Ю ца вужаш а, цІен гІулакхашка хьожаш а хила веза, ваха безам бола саг, яха уйлаш хулар цун дег чу. Ше ваха а вахар иштга. Боахам а ков-карта вІашагІа ца тохалуш лелаца нахах вашацар Боскар. «Из цар эсалал да, - аьнна хетар цунна. - Делкъа ха хиллалца бийша а ушкаш, тха хІама вІаштІехьа-м далац, ираз дац тха яхарах пайда бац. Мекъа гамаж чиш деттара тІера хул оалаш да. Иззамо, мекъа хила вагІац саг. Къахьегаш, рузкъа лохаш хила веза. Дала из тунгилгах чукхоссарга а ца хьежаш».

Иоккхийча топий цхьа пхо Боскара ларма чу кхийтар. Цкъарчоа из ларма, дийн а денна, цхьа бирса аькха мо тоссаделча санна хийтар Боскара. УрагІадахар ІажагІа лаьтта, бекьий, ардакхилгаш. Коа латта Боскар, феве дІакхесса, аркъалвежар хоттала, лаккха ши ког урагІа а

бодаш. Кхораш санна ЮтІалийгар цунна лаяттан дарбалаш.

Ца гІа ноанал деш йоаллача Зугой са дІадахар, пхера тата даьлча. Юхайра из сихха. Тхов чукхет аьнна хийтар цунна. Цхьабакъда, хІама хиланзар, цІа агарал совгІа. ЦІаьхха арахьедар из, мар дагавеха. Баьша корта коа Іайнача хи чу а болаш, вІаьхвенна вежа улла Боскар бІаргавайча, цхьа дог унзарадаьлар цун.

- ИппІали! - аьнна, ши кулг урагІ а тесса, мара дІатІаедар Зуго.

Тпехьашкара хьамархІа а велла, из гІоттаве елар из, цхьабакъда вож даш чудеттача санна, веза вар. Зугойна айлацар из. ЦІаьхха йийлхар Зуго, гІийла оаз а ухийташ.

- Со йита ваха воалл хьо, нана яларг, - йоахар цо, ше елххаше. - Хьайист хІана хилац хьо, бІаргаш хьа хІана деллац Іа.

Халла айваь, текхавеш, вихьа цІагІа дІачуваьккхар цо ший мар. Ювиллар маьнге тІа. Пахашк хьекха, цІенбир корта. Боскар хІанз а хьакхетанза вар, цхьабакъда Зугойна хийтар бокъонца из веннав аьнна. Деррига дуне дицдалиитар цунга цу уйлано. ГІалгІай истий ІаьдалагІ, мара юххе лохигача гІанда тІа елха Юлохьелар из.

- Меца борз Іаха йоалл шоана, - йоахар цо, ше елххаше,

- Даьра ча кхайка йоалл шоана!

Фу ала йоалл, фу дувца йоалл,

Дукха ма яхарг аьлча,

Юхьа деза ма диллаш сона,

Сина кьайла ловчо боаккхалба оаш.

Ага гІохкара хана ден хьа,

Даьца да воацаш, наьнаца нана йоацаш,

Дуне шийла диа, гІийла лийнна,

Даьла миска я шоана со.

Хьун юкье Іай хьекха мух санна гІийла, дег чу южаш йоагІар Зугой оаз. ЯггІача дІа-схьа теркар из, бІаргех ца хаддаш Юухар хий. ХГаьта арахьа герз дар, тхьовра мо даггара дувлаш. Наггахьа наьха гІараш а хозар хьа. Цхьабакъда, Зуго яцар уйла еча. Цунна-м шедар дицденначох тара дар, кхыметтел ше а тІехь. Из елхар, елхар цІенача дег тІара, дунен тІа тІеххьара ше елхаш санна.

- Да ваьхача коа нитташа канаш ма даьхадий са, - дувцар цо дІахо.

- Нана яхкача цІагІа диткѡа кулг даѡ Ара ма яѡпнаярий со,

Ва нанас ца яѡр яларг!

Лерге гІолахѡ со яѡча нанна,

Да даѡкъал ваѡрашта гІийла бІарахѡежаш,

Нана гІоза яхкарашта гІийла хѡежаш,

Дуне шийла дуаш гІийла Лелар шун гІийла болг.

Юхѡа шаѡра ма дувцалахѡ,

Ва нанас ца яѡр яларг!

Укхазара беѡа бала ма барра бийце,

Сина сагота хѡвзабелахѡ уж,

Ва нанас ца яѡр яларг!

Порах аха ялалахѡ,

Асарах арда ялалахѡ,

Аьнна водий хѡо?

Порах аха яла тарлургдарий са,

Асарах арда яла тарлургдарий са,

Лала вала новкъост вІалла мичав са,

ВІалла дала ма кхеллаялар со,

Ва нана яларг!

ВІалла дунен чу ма хиннаялар со,

Ва нана яларг!

Цѡе цІогІа техача хозаргдоаѡаѡа вахав,

Ва нана яларг!

Боаккхаргбоаѡа болата чІега теѡа вахав,

Ва нана яларг!

Цаьхха чоагга тата даьлар ара. Зуго хлаьта а меттахьа хьанзар.

Боскар сакхетам чу вера. Дикка иллар из, бIаргаш хьа ца локхаш, шийна хозар фу оаз я, хиннар фуд, ше мичав кхетаде гIерташ. Ара лелхача пхорчий таташа дагадохийтар цунна хиннар. БIаргаш хьадийллар Боскара. Корта чубаха, Iояха мосаш а йолаш, дIа-схьа теркаш елхаш ягIа ший сесаг бIаргаяйра цунна. Цкьарчоа цецваьлар из.

Юкадаш елхаш яр Зуго. Цунна хацар ший мар сакхетам чу венавий а, шерра бIаргаш а дийлла шийна бIарахьежаш из уллий а.

- Сил совгIа новкьост воацаш,

ДегIал совгIа оамал боацаш,

Герга корта билла готта лахьта Дала даьрже лакхадолда хьа.

Ва нана яларг!

Бийда гом леста баьде каш Дала даькьала долда хьа,

Ва нана яларг!

- Фу лахьта, фу герга корта, фу гом, фу йилбазий мотт ба Iа бувцар, ва дала дIаяккхарг! - цIогIа теха, ураиккхар. эгIазваха Боскар. - Ер-м со дIаволла кийчъенна ма ягIий!

- Са даьла! - бокьонца венна саг дийнвелча санна, унзараяьнна, дIаханара ежар Зуго. - Са даьла!..

Хаххе ший боахам дагабехар Боскара. Сесагагахьа дIа цз хьожаш, арахьедар из цIагIара. Кхыметтел гIадваха а кхензар цун, ше дийна висарах. Боахамах йолча уйлано дицдалийтар шедар.

Ларма доацаш дар. Из хиннача моттиге лаьттеи, кхораши, кIолди, ардакхилгаши, хьокхарчн вIашагIьийна цхьа чоалх латтар. Из деррига дицдолийташ дар, отаргахьа хьажача Боскара бIаргадайнар. Отар цхьан оагIорахьа чукхийтта латтар. Дайна дадар говри шаккха етти. Жа дийна дисадар, уж беша арадалар бахьан долаш.

ДегIа юккье гIолла топ чакхьяьккхача санна, чоагIа халахийтар Боскара дайна ухка доахан бIаргадайча. Чура низ дIабахача санна, Iоохкаделар цун пхьарсаш, чубахар корта. Дукха ха яьккхар цо, меттахьара ца воалаш, коа юккье латташ. Цхьабакьда, хало е бала тIабенабар аьнна, денал деха вусарех вацар Боскар. Цун дегI а чоагIдала доладелар, цIенхашпта йнйрзар юхь, дорхал ессар бIаргашка. Бийнаш дир цо. ТIаккха коанаIаргахьа дIахьажар из. Хоттала улла ший кий бIаргаяйра Боскара. «Хьа ца эцаш Iийнаеций, кхо тIа еттарг!» - дагахьа сесага яппар йир цо. ДIатIаваха хьаййцар кий. Цох лета хий дIадоаккхаш, шозза-кхозза яхар мо из дIа а лостаяь, керта тIа тиллар цо. ДIачувахар цIагIа.

Зуго, унзараяьнначара юхаметтаена, ламаз деш йоаллар. Боккха хоастам бора цо, ший цленда дийна висарах. Цудухъа хІанз даьла цІи йоахаш ягІар из. Сарахъа лоалахошта сагІа дала лаьрхІа а яр.

Боскара цунна новкъарло йинзар. Цен саьнга тІоаргаца тІехъашка латта топ хъаййцар цо. Истола яьшка чура хъаййца киса еллар цхъа иттех поатрон. ТІаккха аравахар. Ламаз деш йоалле а Зугос кхетадир мара леладер. Из ураэккханзар. ТІехъаяданзар. Из зехъа дар. Ховра цунна, маро фуннагІа даь духъал йоале а, ше яххар мара дергдоацалга. Цул совгІа, цхъаькха а дар Зугойна хоза ца хеташ, Боскара хІама дар ше кхере а. Юртара беррига нах довна арабаьнна хилча, ший марцІагІа Іар - цун дог кхардаш а, нийса ца хеташ а хІама дар. Цудухъа, тамаш е езаш дацар, топ а бе елла мар араволавелча, из кІезиг-дукха гІадъяхарах. Нахаца яхъ яр Зугой а. Мелла Боскар шийца гІожа вале а, цох водар алар, эсала ва аьнна цІи йоаккхаш хъахазар дезацар цунна. Вешта, кхы из кхера езаш хІама гучадаьннадацар цунгара. Тахан цІагІа Іар деце.

Боскар эсала вацар. Наха юкъе гІулакх доагІаш а. ше лоархІийташ а вар. Цхъабакъда, сутара вар. Иззаморг кхы цхъаькха вий-хьогІ аллал чІоагІа сутара.

Юрта араваьлча, цхъа юкъ яьккхар Боскара, гІалгІашеи деникинцашеи вІаши беш латта тІом зувш. Асхъабага корта хъал ця айбайташ, етгача моастагІий пулемета бІарг тІаэттар цун. Лаьта бийша, топаш етгаш ухкача деникинцашта тІехъашка гувлга тІа латтар из. Ца хаддаш етгаш яр пулемет. Цунна тІакхача лаьрхІар Боскара. КІеззига цун татага ладувгІаш а лаьтта, кашамашкахъа дІаволавелар из. Уж аьтта оагІорахъа а дугаш, шувна ІокІалваьлар. Котам а къайлайоаккхаргІоацаш, тІехига доагІар хий. Цу чу ваьлар Боскар. Цу сахъате тІоададир цун когаш. Хий шийла дар. Цхъабакъда, Боскара из теркалдацар. БІаьззаиз шийлагІа хилча а варгвар из цу чу. Цкъа дег чу дессар чакхдаккха дезар. Иштта яр Боскара оамал. МоллагІа а цхъа лоархІае хІама де этгача, шедар дицдолийтар цо. Еррига уйла, низтІабахийта, сага де могоаргдац-кх из аьнна хетар, даь чакхдаьккхе дІаводар из. Низ болаш тенна саг вар Боскар. ЦІаккха цамогаш хиннавацар. КІаьдвалар фуд ховш вацар.

Букаравийрза, боккха гІа а боаккхаш, хи чу гІолла хъалволавелар Боскар. Цхъа ткъаьх сажен гаьна ваьлча, юхасецар из. ДІахо йода моттиг, моастагІашта гургволаш, шаьра яр. Топ кач а элла, хи чу гора эттар Боскар. Кулгаш а хи чу овтгадир. Берда йисте гІолла шортта дІаволавелар из. Хий Іалаьмате шийла дар. Цхъабакъда, ла дезаш дар. Хала дар биькогара ваха. КхертІон Іетталора гонех а кулгех а, сихха дІавохалацар. Боскар цун уйла ца е гІертар. ЛоархІае хетацар цунна из. Боскар соцавергволаш, из юхавоаккхаргволаш яцар уж новкъарлонаш.

Цхъан юккъа юхасецар Боскар. Шортта корта айбаь, дІахъажар из моастагІашкахъа. Лелхаш герзи урагІухаш кІури бар. Шув тІа гІолла, шолкъаш санна, бІаьхбенна бадар боабаь деникински салтий. Боскара юххе хи чу пхо кхийтар. Цхъаькха а кхийтар, цун берда тІа латгача кулга кІалхара кхера дІабохийташ. Боскар Іочувижар хи чу. «БІаргавайра жІалешта», - аьлар дагахъа. Меттахъара ца хьовш уллар из, ладувгІаш. Цхъабакъда, кхы топ тоханзар цунна. «Со вийназ мотта хургда», - уйла ессар цун дег чу. ХІаьта, из иштта дацар. Из Асхъаба болх бар. Цо вийра Боскар бІаргавайна, хъежжаеш цунна топ етгаш илла моастагІа.

Боскар шортта айвелар. Волавелар, тхьовра мо гора а этта. Юхасецар из хиво гола тоххача. Боскар хІанз моастагІашта тІехъашка вар. Хьалъайвелар из. ХІанз хайра кхерам бацар цунна. Деникинцашта гацар из. Уж чуийнна тІом беш бар. Пулемета тІаэттар Боскара бІаргаш. Из гаьна яцар. Алхха кхо саг мара вацар пулемета юхе. «ХІама дац, царех со лоархІавергва», аьнна хийтар Боскара. Качара топ Іоийцар цо. Поатрон чуйоаллаш яр. Гора ваггІаше, хьожжаяь техар Боскара топ. Пулеметчике цаІ вежар. Вож шиь кхыметтел юха а хьажанзар. Шоай пулемет етгаш бар уж. Шоашта тІехъашкахъа моастагІа хургва аьнна-м царна дага а дацар. Ялийтар Боскара цІаькха а топ. Вежар шоллагІа пулеметчик. Кхы топ тоханзар Боскара. Тхьовра мо кач эллар цо из. Бетта чура яьккхар шера шалта. Татадоацаш, цискмо, кІаьдда тІавахар из юхевисача пулеметчика. Из юхаверзанзар, Боскар дІатІакхаьчача а, цо букъах шалта Іеттача а. Цу сахъате хилар пулеметчика валар. Боскара, цун шинелах хьекха, цІенъяь, бетта чу еллар шалта. Цул тІехъагІа юстаратессар цо из. Пулеметчика тІаювхача иккх бІаргкхийтар Боскара. Езае ар цунна уж. ДІасхъа хьажар Боскар. Саг вовнзар гонахъа. Катехха сиха пулеметчика тІера иккаш Іоьяхар цо. Іоьяхар цхъаькханена тІера а. КхоолагІвар витар: бІеха хийтар Боскара цун иккаш. Аьшка кІопилга чура хъаййца качъэллар цо гтоатронех йизза йола ши гІап. Аьрда бе иккаш ехкар, аьтта кулгаца пулемета ко лаьцар, Іочуведар босех, из текха а еш. ХІанз хи чу валанзар Боскар, берда тІа гІолла Іоведар. Деникинцаш хьабержале, ІотІехъэккха кхе дог доахар цо. Цхъабакъда, из чакхдаланзар. Шоай пулемет дукха сеца латтандаь, фу хиннад-хьогІ аьнна хетац, юхахъежача деникинцашта бІаргавайра Боскар. Цецбаьлар уж, сов майра тІавена, шоай пулемет а ийца водача цох. Топаш хьакхар цар цунна, геттара дорхбенна. Боскар, ваха ший пулемет а тІехъ хи чу кхийтар. ВІаьхвенна хьалвижар из берда йисте гІолла. Пхорч детталора гоннахъа листта. Вийча санна уллар Боскар. ХІаьта а соцаш яцар цунна етта топаш. «Ховргда-кх кІорда хьанна ду хьалхагІа», - ше-шийца йоахар Боскара. Меттахъара валацар из. Хьоодацар кулг-ког. Баге а хи чу яр цун. Мерех доахар цо са. Ха шорта йодар, Іалаьмате шорта. Цхъабакъда, Боскар вар сатохалургдарех. Из хьежар. ЛаьгІьелар деникинцаша етта топаш. Геттара сецар уж цхъа ха яьннача гІолла. Из шоаш вийнав аьнна хийтар моастагІашта. Мичара, царна вІалла дага а дацар, из дийна хург ма вий аьнна. Дийна саг мишта улл, селла дукха ха поаккхаш цу шийлача хи чу.

Боскар ураиккхар. Лаккха урагІатувсаш когаш а долаш, ма могга Іоведар из хи чу гІолла. ХІанз а, дІа ца хецаш, бе йоахар цунна иккаш. КхертІош тІа гІолла, чІоаггІа таташ деш, хьалхувсалора пулемет. Лаккха урагІъухар хин цицхаш.

Шоаш Іехабенналга а хайна, хІанз кхы а лирагІа топаш йолайир деникинцаша. Уж Іалаьмате цецбаьхар цу саго.

Боскаргахъа иштта цецбаьнна хьахъежар гІалгІай а. ДукхагІабарашта вайзавар из, ура ма эттанге а. Бокъонца вала дагадехача саго мара леладергдоацаш дар Боскара леладер. Мичча бесса дале а, цаІ ловра царна массанена а: аз дийна висар. Цудухъа ца хаддаш тІом духьал бора цар деникинцашта.

Боскар юха а хи чу вижар. Геттара дІаюхетеІар из берда. Пхорч догІа мо легар. Пулеметах а, хи чу а, бердах а детталора уж. Боскар велча санна уллар. Са а шортта доахар цо. Боскара ховра хІанз сиха хила ца везалга, деникинцаша тхьовра мо чехка топаш совцийтаргІоацалга.

ГПалгІаша царна духьал ду дов хозаш, гІадъухар Боскар. Из децаре цунна тІакхача хьожаргбар деникинцаш. ХІаьта хІанз цох кхерам бацар, хІана аьлча, ший юртахошца вар Боскар.

Деникинцашта юха а кІордадир из лораве. Цул совгІа, кхо а хетар царна, цу цхьан сага шоаш йоаю ха. Из я а яр кхо, хІана аьлча, цар керттера моастагІа царна хьалхашка, окопашка вар.

Боскар хІанз а котваьлар. Сецар деникинций топаш. Юха а из шоаш вийналга лаьрхІар цар. Ше шелвалар, ший дегІа хула хало дага яцар Боскара. ЦаІ дар из воагаш: пулемет а, иккаш а ийца, сихагІа кІалхарвалар. Из бар Боскара деникинцашта, ший боахам цар бохабарах юхабу бекхам. Цох кхоачам бе уйла йолаш а вацар из. Кхы а дукхагІа зе де лаьрхІа вар Боскар моастагІашта. Цхьабакъда, хІапз керттерадар кІалхарвалар, дийна висар дар.

Ураиккхар Боскар, вийначара дийнвенна саг санна.

Едда йоагІача гамажо мо, чІоаггІа таташ а деш, юха а дІаведар из хи чу гІолла. Цкьарчоа цунна бІарахьежжача бисар деникинцаш, кхыметтел топ а ца тохаш. ВІалла сага леладе магар а тамаш йолаш хІама дар Боскара царна хьалхашка оттадаьр. Цхьатарра топаш хьакхар цар цунна. Боскар юха а сихвенна хи чу вижар. КхозлагІа а иштга уллаш царга хьежа велча, дукха ха йовргьяр. Цудухьа, гоннахьа шокарч етгаш пхорч дале а д!ахо ваха лаьрхІар Боскара. Хи чу гІолла текхаш дІаволавелар из. Ханра ваха везацар цун. ХІанз кІалхарвоалача кхаьчавар из. Боскара уйла шоашта дІаяйзача санна, михьарбаьнна топаш еттар деникинцаша. ХІаьта а Боскар вахар. Цхьаккха пхо кхетанзар цох. Кхыметтел хьокха а баланзар.

Боскар дийна виса чІоагІа гІадбахар гІалгІай. Юхахьежар уж, шоаш болча хІаиз-хІанз из хьатІа ма воагІий яхаш. Цхьабакъда, уж Іехабелар. Боскар, кашамашта тІехьашка гІолла го а баьккха, юрта чувийрзар. ТІом беча ший юртахошкахьа, кхыметтел дІа а хьажанзар из. Дахчан ткьовро санна тІехьатекхаш пулемети, бе йоажкаш иккаши яр цун.

Боскар цІаводар.

Маддан цІагІа чуяьлар. Біарглекхар чугІолла. ЦІнмхара яр цун юхь. Мераж мо ира дІаягІар чІенг а. Хий ухе а, шедар гуш, зувш хьежар дукха дайна кьаьна біаргаш.

- Марша йоагІийла, Маддан, - кІаьдда йнстхилар Жовзан.

- Моаршал лолда дала, - аьлар Маддана. - Фу хиннад шунцига?

Изахьата хІама дІааьннадацар цунга, гІулакха эш аларал совгІа.

- Из... тхона... - фу аргда ца ховш йисар Жовзан. ДІаоалалацар цунна долаш дар. - Из, дий хьона, Юха хьайна.

- Со-м кІаьдъеннаяц, дукха яьгІай Юхайна, - гІожа аьлар Маддана. - Кьонгаш мичаб шун? Цига бий? - корта лостабир цо.

Жовзана кхетадир, «цига бий?» яхалга, моастагІчоа духьал баха бий яхалга долга. Юха жоп даланзар цо.

- йиІиг... из... йоІ цамогаш хиннай тха, - аьлар Жовзана.

- ХІай? - кІирьенна Жовзана біара а хьажа, тІаккха цун шин несийгахьа хьажар Маддан. - Цамогаш хиннай ях Іа?

- Хиннай-те, - аьлар Жовзана. - Хьо... хьожаялар цунга?..

Маддана кхетадир Шагрий-наькьан цІагІа цхьа во хІама иккхалга. Сона хетар дий-хьогІ хиннар аьлча санна, юха а біарахьажар из Жовзана. Вокхо біаргаш лаятта лекхар.

- Цу чу я из? - аьлар цо, кьайла латгача наІара кулг дІатІа а хьекха.

«Хургдац, хургдац сона хетар, - йоахар Маддана дагахьа. - Шагрий-наькьан тайпа - чІоагІа тайпа да. Акхар цІагІа нийслургдац иззаморг. Нийсдала йиш а яц...»

Дебахан уллача дІачуяьлар из. Жовзани цун ши нуси а чубайлар цунна тІеххьа. Дебахан царгахьа хьа а ерзанзар. Ший дуненах дола дакьа кхоачаделча санна уллар из, нийсса урагІа а хьежаш. Унахочун мо, бос бахабар цун юхь тІара. Сийна яр біаргкІпйленаш.

Маддан маьнгена юххе дІаэттар, кІирьенна Дебахана біара а хьежаш.

- Меца я шун йоІ, - аьлар цо. - ХІама дайита укхунга, шоашта ер ялар ца дезе.

- Даа-м тигац, - аьлар Кабихас.

- Хьадал гІанд.

Изахъата гІанд дІаоттадир Маддана. Йоккха саг Юхайра йоІа юххе. Цунна тІера ювргІа
Юозабир цо. Дебахана ка техха юхаозабир ювргІа.

- Ер фуд хІанз - тІачайхар йоккха саг. - ДІадаха уж тІодаш. Иштта. Со-м хьога фу лазар да
хъажа йоалл, кхы хІама де яллац.

Дебахана дІадаъхар кулгаш. Маддана Юбаъккхар цунна тІера ювргІа, хьальэзар коч.. Дебахан
оагаелар цун хобаденна шийла кулг ший дегІах дІакхийтача. ЦІенхаштта йийрзар Маддана
юхь. Дехъара а сехъара а йиІий че теІаеш, кулг детташ чакхъяьлар из.

- Лазий хъа? - хаьттар цо.

- Лазац, - аьлар Дебахана.

«СагІадехарга тІорме чура корадаъд йоах, паччахъага а ца хиннар. Иштта, вІалла дага а ца
хиннача акхар цІагІа а иккхадод е во», - аьнна хийтар Маддана. УрагІеттар из.

- Со сenna йийхай оаш, деррига шоашта ховш хилча? - аьлар цо, Жовзана бІара а хъажа.

Маддан шортта арайолаелар.

Ший дан вежарийи болча чуиккхар, наІара тІехъашка цо мел оала дош хозаш лаьтта Бек-Хан.
Массане бІаргаш цунна тІаэттар.

- Со сenna йийхай оаш, деррига шоашта ховш хилча, аьлар Маддана, - шийна хезар дІадийцар
Бек-Хана. - Из цІайода.

- Бакъхилар хьона хІаьта, - корта а оагабеш, гІайгІане аьлар ТІоха.

- Со вода, ТІох, - аьлар Салмана.

- Со а вода, - аьлар Алхаста.

- Мича? - хаьттар ТІоха.

Кхетаций хьо аьлча санна, кІирбенна даьна бІарахъажар кьонгаш.

- Из ве, - аьлар Алхаста. Шахбулата цІи йоаккхаяланзар цунга.

- Из малав?

- Шахбулат ва, - аьлар Салмана.

- Вац, - аьлар Гирихана.

- Вац, - аьлар Висита а.

УрагІеттар из.

- Долле, малав а хайя, юхадувла, - тІачайхано аьлар ТІоха.

Кьонгаш, вокх-воккхагІвар хьалха а волаш, арабаьлар. Берригаш шоай йиша йолча цІагІа чуболхар уж. Корах арахаьжар Гирнхан. Маддан бІаргаяйра цунна коара арайода. Ше накъа йоаккхаш, тІехъа воагІаш саг веце а, шозза юхахъажар Маддан, дІакъайлаялалехъа. «Йоккхача саго оапаш бийцабац», - аьнна хийтар Гирихана.

Дебахан вежарашкахъа хьахъажанзар. Унзара хетар цунна цІагІа, из ший доацаш, хийрача наьха, моастагІий цІа долаш санна. Хийрабаьннабар вежарий а, да а нана а кхыметтел. Селхан, духхьал сийсара, уж боацаш мегаргйоацаш, бІаьстн къаьга йоагІа сийрда сигале санна, дог цІена долаш Дебахан лпйннаяле, хІанз из деррига а дехадар. ХІанз цІагІара саг бІаргагор а дезацар цунна. Кхерар из цар.е.х. Бовзацар цунна уж. Сов догцхьалха яр Дебахан пахаца, ший цІен тІарчарца къаьстта а йолаш. Цхьабакъда, кхы хургьяц. ХІанз ше хиннар яц из. Кхьйола саг я.

Вежарий уралаттар. Цунна бІарахъежаш. Дебахана ховра из. Цхьаькха а ховра цунна: ший дег тІара бала бовза, самукъадаккха уж баьжабоацалга.

ЦІагІа чужьлар Кабиха. Дебахана вежарий уж бале а, цар цунна хІама дар кхерар из.

- Цамогаш я из, йита из? - дийхар цо.

Вежарий цхьатарра дІатІабийрзар цунна. «ХІанз хъа гІулакх дац укхаза», - йоахар цар бІаргаша.

- ДІаяла! - цІогІа техар Алхаста. - Кхы дага а ма дохалахъа укхаза чухъажа.

Кабиха, раьза йоацдаш, корта хьал а тесса, цхьан хІаман уйла еш санна дІа-схъа а тохаенна, араьялар.

«Массарел дог-кІаьдагІа Кабиха я, - аьнна хийтар Дебахана. - Цо ергьяцар сона хало, акхар ютаре». Хьоастаяла, из мархІайолла безам эттар Дебахана. Цхьабакъда, хІанз из деча дацар. ЦІувнаш санна, Дебахана гонахъа латтар, цун кхел е баьжка вежарий.

ХІаьта юртал арахъа тІом бар тхьовра мо даггара беш. Йоккхий топаш ювлар. Пхорч лелхар. Цхьабакъда, укхаза... сатем латтар. Унзара сатем. ТІом хьоаха а бацар, из геттар биц а белча санна. Бакъда вежарий кийчча-м бар моастагІа духьал баха, цох лата а, бала безе, бала а. Из-м ховш дар. ТІоха кьонгаш массаза а хиннаб шоай дакъа хьаллоацаш, эшшача болаш, шоашкара денал, эздел гойташ. Из ховш да юрта а. Цхьабакъда, тахан уж гов. Цар цІагІа эттар царна доккха эхь хулаш гІулакх да. Ха деза: малав из. Из моллагІа вале а, маьрша дІалелийта йиш яц лаьтта. Цун вахар, хьашгдале, цун тайпан фу а шоашта хоадалургда аьнна хетар ТІоха кьонгашта. Цу сага гІулакх, цІи яйза яьлча, йистедаьннабар мо лоархІар цар. Цхьаькха дар дага: шоай йиша. Вежарашта езар из. ЧІоагІа езар. Цар курал, дегагІозал яр Дебахан. Лергбар уж, цунна халахетар ца хилийта, цун керта тІара цхъа чо а Іо ца божийта. Иштта еза яр цар шоай йишилг. ХІаьта хІанз... царна хала да. Де ца доагІар даьд Дебахана. Ший вежарий, цІен сий доадаьд цо. МоллагІа кхы хІама цо даьдар аьнна: цІа доагадича а, боахам бохабича а, шоайх

саг вийча а цунна халахетар дергдацар цар. Атта кьнтIера бовргбар. Цъабакъда, хIанз эттар... дац цъанна хIаманца нийслуш. ЦIип Iодахийта дезаш да. TIаккха а далац из эхъ хаьдда тIера дIа. МоллагIчо а тIехтоха йиш йолаш хIама да из. Царна а, цар берашта а, берий берашта а тоха йиш йолаш. Ховш да, шоаш эгIазбахача, тIех-м, доцар а тох наха. Цъабакъда, хIанз хиннар шаьрра гуш да. Наха арадаьннад. Из юха декха деза. Беш бола бекхам а хила беза, совдар дувца безам хургбоацаш, из дIахезарий. Наьха бIеха метташ дехка деза. ДIахайта деза, моллагIа а хьадаьр, итгаза чIоагIагIа а декхаш, шоашта юхадекхаргдолга.

Иштга яр Дебахана вежарий уйлаш. Цунгара, хIанзарчоа, цаI дезар царна: малав Из, цо хьаалар. йишийцара гIулакх-м сов сиха дац. Из-м цIагIа я. Из хоададе-м кхувргда цар .

- Деба, малав Из? - хаьттар Салмана.

Дебахан юхайистхиланзар. ДегI вIашкاتهIар цун. Вежарий хьежар. Хьежар садетташ.

- Хьайист хIана хилац хьо? - из бегIоаккхашха аьлар Тухана.

Цунна цIимхара бIарахьажар Салман. «Оамал тIара ваьннав, - аьнна хийтар. - Ший аргIа йоацар де гIерт. Варгвац юха ца техача».

- Деба, - аьлар Гирихана. Массаза мо кIаьда яр дун оаз. - Деба, хьо тха йиша я. Тхox яла йиш а йоацаш. ХIаьта тхо хьа вежарий да. Вай цIенна а, тхона а доккха эхъ долаш нийсденнад тахан вай цIагIардар. ГIулакх мичча бесса хиннадале а, чакхдала йиш йолаш дац. Тхона массанена а хет из иштга. Цудухьа, кьайладахьа а ца гIерташ, дагаяла тхоца. Хьаала, малав Из? Тхоай, кьонахий гIулакх дайта тхога. Е мукIарло.

- Аз хIама аргдац, - аьлар Дебахана.

- ХIана? - кхы а кIаьдагIа хаьттар Гирихана.

- Шо сох тешац, - аьлар йишас. - Шо тешац сох, тIаккха аз фу дувцаргда шуга.

- Деба, тхо теш хьох, - аьлар Гирихана. - Тхо массаза а тийшад хьох, хIанз а теш. Хозий хьона аз яхар? Вай дахалда теш.

- Тхо теш хьох, Деба, - аьлар Висита а.

Цъа юкь яьлар Дебахан йист ца хулаш. Сатем латтар цIагIа. Вежарий хьежар. Хьежар шоай йиша йистхиларга, духхьал цъа дош цо аларга.

Дебахан йийлхар.

- Хац сона сайна хиннар фуд. - аьлар цо. - Фу бала бзоаш сога бахьар! Оаш фу дувц хац сона. йита со, йита?!

- ХIайт, зуд яI-кх, - иккхар Алхастага.

Изи, Салмани, Туханн, шоай йиша е кийчбелча санна, бирса хъежар цунна бIара. Гирихани Висити дог лазаш хъежар. БекХана вIалла ше фу де деза а хацар, боккхагIбарашта тIехъа дIалелалга мара.

Тхъовра, Маддан яхалехъа, хъалха, Дебахан цо цамогаш я аларга дог даъхадале а, хIанз бокъонца тийшабар вежарий, из берах хиларах. Цъхабакъда, Гирихан-м хIанз а вар кIезиг-дукха шеквувлаш. Дебаханах теша гIертар из. Харцлувчох тара дацар йиший лер, хIаьта а... массаварг а ца тешаш хилча, тешалацар из а.

- Сацийта гIар, - аьлар Салмана. - Хъаала, малав Из? Тхо мукъа дац. Тхо харцахъа ма дахийта. Адам ва Из? Шахбулат вз Из? Е кхъвар ва Из? Яла аьле.

- Вац, вац, - аьлар Дебахана. Елхар из кIажъухаш. - ХIана бахъ оаш сога бала? ЗIамига ма йий со. Дага а мича хиннад сона оаш дувцар.

- ХI-м, зIамига я, - кхессар Тухана.

Тухана, тамаш еш, бIарахъажар Гирихан. Къа ца хеташ оалар Тухана ше оалаш дола хIара дош. Из сов къиза хургва меттадацар Гирихана цIаккха а. «Е гIалат хила а мег со, - йоахар цо дагахъа. - Ше воккха хинналга хъахайта гIерталга дий-хьогI цун из? Ак, дац. Гой, бирса къега бIаргаш, вIашкатоIаяь царгаш. Дувца а эшац, къиза кхийнав. Цох бехке тхо да, доккхагIдараш».

- Мегаьд хIаьта, - аьлар Салмана. - Тхо Iа ца лархIар мара хIама дац, цу сага цIи Iа къайлаяхъар. Хъай хъашгдар де, цъхабакъда тхона хIаьта а вета а ховргда из. Цкъарчоа Шахбулат вувргва оаха.

Шахбулата цIи дIахезача, кхы а чоагIагIа йийлхар Дебахан.

- Ма, ма - аьлар цо. - Цунна хIама хац... Бехке вац .. ЦIерца йоагийла со, жожагIата гIойла со, хIаманна бехке из вале! Вац шоана из бехке.

ЧоагIа сахъайзар Дебахана. Шийна хиннар, Iуйран денз шоай цIагIа доаллар сил дукхагIа везача зIамигача сага дIахазар кхераелар из. Цул халагIа йоIа фу хетаргда! Из уйла яр кер лотабеш. «Фу моттаргда цунна, деррига дIахойя, кхыметтел вежарий а сов сох дог ца лазаш болча».

- TIаккха Адам вувргва оаха, - лаьрххIа аьлар Салмана.

- Ма ве, ма ве, - юха а йистхилар Дебахан. - Цунна а хац хIама. Фуд оаш дувцар?!

- TIаккха малав Из?

- Хац... Саг вац... ХIана тешац шо сох?.. Шун йиша ма йий со... Аз дIа ма яхий шуга, со цамогаш я...

- ХIанз сабарделаш, - аьлар Гирихана. - Лима йоагIа цига. Юьарадовргда вай.

Чехка араболабелар уж. Массарел хьалха вар Висит. Шин йийста юхь Лимайна бIаргагора деацар цунна.

Тюх волча юха а дIачубахар кьонгаш.

НаIарах хIама техар Лимас.

- Чуйола, цIагIа да тхо, - аьлар Жовзана.

Кьонгаша дIааьннадар цунга, из йоагIалга.

Чуяьнна, ди дика дийцар Лимас.

- Тха Адам-м тIем тIа вахав, - аьлар цо. - Хабар а дац. Шунбараш бахабий?

Сурт санна хоза яр Лима. Йоагар цун хьатара басилгаш, кIаьдда, безаме хьежар Iаьржа бIаргаш. ДегI товш, эздий дар.

- Адам вахав ях Iа... Йолле, цу чу я хьона Деба, - аьлар Жовзана.

Лима цIаьхха дIахьажар цунгахьа. Ше цхьан хIаманна йоккхача сага новкъа йолаш санна хийтар цунна. Араяла, цIаяха дагадехар цунна. Цхьабакъда, нийса хургдацар Лима иштта дIаяхача. КIеззига сабар а даь, яха лаьрхIар цо. Хьалчуяьлао из ший неш йолча.

Цецъяьнна латтийсар Лима, метта улла Дебахан бIаргайча. Сийсара царцпга йолаш, лепаш бос а болаш, безаме, елаенна, ловзаш хинна из, хIанз яла йижача санна уллар, Лимай бIаргаш чу хий эттар.

- Фу даьд хьона? Цамогаш я хьо? - хаьттар цо.

Юха а йийлхар, вежарий арабаьлча сеца хинна Дебахан.

Шоайла мархIалийлхар уж. Белха болабелар, бераш санна. Цхьа ха яьннача гIолла сайцар. МархIара баланзар.

Дехьарча цIагIа Жовзанн цун ши нуси яр, шоаш фу дергда ца ховш, бала кхаьча хьувзаш. Кхы а дехьарча цIагIа Тюх а кьонгаш а бар, шоашта эхь даьча сага цIи хьайовзалга фуннагIа дергдолаш, уйланга баха латташ. Иштта уйланга ваха вагIар Тюх ше а. ХIанз а тIехь юрта чуетташ яр йоккхий топаш, юртал арахьа беш лира тIом бар.

Цхьан юккъа из деррига дицделар Дебаханаи Лимийнеи_ Шоайла барташ доахар цар, вIаши хьесталора.

- Лима, - аьлар Дебахана, - Лима, ираз дайра са. Бала кхаьчаб сога, боккха бала...

- Фу бала? - хаьттар Лимас. - ХIама дергдац, цхьан ма дий вай. Фу хиннад, хьаалал сога. ,,

Ший неш тІемах кхераеннай меттар Лимийна. Из деце, кхы фу даь хургда цунна.

- А, - аьлар Дебахана, - из дац из. Кхыдар да. Хьадал хьай кулг.

Лимас дІаделар кулг. Дебахана, ювргІа ІокІал а даьккха, ший чена тІа диллар Лимай кулг.

- Гой хьона?.. - аьлар цо.

Цкьарчоа лоацаелча санна йисар Лима. Дебахана кІирьенна бІарахьажар из. Вож йистхилацар. ТІаккха кулг шортта дІаходахийтар цо. Че хьаягІар, берах йолча кхалсага санна. Лимас шерра дийллар ший Іаьржа бІаргаш. ХІанз кхы а доккхагІа хетар уж.

- Ай!... Мишта?.. Мичара хиннад хьона ер?.. - хаьттар цо, оаз а хедаш. - Сога... сога-м хІама мича аьннад Іа.

- Хац сона сайна хиннар фуд, - аьлар Дебахана. - Цхьа ткьаьх ди хьалха... хІама дацар... ХІанз хьатІаенай-кх ер... бод санна.

Лима хІанз а метта янза, цецдаьннача бІаргашца бІарахьежар ший нешийна.

- Ай... мишта хилар хьа из?.. - юха а хаьттар Лимас.

- ЛадувгІаций Іа. Аз ма яхий хьога, фуд хац сона сайна хиннар.

- ХІаув, ХІаув... Кхет со, - аьлар Лимас, - кхет. Из... тІаккха... малав Из?

- Хьо а тешац сох, - йийлхар Дебахан. - Цхьаккха тешац сох...

- Саца, дукхаяхарг, саца, ма елха, - хьаьстар из Лимас.

- Кхы аргдац аз... Кхы хоаттаргдац. Неший ма дий вай. Деций вай неший? Са-м хІама хиннадац, хьох аз лочкьа а дергдолаш.

- Са а хиннадац...

- ЦІагІа... дІахайнадий из?

- Хайнад. Царна а мотт... со цхьаннеца хиннай...

- Атта дар, маьре яхаяларе, - аьлар Лимас.

Тамашийна хетар цунна Дебахана дувцар. Дагахьа кІеззига раьза а яцар из цунна. «Сога мукьагІа хьаала мегаций бакьдар», - йоахар цо ше-шийца.

- Шахбулат веза сона, - аьлар Дебахана.

- Едда дІа хІана яханзар хьо цунга?

- Сенна? Из-м со еха дагаволаш ма варий. Со хІанз цамогаш хиннай. Фу моттаргда цунна, ер ма дарра дІахойя?..

- ХІай? Цунна хацій из?

- Хац...

- Во Інйнай хІаьта, дІа ца оолаш, - аьлар Лимас, бехк боаккхаша. - Хайта деза. Геттара сиха. Из, юстара а ваьнна, дІаоттийта-м яллац хьо.

- Цун фу бехк ба? - кхетацар Дебахан.

- Из фуд, фу бехк ба яхалга, - аьлар Лимас. - Беррига а ба-кх... ДІайига езар. ХІанз дика дий из?

- ХІама хац хьона а, - Лима мархІара дІахийцар Дебахана. - Хьо а ужжаморгаш я... Тешац сох.

Дебахан дІайийрзар пенагахьа. Лимас цхьа юкъ яьккхар, цунна бІарахьежаш ягІаш. Кхетацар из цох. Лечкьа сенна ду цкъа хиннар, аьнна хетар цунна. Шийх хІаьта а. Бера хана денз цхьан хьалкхийна, даим вІаши дагабувлаш хьабаьхка а хилча.

- Корта е кхы хІама лазий хьа? - хаьттар цо.

- А, - аьлар Дебахана.

- Фу де аз хьона, новкъостал эший хьона?

- Эшац. Іа де хІама дац.

- ДІа-схьа ваха везаш а, хабар дахьийта дезаш а ма хулий.

- Сона цхьаккха хІама дезац.

НиІ техар. Лима урагІеттар. ЦІагІа чужьлар Жовзан.

- Тхога-м хьаала тигац тха йоІо, Из малав, - аьлар цо, - хьога хІама аьннадий укхо? Пурам дац хьона, бакъдар ца оале.

- ХІама аьннадац, - жоп делар Лимас. - Деба цамогаш я... Цамогаш я со йоах...

- Я из цІерца ювзарг, цамогаш. Лима, йолле хІаьта, хьо цІагІо. Хьайна дайнар кхы дувца а ма дувца. Дала аьннар хургда укхох.

Цкъа йоккхача сага бІарахьажар Лима, тІаккха нешийна хьажар. Дог телар цун Дебаханах къахеташ. Халахийтар, ший цунна де новкъостал доацаш. Шортта ара а яьнна, цІаяхар из. ЦІенхаштта яр Лимай юхь, гІайгІане дар бІаргаш.

Шоай коа чуерззаш бIаргавайра цунна, улицагIа сихха хъавоагIа Шахбулат. Лима лечкъар карта тIехъашка. Хотташа йизаяр Шахбулата иккаш, цIимхара яр юхъ. ДIа-схъа ца верзаш, IотIехваьлар из чехкка.

Из ТIохарга водар.

«Фу хургда-хъогI цига. Фу хургда-хъогI?» - уйла ессар Лимий дег чу.

Из къайлаваллалца лаьттар из, цунна тIехъа хъежаш.

Тохарга кхача мелла сиха вале а, цкъа шоай цІагІа дІачуотта лаьрхІар Шахбулата. Дан нанеи дагадоахкар цунна. Юхь ноагаш вар из, сийсара уж болча ца водаш ше висарах. Ховра цунна массаза мо, ше дагавоаллаш, саготдеш уж хургболга. Цул совгІа, кхычарна дІахайча а, цун сий деш дацар, бутт совгІа ха йоаккхаш араха а лийнна, ший юрта цІакхаьчача, наьхацига а ваьгІа, дай нанеи долча дІачу ца отташ вахар. Царна чоаггІа халахетаргда, из вахалга дІахайча. Тамаш а яц. ЦаІ мара вац из цар. Цхьабакъда ворхІ воІ хилча а, иззаморг доагІаш дац.

Цхьаькха уйла а яр Шахбулата дага: цІагІа дІаховш дийхьогІ, РаІаса шийна тІехтехар. Дале, ма эхь да из, ма йоккха гІайгІа а я из даьнеи наннеи.

Ипкъ лоацбар духьа, картех тІех а вувлаш, наьха бешамашка гІолла дІаволавелар Шахбулат. ЖІалеш тІаудар цунна, тІадетталора, из парххе вохаве доахкаш санна. Карташ баьккха бІаьхл гІуркх бетташ, дІалелхадора уж Шахбулата. «Ма корзагІдаьнна хьувз ераш, ма доккха хІама да акхар дер», - йоахар цоше-шийца. Тахханалца шоай юрта ужжал дукха жІалеш дий хайнадац цунна. Тамаш а яр из-м: цхьаццайолча хана шиь вІаши духьал нийсделча а ца мегаш, шоайла латаш, дІа-схьа кхувсалуш, керчаш, йоккха гІар айийия хьовза уж, хІанз бІарчча цІоз цхьан доллаше, кхыметтел вІашка а Іахацар. Нагахьа санна уж жІалеш децаре, машар баьб-кх цар шоайла, аллал хІама дар из. Шахбулата дІабеттача гІуркхах, ка етташ, лачараш дІаухийтар цар, когашта тІадетталора. ЦаІ шоллагІчул майрагІа хила, юхегІа да гІертар. Сиха вецаре-м хІама дацар, дІакъувсаргдар цо царца. Цхьабакъда, хІанз царга ладувгІача вацар Шахбулат. Саготта гІулакхаш дар цун, тІакхача везаш. Кхы жІалеш дІа ца даьнна, кІорда а даь, балам тІара Юийца, шозза уругІа техар цо топ. ЖІалеш, «ЮвцІ» делла, дІа-схьа лийлхар. Гаьнна юха а сайца, унзара тІехьаьежар уж Шахбулата, цо топ тега сов чоагІа шоаш кхерадарах раьза доацаш санна.

Дан нанеи цІагІа дар. Суламбик кхий цІендеш воаллар, говр коа ара а яьккха. ВоІ бІаргавайча, битар цо ший болх. Дахчан шода кхий пенца дІаоттадир.

- ЦІавоагІа хьо, - аьлар дас. Юхь снйрдаяьлар цун, воІ бІаргавайна. - Нана я хьа чоагІа саготдеш.

- Могаш лийннадий шо? - хаьттар Шахбулата.

- Лийннад, тхона-м фу дергдар, - аьлар Суламбика. - Тхох-м де хІама дацар, цамогаш хилча а, тхо-м къаденнадар, хьо гІаьхьа лийлача. Волле, чугІоргда вай.

ПаьтІамата бІаргех хий даьлар, ший воІ бІаргавайча. Шийна коч е ло боаккхаш ягІар из, поднара тІа.

- Далла ба хоастам, цІавена, - аьлар цо. - Иззал ха йоаккхаш хулий, хабар а доацаш.

- ВІаштІехьа-м даланзар са кхы хьалхагІа цІава, - аьлар Шахбулата. - Сийсара цІавоагІаш вар со...

- Венаваларе хлама дацар сийсара а, - цун къамаъла юкъеиккхар нана. Кладей кюди длаюстарара диллар цо.

Шахбулат цийвелар. «Бокъо яцар са, Тюхарга кхачар мелла чоагIа дезе а, цкъа дай нанеи долча ца отта» - юха а, дагадера цунна. ХьалхагIа шоай цIа а ца водаш, ше дог доаха йоI йолча вахар, нийса доацаш, гIалгIаша эсала лоархIаргдолаш хлама дар. «Венаваларе хлама дацар сийсара а», - нанас аьннача цу дешаша из шаьрра дIа а хайтар цунна. Нана нана я массахана а.

ВоIа эхь хеталга а хайна цо аьлар:

- Висит хьа доттагIа ва, доттагIа волча-м ваха веза, ди-бийса ца къовсаш а. ХIаьта а, сона дикагIа хетаргдар, хьо из а воалавеш, хьалхагIа вайцига венаваларе.

- ХIама даалехьа аравала-м цигара а веннавар со, цIаьхха тIехьа саг а вена, Буро тIа юхаваха вийзар-кх.

- ГуржегIа дихьа гIулакх хиларий хьа? - хаьттар дас.

Поднара тIа вагIар из. ВоI уралаттар.

- Из дика чакхдаьлар, - жоп делар Шахбулата. - Дуккха герз да вIаштIехьадаьлар тха.

- Фу дар цига? - Укхаза санна во латтий цига а е зама?

- ХIанз массанахьа цхьатарра да, - аьлар воIо. - ТIом беш, шоай бокъо йоаккхаш ба нах.

- Оаш шоай къамаьл дешше, аз даа хIама кийчде вайна, - аьнна, кха тилла дахча да коа араьялар ПаьтIамат.

- ТIаккха фу хургда мотт хьона укхох? - юха а хаьттар дас. - Деникин а IотIа ма кхаьчавий. КIайча казакий гIаьраш а ма йий, са ца доаккхийташ, гоннахьа хьувзаш.

- ГIаьрех-м хайра кхерам бацар, Деникин ва кхераме, - аьлар Шахбулата.

- Англи а йолаш, шн-кхо паччахьалкхе я йоах из хьаллоацаш.

- Я. Ховргда-кх фу хул. Цхьабакъда, мелла боккха низ цун бале а, вай юха-м тохалургдац цунга. Из тIехьа ва. Болхлой, ахархой кулг кхаьчад Iаьдалга.

- Вай юрт-м яла кийчлуш я, цунна духьал этта.

- Хов сона-м, - аьлар воIа.

- Хьо а хургвий царца?

- Хургва. ХIанз цигара воагIа со. Окопаш йоахаш да тхо.

- XI-м, цаI хургда, цаI хургда-кх укхох, цаI хургда-кх.

Цхъа юкъ яьккхар цар йист ца хулаш. хIаране ше-ший уйла еш.

Суламбика дагадоаллар шийна хеза, наха ший воIах лаьца арадаьккха къамаьл. Из бакъда, дац, ха безам бар цун чоаггIа. Нагахъа санна из бакъдале, хоза доацаш, цар цIенна эхъ тIадахъаш во хIама дар из. Из тешацар цу къамаьлах. Дага а хиннадац цунна, ший воIо иззаморг дерг ма дий аьнна. Цо даь а хургдац, хIаьта а... Фу пайда ба цун, наха дувцаш хилча. Ца! доацаш-м цар а дувца хургдац из. Наха со пхоара ва яхе, пхоара ва шоана, яьхад йоах Цагена а. Иззамо цаI-м хиннад...

Сагота яр даь уйлаш. Иштта сагота вар Шахбулат а. «Даьна дIахой-хьогI РаIаса аьнна, - уйла йора цо юха а, юха а. - Шийна хезадале, хIана вагIа ер хIама ца оалаш. Аз айса дIааларга хьеж-хьогI ер. Со латте а ха-м дIайода. ТIохарга кхача веза чехкагIа. Хиннар фуд ха деза. «Сона хеззача тайпара во, сона хетгача тайпара ийрча из дале, ираз довр да хьона. Са а, цар а, йиIий а».

- Шахбулат, - шортта йистхилар да.

«Ховш да, дIахезад», - из уйла цIаьхха дег чу ессар Шахбулата. Юха а тхьовра мо цIийвелар из.

- Шахбулат, из... сона хезар... бакъда е дац? - хаьттар дас, кIирвенна воIа бIара а хьажа.

ЦIаьхха цхъа таташ хеза, корагахъа дIабийрзар уж. Таташ юха а даьлар. Уж яр юрта чуетта йолаенна моастагIчун йоккхий топаш.

- Са ваха веза, - тохавелар Шахбулат, - сога хьежаш нах ба.

Дага а доацаш, ена цIагIа чуиккхар нана.

- Са даьла, лаьтта эг? - аьлар цо, сихъенна. - ХIанз фу хургда вайх?!

- Сацийта гIар, вIаштIехъа йий хьо, - аьлар Суламбика, бехк боаккхашха сесага бIара а хьажа.

- Волле, хьо гIо, - юха а воIа дIатIавийрзар из. - Хьай гIулакх де.

- ТIаккха шо...

- Тхо дага ма дахка. Оаха-м массане а дер дергда. Хьо хьай новкъостий болча хьалгIо.

ПаьтIамата бIаргех хий даьлар.

- Лоралуш мукъагIа хилалахь, - аьлар цо. - Хьо тхох къасте, кхы ираз гуча дац хьона тхо укх лаьтта.

- Сона хIама дергдац, гIайгIа ма е, - аьлар Шахбулата, наьна балам тIа кулг а дилла.

«Гов-гов», - яхаш хъахозар ювлача йоккхийча топий таташ. Шахбулат коа тIа ваьлар. ХIанз а Турра санна кхоаленех екъяр снгале. Хотта баьннабар лаьтта, халла мара саг дIа ца вохалуш. Безаме яцар. Ара лела ди дацар из. ЦIи а йийза, цIагIа вагIа дп дар.

Шахбулат, коара ара а ваьнна, сихха улидагIа дIаволавелар. «Даь хаттара жоп даланзар-кх аз, - йоахар цо ше-шийца, - со юхавалцца дагабоаллам хургба-кх цунна цох».

Виц-м валанзар из, хIаьта а... хацар-кх ше хIана Инйра юха хIама ца оалаш. Хетаргахьа, из хьоахадар а шийна ца дезандаь Ийна хила а мег. ХIаьта... бакъахьа дар жоп деннадаларе. Даьга цох кхы уйла ца яйта. ХIанз фу хета хургда цунна? Из-м ма хургвий бокъонца из хабар бакъда мотташ.

Минот яханзар цу уйлаша Шахбулат юхаверзо. Ца хаддаш етташ йоккхий топаш хиннаецаре, из верзарг а вар юха. Цъхабакъда, хIанз йиш яцар. Кхы а сихдир цо ший болар. Окопашка хила везаш вола саг вар из, юрта юкье вена лела. Новкъостий цунга хъежаш хургба. Раьза хургбац, из дукха говш. Шахбулата бокъо яцар, иштта лира эттача хана, ший гIулакхаш хьалха а даьха, юрта лела. ХIаьта а, фуннагIа хуле а, цкъа ТIохарга дIачуэтта фуд ца хайча цъхаккха хIама де сатувргдолаш вацар из. ТIохарца дувзадenna хIама, моллагIдар мо дацар Шахбулата. Сов деза дар цун цар цIа. Дебаханаца болча безамо кхы а чIоагIагIа дездаьдар цунна из. Цудухьа, хIанз цкъа цига хиннар фуд хайначул тIехьагIа, шийна вала а хала хургдоацаш санна хетар Шахбулата.

Ший цIенна дикка гаьна а ваьнна, маьждиг долчахьа хьалвийрза водар Шахбулат. Духьал кхийттача кхалсаго, из дIа воагIа кIаьнк хьога кхайкий аьнна, соцавир из. Шахбулат юхавийрзар. Удаш тIавера цунна кIаьнк. Хьайистхулалуш вацар из, кIаьдвенна, шахьа ваха. Юха а хъежаш йодар, из воагIа аьнна кхалсаг.

- Фу даьд цига? - хаьттар Шахбулата. КIаьнка бIарахьожжаше хайра цунна, цъха цадезар хинналга.

- Йоккха... йоккха... - йоахар кIаьнка, хьайист а ца хулалуш. - Йоккха топ кхийттай...

- Мича кхийттай? - цунна IотIавийрзар Шахбулат. - Вала хьааьле?

- Шун цIагIа кхийттай...

- ХIай?! - иккхар Шахбулатага. - ХIама даьдий? Хой хьона?

- Суламбик Iовежа улл... Из лозаваьв.

Шахбулат юхаведар цIенгахьа. ТIеххьа ведар кIаьнк а.

Ючудадаш, кагденна а даланза а, бекъий а сарпалаша долаш, къавеннача сага баге мо делладenna латтар Шахбулатар цIа. Пен, а божабеш, чукхийттабар йоккхача топа пхо. ВIалла саг а ваьхавий-хьогI цу чу-м аргдолаш, кегар боаллар цIагIа.

Коа аьла тIа уллар да. Цъхан кога тIа нахьара маьчи ювхар цунна, шоллагIбар дIабаьккхабар

гонга кхоаччаш. Метта тIа тувса киси тIахьоарчадаь, дIабнйхкабар из. Аьла тIа а лаятта а цIий латтар, Iоиха. Суламбика гонахьа хьувзар ПаьтIамати, лоаллахара ена ши кхалсаги. Унзара бIаргаш кьерзадеш доарахочоа гонахьа латтар бераш.

Суламбик сатийнна уллар, вIалла хIама а ца хилча санна. Цхьабакьда, бос-м чIоагтIа бахабар цун. ПаьтIамат елхар. Шахбулата бIаргаяйра, цо цхьа хIама Iаьржача пахашка юкьейоллаш. Наьна юхьахь а, цун эгача кулгех а кхетадир цо, из даь дIабаьккха ког болга. Дог чIаьхкар Шахбулата. Харцахьа а вийрза, дохадаь латтача цIенна дIатIавахар из. Сага ца гойташ кулг хьаькхар бIаргех.

ЦIа бокьонца дехадар, тоадечар а даьннадар. Шиннахьара кагьенна, чукхийтта уллар чIарга, тIехьашкара пен а, тховнагара денз уйна IотIакхаччалца хьаьда, дIабожа кийчча болаш латтар.

Шахбулат юхатIавера даьна. Цунна уллув Iогорахайра из.

- ХIанз а дIавахавеций хьо? - халла нистхилар Суламбик.

- Кхувргда са, - аьлар Шахбулата.

Цхьа юкь яьккхар дас, цхьан хIама уйла еш санна, урагIахьежаш.

- Тхьовра аз хьайга даьча хаттара жоп ца луш дIавахар-кх хьо, - аьлар цо.

Шахбулата бIаргаш лаятта дийрзар.

- Сона ховш, са бехк болаш хIама дац из, - аьлар Шахбулата. - Цига фу хиннад а хац сона. Сийсара а ма хиннавий со цига.

- Бакълуй хьо? - да дIавийрзар воIагахьа.

- Со харц лец, - аьлар Шахбулата, нийсса цунна юха бIара а хьажа.

- Далла ба хоастам, - доккха садаьккхар дас. Юха а урагIалекхар цо ший бIаргаш. - Далла ба хоастам.

- Юртара нах дIаухаш латт, - аьлар Шахбулата, - бакъахьа да шо а дIадахача. ДIахо фу хул а хац.

- Из уйла йолаш ва со а, гIоргда тхо, - аьлар дас. - Iа хьай гIулакх де, тхо долча га а ца говш. Iа тхона де новкьостал дац.

- Ворда дIаножа аз?

- ХIа-а, из мегаргда. ДIапожа.

Шахбулата чехкка говр дIаежар. Ворда тIа цIена йол йиллар цо. Цул тIехьагIа ворда дIаюхеэзар Суламбика. Исташа гIо а деш, шортта тIаваьккхар цо да. Лаятта уллача аьла тIара

ше пахашка юкьебелла ког хъайцар ПаьтАмата. Ворда тЕхъашка, саьн чу Юбиллар цо из, аьлах кьорг а яьккха. ТПаккха дАкъайлабаьккхар. ЦАгАра, мегаргйола, ца йохаш йиса хАма хъаэца еннаяр ПаьтАмат, воЮ йита а аьнна, Ийра из.

- Шоана новкъа хургъя уж, - аьлар Шахбулата. - йита цАгА. Со укхаза ма Iай хАьта а.

- Уж-м, хъайцача а, ЮтАяьхка моттиг яцар, со ишгта дАхъувза мара, - аьлар нанас.

Шийна гЮ деш хиннача исташта, дАтАяьхка, мархАакхийтар ПаьтАмат.

- Баркал шоана, - аьлар цо. - Дала дилладале, дерригаш гАьхъ а долаш, юхавАашагАхетаргда вай. Iадика хийла шун, Iадика хийла.

- ПаьтАмат, хъа а хийла Iадика, днкача наькъ тIа хилда шо, - йоахар исташа. - ГIайгIа а ма е. Тхо раьза да хьона, денал деха хьо йоацаш. Ценда-м верзаргва хъа. Дала тЕрабоаккхаргба вайна е бала. МоастагIашта хетар хургдац укхох.

ВоЮ гЮ а деш, ворда тIа яьлар ПаьтАмат а. Маьра керта юххе, аьрда оагIорахъа аьла тIа Юхайра из. Шахбулата урхаши шоди дАкховдайир цунга. Говр човхайнр ПаьтАмата. ЦАйзар чархаш, ворда шортта йолаелар. ДегIа зIамига яле а, низ болаш яр цар цIе говр. Цунна бIарахъежаш, аьрда кулгаца йоалкхам а лаьца воагIар Шахбулат. Да йистхилацар. Цун юхъа тIа даьннача хьоцара тIадамех хоалуш дар, мел чIоагIа хало ю цунна човно. ПаьтАмата шийна тIатуллача Iаьржача маьша ткъам хъакха, дIадаьккхар цун юхъа тIара хьоцар. ВоIагахъа дIавийрзар Суламбик.

- Кхы ма вола хьо, - аьлар цо.

Шахбулат ца гуш санна хъежар цун бIаргаш. Басилгашка кIоарга харшаш дийшадар. Да чIоагIа кIаьд а къа а нелча санна хийтар Шахбулата. Сагота вар из, даьна де ер да ала гЮ, цунна яла оатто шийга йоацаш.

Шахбулата йоалкхам тIара кулг хъадаьккхар. Юхасецар из улица юккъе.

- Дикача наькъ тIа хилда шо, - аьлар цо.

- Маьрша лелалва хьо а, - халла йистхилар Суламбик.

- Лоралуш хилалахъ, - юхакхайкар нана а. - Тхо сагота хургда хьона, хьо дагавоаллаш.

- Ма хила сагота, хАма дергдац сона, - аьлар Шахбулата.

ПхорагIа йоагIача улицагIа дАхъайза ворда къайлаяллалца

лаьтар из, царна тЕхъахъежаш. Ше къайлаяллалца юхахъежаш яхар нана а. Сагота яр из, воI шийна тЕхъара гуш санна.

ЦАьхха юха а дагабехар Шахбулата, цхъан юкъа бицбенна хинна ТЮхар. Сихвенна

юхаволавелар из улицагІа.

Тхьовра мо, ца хаддаш, юрта чуетташ яр йоккхий топаш.

Кхыметтел ТЮх а цецваьлар, Бек-Хана, корах ара а хъажа, Шахбулат воагІа аьлча. Дахчан маьнге тІа вагІа из урагІеттар. Кора дІатІа а ваха, коа арахъажар. Цунна тІехъашка а вокхакорага а хъагулбелар къонгаш. йист ца хулаш, кІирбенна арахъежар уж.

Шахбулат цхъаь вар. Топ уллар цун баламах, юкбах шалта уллар. Майра воагІар из царцига, сов майра воагІар. Хоттала лувжар цун когаш, хІаьта а лаьгІдацар цо болар. Лаьтта Юхъажацар из, ТЮха цІенна тІалаттар цун бІаргаш. Коа цхъаккха саг вацар. «Мичаб-хьогІ ераш, саг ара хІана валац акхар?» - йоахар Шахбулата ше-шийца. Цунна гацар корех кІирбенна шийга арахъежа ТЮхи цун къонгаш. Цкъа ТЮха юхбах ший бІаргкхийтача санна-м хийтар цунна, цхъабакъда чехкка наІаргахъа лекхар цо бІаргаш, корех чухъежа тоам а ца хеташ.

ТЮх шортта юхаваьлар. Юхабайлар къонгаш а. Даьна бІарахъежар уж, хІанз фу дича бакъахъа да вай аьлча санна.

- Долле, дІа коа довла, - аьлар ТЮха.

Цунна шийна а хацар фу дича бакъахъа да, Шахбулат шоайцига сенна воагІа. Геттара бакъахъа вар ца воагІаре. ДІахо-м цаІ дергдар, цхъабакъда хІанзарчоа эшаш вацар из. Човна тІа тесса тух мо, ца товш дар, Шахбулат хІанз царцига нийсвалар. Цудухъа чоагІа раьза воацаш, хъажаюкье шод беллар ТЮха. Къонгашта тІеххъа араваьлар из, цкъарчоа цІагІа Іе уйла хиннаяле а.

- Шо ара ма довлалаш, - аьлар цо, нана-цІагІа Ючуваьлча, сагота шпйга хъежаш латтача сесагагеи песарашкеи.

- Даьла духъа, во хІама ма эккхийталахъ цига? - дийхар Жовзана.

Из аравоаллаше, корашка айттар уж.

- Сенна воагІа хІанз ер а укх юккъе гІюлла, - доккха садаьккхар Жовзана.

Шийна хьалчухозача къамаьлах цхъа дегабуам беш, меттара урагІеттар Дебахан а. Дег тІа йоккха гІайгІа яле а, кІеззига йижа илла, са чуденадар цунна. Кора дІатІаяхар из. ДІаарахъожжаше, юхаиккхар, нитташа йоагайича санна. Кхожжаелар цун басилгаш боанга чу иккхача хъазилга санна, чехкка деттадала даьлар дог. Наькха хъатІатоІадир ши кулг, дог хъаараьккхар кхераш санна. Шахбулат! Дага а хиннадацар цунна, из тахан шоайцига нийслург ма вий аьнна. Палат яьларий хьогІ со аьлча санна, юха а корах арахъажар из. А, из гІалат яьннаяцар. Цар коа воагІа зІамига саг Шахбулат вар. Нийсса цар цІенна тІавоагІар из, леста деш аьрда кулг а долаш. Даим из оамал йолаш вар Шахбулат. Мелла гаьна хиларах, Дебахана вовзар из, цо лестоца кулгах.

Шахбулат бІаргавайча, юха а сомаяьлар таханара ди тІакхаччалца Дебахана дег чу яьга цІена, сийрда уйлаш. Юха а безаме сийгаш лотаделар цун Іаьржача бІаргашка. ДІаараьккха,

Шахбулатага моаршал хатта, чувига, цунга къаьмаьл-де, бегаш бе дог дера Дебахана. Ма атта дар нз хьалхагIа,, кхыметтел сийсара, хIаьта хIанз...

Баьшка, из арахежача кора духхьал дIаайттар цун вежарий. Чура Iалаьмате сагота бале а, сабаре хетар уж тIахьажача. Йовхьамаш цIенхашгта яр цар. Араваьлар ТIох а. Кьонгаш дIа-схьа телар, цунна шоашта юкье моттиг мукьяюташ. Сатем эттар. Шахбулата тIалаттар цар массане бIаргаш. Шоашта хIанззалца вовзаш хинна зIамига саг а воацаш, моастагIа из волаш санна, цIимхара хьежар уж цунна бIара.

Шахбулат юхасецар, царна IотIакхача иттех гIа бисача. Цхьан минота царна бIарахежжача висар из. А, хьалха хиннараш бацар хIанз ТIоха кьонгаш а, ТIох ше а. Баьде, дог доацаш хьежар уж цунна бIара. Виситагара дIа мел иккхар. Из, хIанад а хацар, Гирихана тIехьашка латтар, цхьан хIамах эхь хеташ санна. Цхьабакьда, Висита-м ховра, ше сендухьа лечкь. Ший йийста юхь Шахбулата бIаргайовр дезацар цунна. Юха а ТIоха бIарахежар Шахбулат.

- Ди дика хилда шун, - моаршал делар цо.

ЦIаьхха, коанаIарашта юххе йоккхача топа пхо кхийтар. Совсаеннача москала цIог санна, даьржа урагIадахар лаьтта, коанаIараш хаьрцар цхьан оагIорахьара, «кьарс-кьарсе» каг а луш.

ТIох а цун кьонгаш а хьалхьажар цигахьа, алхха Шахбулат-м верзанзар юха. Меттахьа а хьанзар. Доккха дар цо дена гIулакх. Шийна из иштта хеталга царна дIахар а дезар цунна. Цудухьа кхьдола хIама, йоккхача топа пхо а хилба из, теркал ца де гIерттар Шахбулат. Iдул совгIа сиха а вар пз. Цун новкIостий тIом беш ба, хIаьта из сахьат совгIа ха йоаккхаш юрта юкье лел. Из хоза дац. Товш дац.

Мичча бесса дале а, ше денача гIулакхах цхьа хоадам безар Шахбулата. Из боацаш дIавохалургволаш вацар нз.

- Марша воагIалва. хьа а хилда ди дика, - моаршал юхадерзадир ТIоха.

Дебахана Шахбулат бIаргагацар, вежарий духьал -а айтта. Цхьабакьда, къамаьл-м шаьрра дIахозар цунна. Пена дIатIателар Дебахан, корага лерг а дилла. ТIаккха арахежар.

Вежарашта ше гац аьнна хетар цунна. Цхьабакьда, из иштта дацар. Из гIалат яр. Тухана гора из бIарга. Тхьовра денз, ше кхьчяхьа хьежа кеп а увттаеш, йиша зувш, цунга хьожаш вар Тухан. Цунна шаьра гора, цкъа кора дехьаэккхаш, тIаккха юха сехьаэккхаш, когабухьара отташ, Iолохлуш, Шахбулат бIаргаго безам болаш хьувза ший йиша. Цо леладер, цхьа эхь дайна, во хIама хийтар Тухана. ХIанз шеко йоацаш хаьдда тнийшар из, Дебахан берах хиларах а, цунна беже вар Шахбулат хиларах л. Алхха цаI дар из цецвоаккхаш: сов эхь дайна уж хилар. Йиша а Шахбулат а. «Из а коа сенна воагIа, кхяхьпа, - йоахар цо дагахьа, - укхо а фу леладу, тха а ший а сий доадича а кхоачам боацаш, корах арахежаш». ЭгIазвахар Тухан, вIалла тоха са а доацаш. ДIатIаведда, шалта Iетта, Шахбулат ве аз аьнна дагадехар цунна цкъарчоа. Даьнеи вежараштеи бIерахьажар из. Уж, берригаш, цхьа уйлане бахача санна латтар. Йистхулаш бацар. Уж сов сабаре хиларо кхы а чоагIагIа эгIазвигар Тухан. ЦIаьхха, керда уйла дагаера цунна, Шортта юхатIехьашкаваьлар из. НиI дIа а тетта, цIагIа чуваялар.

Цох, из кьайлавоаллаш, б'аргкхийтар Салмана. «Цхьа де ца дезар де воалл-кх ер», - аьнна хийтар цунна. Из а, шортта юхат'ехьашка а ваьнна, ц'аг'а д'ачувахар. Салман Гирихана б'аргаваира. Тухан воацаш вайча, кхетадир цо, из цунна т'ехьа водалга.

Тухан сиха вар. Д'ачувоаллаше, т'аведда хьайцар цо пенах хьалъулла топ. Чуеллар поатрон, г'апа чура яьккха. Кора д'ат'а а ваха, т'ахьожайир коа латгача Шахбулата. Цу ханна ц'аг'а чуваьннача Салманагахьа юха а верзанзар из кхыметтел. Лак эзар цо. Ц'аьхха, лерг а лоацаш, аьтта басилга т'а кхийтгача т'оаро, кхесса поднара к'ал вахийтар из корта хьалха. Т'оара кхетарца цхьан яьлар топ а. Зап'е дехар кор. Из хеза, цхьатарра хьалчубайдда истий, дош ца оалийташ, сиха юхалаьжкар Салмана. Из деррига хилар геттара лоацгача юкьах.

Дага а доацаш, ц'аьхха из топ яьлча, оагавелар Шахбулат. Цо кхетадир, ше бахьан долаш из яьнналга а, хьакхийтгаеце а, пхо шийна лаьрх'а хинналга а. Д'ат'ахьажар из дехача кора. Т'охи цун кьонгаши а бийрзар цхьатарра юха. «Из а Тухана болх ба, - аьнна хийтар Т'оха. - Фу метта хургда-хьог'а хьаьпа?» Из ше лаьтгача вар. Цунна х'ама даьдацар, кхыметтел чов а яьяцар.

Цхьабакьда, Шахбулат гуш йоацча Дебахана меттар цар из вийнав. Ций а Юухаш, т'еххьара садоахаш из хоттнйла уллаш санна хийтар цунна. Ц'аьхха, тахан Гурра денз шийна мел хезар а, мел дайнар а - деррига а дицделар Дебахана.

- Вийра! Вийра! - унзара ц'ог'а а тега, араедар ший ц'аг'ара. - Вийра! Из вийра цар!

Нана-ц'аг'а г'юлла чакх а иккха, аравоалача на'ара т'акхийтар Дебахан. Кабиха хьалаца кхийра из.

- Сабар, са йи'иг, - аьлар цо. - Ма г'юлахь цига, ювргьч хьо.

Дебахан, озаяь, низзаг'а ший ц'аг'а юха чуйигар цо, даггарз елхаш, карарьяла из г'ертгаше.

- Х'ама даьдац. Вийнавац. Д'ахьажал, д'а латт Шахбулат, - халла тейир из Кабихас. - Гой хьона?

Ца тешаш корох арахьажар Дебахан. Шахбулат б'аргавайра цунна. Из б'аргагуш вар шаьрра, кора хьалхашка латгача Гириханаи Алхастаи юкье г'юлла д'ахьажача. Шахбулат нийсса уралаттар. Ц'енхашгта яр цун юхь, г'айг'ане хьежар б'аргаш.

Салмана, цкьа техачох кхоачам ца хеташ, шозза-кхо.чза кхы а х'ама техар Тухана.

- Хье майра а вале кхы вола хьо хьайна т'адоацар де, даьла кьор'ат'ас са д'а хьа дахнйта| - т'ачайхар цунна Салман.

- Из сенна воаг'а х'аьта вайцига, вайна эхь а даь, - дог а ч'ехкаш, аьлар Тухана.

- Хьо хьайга яххар дича ваьннав, хьол боккхаг'а ба цига дуккха а. Хьайна арг'а д'ат'акхьача ергья 'а цун г'айг'а. Кхийтарий хьо?

- Со-м бакъахъарадар де мара мича воаллар...

- «Бакъахъарадар!» Хьона сенах хов из, бакъахъарадар да е дац. Хьа да веций цу ара латтар, тхо деций. Хье тхол хьаькъал долашагIа-м хетац хьона?

- Хьаькъал сенна дувц...

- Мегаьд, тоьаргда хIанз. Волле Ючу, хьай цIий уха мераж ЮцIенье.

Из, кхесса, нана-цагIа Ючу а вахийта, коа араваьлар Салман. Юха а ТIоха уллув дIаэттар из. ТIаккха Шахбулата нийса дIабIарахъажар хIанз а дIаваханза ва хьо, яхаш санна. Топьяннавон хетар цунна. хьаьша хьалхашка шоашкара эсалал гуча иьлча санна. Цудухьа хIанз, хинначул а цIимхарагIа яр Салмана юхь.

Дукха лаьттар ТIох, йист ца хулаш, корта чубелла, кIайча бIаргий цIацкъамашта кIалгIолла Шахбулата бIарахъежаш. Шийнна хьалххашка лаьттац цо дIагIортаяь латгача Iаса тIа ухар, урагIа а пхорагIа а замо листта шувнаш даьха, хобаденна цун гIийла кулгаш. ТIоха кхетадора, Шахбулата дена гIулакх. Цунна цох цхьа кьоастам безалга. Цхьабакъда, фу кьоастам беза цунна, ше фу оал цо хьа - из хацар ТIоха. Цудухьа зIамига саг хьалхагIа хьайист хилийта уйла хиннаяр цун, цхьабакъда вокхо, - е эхь хетар цунна, е ше фу аргда хацар, - хIама алацар.

ТIаккха ТIох хилар йист.

- Сенна венав хьо? - хаьттар цо.

ТIоха кхетадора, Шахбулатах хIама кьайладахьа ца дезалга. Шедар ховш, гуш из волга. Цудухьа, кIалтIа ца доахаш, нийсса хаьттар цо, сенна венав хьо аьнна. ТIоха аьнна таржа, цу тайпарча хаттара жоп далар духьа ше венавале а, цкьарчоа юха фу аргда ца ховш висар Шахбулат. Бакъда, цаI ала дезаш дар.

ВIаштIехьадацар йист ца хулаш латта. Из хоза дацар, Ювдала дар.

- ТIох, могаш дий шо? - мишга оал а ца ховш, аьлар

Шахбулата.

Из кхы а ЮвдалагIа дар цун. Цо ше а кхетадир из, уж дешаш ший багара дIаарадалларца. ЦIийвелар Шахбулат. ХIанз хьона сох хеттар, Iа сох аьнна нийса хургда-кх аьлча санна, бIарахъажар из ТIоха.

- Тхо могаш хилари ца хилари-м дувца эшаш дац, - гIожа йистхилар ТIох, - сийсара мара дIа мича вахав хьо укхазара. Iайха дена гIулакх дувца Iа, кхы ха а ца йоаеш.

Цу дешаша бокьонца кхетавир Шахбулат, мел лоархIаме да, мел гаьна даьннад ше вена гIулакх.

- ТIох, - аьлар цо, - ТIох, сона тахан мара хезадац ер. Сона фуд ховш хIама а дац ер. Со вац

сайна эхь тIа а ийца лела йиш йолаш... Аз шо лаьрхIад массаза а. Цудухьа венав со шун коа. Хьалла ара тIем тIа се хила везаше. Венав шун цIа а, шун сий а айса доккха лаьрхIандаь. Сай маьже дIалургьяр аз, шун коа водар даьннад, аьнна, сайна ца хазийта.

Шахбулата шортта дора къамаьл. дизза оалар хIара дош. Сагота, ший са дуаш вар из, шийх уж ца тешар, цар ла ца дувгIар кхераш. Цхьабакъда, вожаш саббаре латтар, цун къамаьла юкье ца эккхаш, меттахьа ца хьовш.

Царел а чоагIагIа цунга ладувгIаш яр Дебахан. Цун къаьстта безам бар, Шахбулата фу оал ха. Дебахана дог доахар, цо ший га даккхар. Из мукьагIа шийца дай вежарийи мо кьиза ца хилар. Цхьабакъда, Шахбулата ши-кхо дош а алале, дехар Дебахана даьха дог. Цаьхха, вIалла дала оарц а доацаш, цхьаь, цаI ше йисача санна хийтар цунна. Басилгаш тIа гIолла Юдоладелар бIаргех лега хин тIадамаш. ХIанз бе-башха хетацар цунна, Шахбулатага ладийгIача а ца дийгIача а. ХIанз бе-башха хетацар цхьаккха хIама а, ше елча а, цар ше йийча а. Хьаштдале цу минота а яла кийча яр из, духхьал Шахбулата дувцар шийна ца хазийта а.

- ТIох, - юха а цо ший даь цIи йоаккхаш хезар Дебахана, - юрт тIехьа а йолаш дув баа йиш йолаш ва со, сох шоана хетар бакъ ма дац, шоана хьалхашка цIена ма ва со аьнна. Укх минота а, шоана хьаштдале.

- Масахьат де веналга да-кх хьа из, - юкьеиккхар Салман.

- Дац, - аьлар Шахбулата, - со шуцара ийгIа хиннавац. ХIаьта хIанз Iа аьнна, Салман, сох хье ца тешалга да. Мегаьд, ма теша, хьай безам беце. Из хьа хьай гIулакх да. Цхьабакъда, тахан, лай а воалий а ца ховш эттача дийнахьа, сона лац, сайна эхь тIа а ийца, шун коара дIаваха.

- ТIаккха фу де воаллар хьо, - бегвоаккхашха аьлар Алхаста - харц да хьона хетар, нагахьа санна цкъа оаш тхона пхьа бнтабар яхаш, оаха хьайна тхоай йишийна даь эхь дутаргда мотте. Тхо дац тхоашта даьр дуташ... Сел эсала.

Шахбулат иккха бIарахьажар Алхаста, вIашкатоIайир царгаш. КIайийрзар цун юхь. ТIаккха ТIоха хьажар из бIара. Цепваьлар из, цо ший воIага хIама ца аьнна. Алхаста аьнна нийса лоархIаш санна, из а цун вож кьонгаш а йист ца хулаш Iийра.

- Цу далла ма гой из, - аьлар Шахбулата, - хьо Шагрийнаькъан а воацаш, кхьча наьха валаре, бIарганогIар тохача юкья аз хьа са эцаргдецаре. ХIаьта хIанз, Алхаст, со кьинтIера воал хьона. Сона хазанзар Iа аьнна. Иштта лоархIаргда вай из. Сага хезадац из, сага.

- Сигаленна хезад, лаьттанна хезад, хьона хезад, сона хезад, тIаккха хIана ях Iа сага хезадац.

Шахбулата хIама аланзар. Массаза а вар из, Алхаст Ювдало хеташ-м. Цо-м фуннагIа аьлча а тамаш е езаш дацар. Цхьабакъда, из цецваьннавар вокхарех. Уж декхарийла бар из соцаве. Сага ла хала долаш во къамаьл дар Алхаста дер.

ЦагIара араваьлар Тухан. Ший вежарашта юххе дIаэттар из.

Алхаста аьнна дешаш дIахеза, цар унзараяьккха, юха а, лергдилла ладувгIаш яр Дебахан.

«АттагІа дар, - уйла йора ТЮха, - акхар шоай пхъа лийхабаларе, тахан ер эхъ тхона тІадахъачул. Шоай даъла духъа, вийнавалар-кх тхох моллагІа а... ХІанз халагІа да ер деррига».

Да а вежарий а ше аьнначоа юкье ца лийлха, геттара хъакхашта ваьлар Алхаст.

- Сенна латт хьо, - аьлар Алхаста, - оаха хъайна тІера хачи Юяккхарга-м хьежац хьо. Из тхона хала дац.

- Алхаст, - аьлар, халла сатеха, Шахбулата, - ма дувца ца доагІар. Биткъа болччара хад йоах муш. Аз тахан чЮагІа сатехад хьона.

- Вай коа а вена, фу къамаьл да цо дер, - иккхар тІехъашка латтача Туханага.

Салмана, баламах мІишка теха, соцавир из.

- Таханарча дийнахъа тхона хъалхашка маьрша ва хьо, - аьлар ТЮха. - ХІанз яхийта, дІавала гучара.

Букъ берзабир цо Шахбулатагахъа.

- ТЮх, - чЮагІа аьлар зІамигача саго.

Воккха саг юхавнїрзар.

- ТЮх, сона чЮагІа халахет, хьо сайх ца тешаш. Со шуцара хада венавацар, шо дезаш венавар. ХІанзчул тІехъагІа ког баьккха, кхы шун коа варгвац со. Шоай безам бале теша, безам беце ма теша, цхъабакъда цІаькха а ях аз, со беже волаш гІулакх дац оаш сога дувцар. Тайпа а, да а, нана а долаш саг ва со а. Шун кхалсаг цІена хиннаяцар яхаш, сайна эхъ хъатІаийца лела дагаволаш а вац. ДІахатта шоай йоІага. Хъадувцийта малав. Шоай нахацара дов цІенде. ХІаьта со вита. Соцара гІулакх къаьстар шун, дика а во а доацац, укх минота денз.

- Іа фу дий, къонах, - тІачайхха аьлар Алхаста, - Юьаравалал укх коара, оаха хье нІанашта шу а ийца, хъай даь-вешийна тІехъа вахийталехъа.

Юха а ТЮха вийна даь-воша шийна тІехтехача, ла ца могаш халахийтар Шахбулата.

- Хъакха хинна далла духъалгІолва хьо, кхы-м Іа са даьвоша хьоахавергвале! - цІогІа техар Шахбулата.

Мишта хилар а ханзар, цхъанне а юхайистхила а, хІама ала а кхелехъа, балам тІара Юэцари тІахъожаяри цаІ долаш, топ тІалаьцар цо Алхаста.

- Эь! - иккхар Салманага, шийна юххе латтача вешийна топ тІахъожае из вахъарах цецваьнна.

ДІатІаведар из цунна. Алхаста Тухани а байдар дІатІа.

Шахбулат топ-м тохаргйолаш вацар. Алхаста сов эГазваха даьлар цунгара из гЛалат. Салмана вожавир из, тЛакхоаччаше хЛаме тега. Тухана топах катехар. Лака тЛа нийсделар цун кулг. Топ яьлар. Алхаст, оага а венна, дЛаоагЛора вежар. Гириханеи Бек-Ханеи хьаллаьцар из. Аьрда оагЛорахьа накха тЛа кхийттга, чакх а баьнна дЛабахабар пхо. Це боккха кЛаьд эттар Алхаста наькха тЛа.

Бетга чура эkkхийтача шалта шийла дитт кьаьгар Салмана бе.

- Сабар! - цЛогЛа техар ТЛуха. - Сабар!

Каглуш дЛаяхар Салмана букьа бЛоаххала кхийттга Ласа. Сецар нийса Шахбулата фоарта тЛайода шалта. Юахьяжар Салман. Топ дЛажийцар Тухана а.

- Юадовла, жЛалеш! - човхабир уж ТЛуха.

Безам боаццаш юаваьлар Салман.

Топ яьнна хеза арабайддача ишташа гЛо а деш, цЛагЛа дЛачувихьар, веннав е дийна ва ца хов Алхаст. Истий белхар. Велхаш цЛагЛа чувахар Тухан а.

Шахбулат урагЛеттар. Хьаййцар цо ший топ. Чокхи бЛехде.чнадар цун, хотташ лета. Кулгаш а дар бЛеха.

- Яхийта коара! - цЛогЛа техар ТЛуха. - ХЛанз шоай пхьа цЛабихьар Ла. Маьрша ва хьо таханарча дийнахьа. ДЛахо йодача хана тхох лора а лелахь, хьо а, хьа тайпан мел вола саг а.

Шахбулат юхавийрзар. Хоттех биза бар цун беррига букь. Шортга хьалволавелар из еха латгача коанаЛарашкахьа, Деникинцаш тЛабаккарал чЛоагЛа лазар дора цун дега, ТЛухарца даьннача довно. Деникинцаш-м моастагЛий ба. Из ваьннав царех майрра летача. Лай а хЛаме дац. ГЛозота веннарг лоархЛаргва. Из вЛалла чоалхане хЛаме дац. Чоалхане а ла хала а да, ТЛухах, вежарий санна шийна безаш хиннача цун кьонгех, са мо дукха езаца йоЛох валар. Валарал а совГЛа, цу тайнача дезало лира моастагЛа лоархЛаш дЛаваха везаш нийсдалар. «ХЛайт, бЛехал! Е езаш яр, вирах Лехарг. Гой, цЛогал хиннад-кх цо соца мел леладаьр. ХЛаьта со тешар цох. Се цунна веза моттар. Ювдал! Воккха Ювдал! Бер санна лелар со, корта байна. йоалае уйла йолаш а вар. ХЛаьта из кхахьпа хиннай. Ший кхьвар волаш хиннай. Кхалсагах теша мегаргвац мога а могаш. Ийс шайтЛа доал йоах царех эггара дикагЛчох а. Из зехьа а аьннадац. Миска Алхаст... Дийна висарий-хьогЛ из? Топ техар со вацар, хЛаьта а хЛанз сона хьатЛавиллар-кх из...».

Шахбулат дЛакьайлаваьлар.

- Долле хЛанз тЛем тЛа гЛо, дерригаш а, - аьлар ТЛуха, кьонгашта дЛатЛа а вийрза. - Наха дер де. Бек-Хан, Ла говрворда дЛадоджа. Кхалнах, шоай бераш а ийца, лоамашка хьалбахийта бега. Хьо, царца гЛоргва.

- Шахбулат во вахийтар вап дЛа, - ше-шийца оалаш мо аьлар Салмана.

- Коа цхъаь чувена саг вийра цар оалийтаргдац вай нахага, - юхайистхилар да. - Кіезнга хила мегаргвац цІаккха а. Хьо фу деш латт? - дІатІавийрзар из Бек-Хана.

- Аз а бергба тІом, - аьлар Бек-Хана.

- Хъайга яхар де, волле! - тІачайхар цунна да.

ТІоха виъ воІ - Салманн, Гирихани, Висити, Тухани коара хьалъараболабелар, топаш а ийца.

Алхаст, сакхетам чу венавале а, хъайистхулаш вацар. Дакъан санна бос а баха уллар из.

Бек-Хана ворда дІаежар. Цен наІарга дІатІайигар цо из. Арабаьлар Іайшети Изахъати. Ворда тІа чехкка дІатІаехкар цар, Бек-Хана гІо а деш, цхъаццайола цІагІара хІамаш, тІабаьккхар ши гали жувр, цхъа гали фуъал яьха хъажкІаш. Царна тІехъанахъа кІувс а билла, дІатІаховшадир бераш. Ворда тІехъабийзар ши етт. Цхъа етт цІагІа бисар.

- Алхаст вита, - аьлар ТІоха, - цо никъ ловргбац. Дебахан а йита. Со а цІагІа Іа. Шо дІагІо.

Жовзан кІиръенна ший мара бІарахъажар, цунна фу дага да ха гІерташ санна.

- Кабиха а Іай? - хаьттар цо.

- А, - аьлар ТІоха. - Из сенна Іа, со укхаза хилча.

Кабихай безам бацар дІаяха, хІаьта а ший маьрдаьна духъал хІама ала яхъанзар из.

Жовзан, дегабуам бещ, юха а бІарахъажар ший мара. Из раьза яцар Дебахан цо юхе юташ. Цул дикагІа дар, нус йитача. Воалий, вусий ца ховш метта уллар цун мар а хилча. Цхъабакъда, из а яхъанзар ТІоха духъал хІама ала. Ховра цунна, из зехъа долга, мара аьннар мара чакхдаргдоацалга.

Говр човхайир Бек-Хана. Ворда шортта йолаелар. ГІаш тІехъаболабелар истий. Уж белхар. Ший несий Кабиха пхъарс лаьца йодар Жовзан. Ворда лала этта водар Бек-Хан. Наггахъа урхех катехе, говр човхайора цо.

Уж, коара арабаьнна улицагІа дІаберззалца царна тІехъахъежаш лаьттар ТІох. ТІаккха, доккха са а даьккха, цІагІа дІачувахар.

Тохаргара Лима чуеча, гадамаш тАлатгача дахчан кхоален кАл устагА бийна воаллар цун да Зайпал. Хьоцар даьннадар воккхача сага. ОагАора яьннаяр цунна тАтулла мора кий. УстагА тулабаь ваьлча, гударг кАл а оттаяь, дулх тедаэттар из дагарца. Чураш цАеньеш йоаллача ший нанна Напсата новкъостал де дАтАаяхар Лима.

«Тюм бе-м са вАаштАехьадаргдац, - аьнна хетар воккхача сага. - Къавеннав, ка а эг. ХАама дац, дулх а зене хургдац латача наха. Согара новкъостал даргда царна. Цул совгА, воА а ма вий са царца».

Ков хаддача кхертАой дехкар цо. Царна тАоттабир Аьржа боккха яй. Цу чу хий а детта, аханел совгА из бузаш, цАи йийзар Зайпала. Беррига устагА чубахийтар яь чу, чураш мара юхе ца юташ. ТАккха ваха, тАехк тессар шоай, кхоален тАехьашка дАдийхка латгача жАалена.

Цхьаццабола нах юртара дАаухаш гора Зайпала, цхьабакъда ше-м сагота вацар из дАваха. Из уйла вАалла дага а яцар цунна. «Латаш арахьа юрта мел вола къонах а волаш мишта вода дА», - йоахар цо ше-шийца. Цун уйла яр тАемахошта кхехкадаь д.Аайха дулх дахийта.

Зайпал дика кхетацар мехка этгача гАулакхах. «Советин Аьдал а кортамукъале а яьккхай йоах, мичай из тАаккха? - аьнна хетар цунна. - Паччахь дАваьккхав йоах. Цхьабакъда, фу пайда ба цун, ца хаддаш деш тАемаш хилча. Юртара юрта ваха унзара йолаш ха латташ хилча. КАйказакий гАьраш хьувз гоннахьа, шоаш тАакхачар вувш. ХАанз тАвенав Деникин. О, са даьла, маца сапаргАата баргба-хьогА кье нах! ЗАмига да гАалгАй къам, хАьта а нах шоайла вАаший барта боагАаш бац. Кье-миска бараш, ахархой, болхлой, уж, берригаш а кердача Аьдала тАехьа ба. Цхьабакъда, болаш ба духьалбараш а. Уж ба бАьхий хиннараш, наьха хьакъ дуаш баьхараш, паччахьа эпсараш хиннарах а иштта фанатикаш а хинна дина тАехьа латтарех а бараш».

ЦаА дар Зайпала чАоаггА хала хеташ: тАеххарча шерашка дукха къонахий, кагий нах бовра цар юрта. Из во дар, Аалаьмате доккха во.

Улица тАара ведда цар коа вера РаАаса воша Ражип.

- Зайпал! - цо техача цАогАо ше еча уйлаех ваьккхар къоано. - Зайпал, шун Адам кашамашка хьалвера! Из вийнав.

Зайпал цхьан метте латтийсар. Юхайра из. ДА-схьа хьажар. Мухь баьнна бийлхар Напсати Лимаи.

- Йолле, йоА, - аьлар Зайпала, цхьа ха яьннача гАолла, - дАволларгва вай хьа воша. ХАанз иштта эттай е ха. Наха новкъостал дергда вайна. Елха а ма елха. Хозий хьона.

Ражип ший сома бАаргацАцкъамаш хьал а эза латтар, ужзувш. ТАехьашка баьккхар цо цхьа гА, тАаккха цхьаькха баьккхар. цхьаькха баьккхар - шортта улица тАа ваьлар Ражип. Цул тАехьагА, царцига вена цхьа во хАама ше дича санна дАиккхар из, корта чу а тоАабь.

Лима сецар, ца елхаш. Кхий чу латта бел бе а елла, даьна тӀехьа шортта коара араяьлар.

- Со а йола шуца? - хаьттар Напсата.

- Ма йола, - аьлар Зайпала.

Адам чӀоагӀа сиха вар водаш. Деникинцаш баьжаб аьнна дӀахоззаше, тохавелар из ваха.

- Роза, жи, жи, - аьлар цо йишийга, - тӀатилла говра нувр.

Лима вешийла шу зӀамагӀа яр. Адама Роза аьнна мара цӀч яккхацар цун. Лнма гӀадъухар, хоза хетар цунна цо шийх Роза аьлча. Лимийна везар ший воша, доаккхал дора цох. Даим цун барзкъа аьшк техе, цӀена хулийтар. Киса йовлакх а доацаш аравалийтацар.

Цкъа даьнеи тӀаккха наннеи бӀара а хьажа, чехкка коа араяьлар Лима.

Адама, шийна тӀера маьчеш Юкхайсар, тӀайийхар ботинкаш. ТӀадийхар чокхи, юкъах еллар гӀап. Топи тепчеи хьа а ийца, наӀаргахьа волавелар.

- ВоӀ! - юхасоцавир из дас. - ВоӀ, да хье де&харийла вар де, цхьабакьда диц ма делахь, хье цаӀ мара са воацалга.

- Со зовза вар аьнна хозаргдац шоана, - аьлар Адама. - ХӀа, со вода.

Из араваьлар. ТӀехьа араяьлар нана а. Лимас говр хьатӀайоалайир. Из нувр тилла яр. Кадай говра тӀа хайра Адам. ТӀаккха, ши ког теха човха а яь, дӀаэккхийтар цо из коара.

- Лоралелахь, - ала мара кхензар наьнеи йишийи.

Дукха лаьттар уж цунна тӀехьахьежаш. «Фу хургда-хьогӀ? Фу хургда-хьогӀ?» - уж уйлаш хьувзар цар дегашка.

Юрта малхбузен оагӀорахьа нийсвелар Адам. Цхьа ткъаьх саг вар уж йӀаьхха яьккхача окопа чура моастагӀашга духьал тӀом беш. Адама говр, юрта йисте чукхийттача моттиге, кӀарцхалах дӀатесса латтар.

МоастагӀий тӀаудар, ма могга дегӀалбахка гӀерттар.

- Ма дохалаш, къонахий! - цӀогӀарч деттар гӀалгӀаша. - Кортали керта тӀа доагӀалда, тахан кхеравенна тӀехьашка варгволчоа!

- Вай дайна-м даьра гургда царна, кхерабелар аьнна ца хозаш! - цӀогӀа техар Адама а.

Топех арабетталора цӀе ала. Пхорч дар шокарч етташ. Майра бора гӀалгӀаша тӀом. Юхабеттар деникинцаш. Царга амар дацар цхьанне а. ХӀаране, бакъахьа хеттача тайпара, ше-ший декхар кхоачашдора юртахошта а мехка а хьалхашка.

Аьрда кулга гола астаратла оттаяьда хаддаш топ еттар Адама. Хлара пхо нийса бодаш санна хетар цунна. Цлалхха оагавелар Адам, бера Юежар топ. Ше а вежар Ю. Юххе латта новкьост Ютлавийрзача, Адам садоахаш вацар. Топ кертах кхийттаяр.

Деникинцаш юхатлехьашка баьлча, говра тла а виλλα, кашамашка Ювера из новкьоста.

Сангара длатлехваьннача йокьяеннача баьца тла уллар Адам, Зайпали Лиман длакхачча. Говр юххе латтар, чуртах длатесса. Гаьна доаццаш уллар цхьаькха цхьан кьонахчун дакья. Царна вовзанзар из: аьчаяр цун юхь. Кашамашкара шаьра гуш яр окопаш, топаш етта нах. Наггахьа, унзара шок теке, Зайпалаи Лимийнеи тлагюлла а бодар пхо дла. Уж Юталацар, лачкья гюртацар. Хланад а хацар, влалла кхерам бацар цар дег чу. Новкья воаглаш ши саг а вайна, царгара гю дийхар Зайпала. Вожаш хьатлабаьхкар. Уж бар Солса-Юртара оарцагла боагла нах. Бел дла а пйца, каш даккха эттар уж.

Сангара юххе гюлла сихха, лестадеш аьрда кулга а долаш, хьалвоаглар цхьаькха цхьа саг. Из вар Шахбулат. Юхасецар из. Цунна яйзар Лима. Цо кхетадир ший воша Адам длаволла из еналга. Адам. Цох дегабуамбеш вар Шахбулат. «Из вий-хьогл Дебахана сий доадаьр», - яхаш. Хланз... Адам а вийнав. Цунгара даккха хлама дац.

Кашамашка длачу ца водаш, хьалтлехваьлар Шахбулат. Из сиха вар окопашка кхача.

Адам длавеллар. Ший бларгех хн тладам балийтанзар Лимас. Бос баха яр из, бларгаш сецача санна шийла хьежар. Кьонахашта баркал аьлар Зайпала. Уж бахар вокх дакьянна блара а хьяжа. Из длаволла боаглаш нах бар: воккха саги кланьки, хетаргахь, венначун гаргара нах.

Веший топи тепчеи хьайцар Лимас. Топ кач эллар цо. Бе еллар бел. Веший боарза бларахьежаш цхьа юкь а яьккха, цлайолаелар из даьна тлеххьа, жура лаяца говр а йоалаеш.

Уж коа чубийрзача, духьальера царна Напсат.

- Длавелларнй оаш? - хьаттар цо.

- Веллар, - аьлар Зайпала.

Нана йийлхар.

Лимас, цлагла длачуяха, тладийхар веший барзкьяш. Оззая глап хьоарчайир чокхена тлагюлла. Баламах топ эллар. Юкьях еллар тепча. Длакоаяьлар из. Дай нанеи клирденна шоай йола бларахьажар. Ма гю аьнна хлана аланзар. Алхха Зайпала дийхар цунга, клеззига цо сабардар. Цлагла чуваха, гали а дахьаш юхааравера из. Аьшка млараци хья а доахаш, гале чу тессар цо деррига дулх.

- Кхийхка даьннад, - аьлар Зайпала. - Тлемахой меца хургба, хьалхьо ер царна.

Лима раьза хилар дас аьнначоа.

- Хий а хьо аз царна? - хьаттар цо.

- Геттара бакъахъа да, хъона дохъалойя, - аьлар Зайпала.

ЦагIа дIачуяха, геза гIумагIа йизза цIена хий арадера нанас.

- КIудал могоаргдац хъона яхъа, - аьлар цо.

ГIумагIа аьрда бе еллар Лимас. Дас гIо а деш, ги доллар цо дулх чудола гали.

- Йохълургъа аьнна хетий хъона? - хаьттар Зайпала.

- Йохълургъа, - жоп делар Лимас.

Сихха ког боаккхаш, коара арайолаелар из.

- Шорта, шорта, - тIехъакхайкар нана, - Iокхетаргъа хъо.

- ХIама дергдац, - аьдар йоIа, - фуд Iоежача а. Блех мара ергий со.

Ди Iуйранна санна баьде дар хIанз а. Малх морхех дIелечкъабар, вIалла гуча а ца бала лаьрхIача санна. Дега бала совбоаккхаш дар Iалам а. йокъаелча санна, ерзанъаьнна латтар гаьнаш. Гуш цхъаккха оалхазар дацар. Сагота яр.

Улица тIара хъа а яьнна, кашамаш долча оагIорахъа дIайийрзар Лима, цIаькха а ший веший боарзах бIаргтоха безам болаш. Из гаьннара бIаргабайра цунна. Боарз тIаьда, Iаьржа бар. Дог теIар Лимий. Къурд бир цо, ца елхаш Iийра. Цун веший боарза кIеззига юстаро керда каш доаккхаш воаллар тхьовра цунна бIаргавайна къоано. КДАьнк юххе латтар. КIаьда хетар воккхача сага чукхийтгача наькха тIа Iоулла, йIаьха кIай модж. Бесазаяьнна гIовтал ювхар тIа. Воккхача сага юххе чокхе тIа уллар тхьовра Лимийна бIаргадайна дакъа.

Юха ца соцаш, тIехъаьлар Лима. Кашамашта из хьалмагIа яьлча, цIогIарч техар цунга окопашкара:

- Мича йоагIа хъо?! Юхаяла! Ювргъа хъо, юхаерза! Iотаба!

Цхъабакъда, Лима юха а ерзанзар, Iо а табанзар. Шин болар ца дохадеш, нийсса тIаяхар из окопашка багIача наха. Окопаш дукха яр. Юрта шоррал дIайолхар уж атагIа гIолла. Массанена чу хъагора гIалгIай герга кийнаш. Топаш ювлаш, кIай кIур гIеттар. Молха, даттарий хъадж етталора хъа. Турба ийккха, еха латтар цаI мара йоаца гIалгIай йоккха топ.

Лима окопа дIатIакхоаччаше, цунгара гIумагIеи галии дIаййцар Асхъаба. Из ше а чехкка Iочуялийтар. ГIумагIа лаьтта Iо оттаяь, гали дийллар цо. ХIанз а шелдаланза долча дулха йIайха Iи хъакхийтача, «хаххе» юхь сийрдаьлар цун.

- О, ер гIулакх да, - аьлар Асхъаба, чIоагIа раьза хинна. - Баркал хъона, йоI, ер да дагадеха. Шовхал, дIаэцал дулха чIегилг. ХIа, ер.

йоккха йIайха дулха чIегилг дIакховдайир цо цунга. Шовхала шнна бе еллар из, ший кулгаш

цунца дохъдеш. Мусост а, цун сесаг Забрат а, кхыча окопашкара пхи-ялх саг кхы а хьагулбелар Асхьаби Шовхали волча. Берригаш меца бар. Влалла ца диача санна, мерза хеташ, дуар цар устаган ховха дулх.

Хьатла ца боагаш Ийра Тюха кьонгаш. Внъэ цхъан окопа чу бар уж. Нахаца йистхулаш бацар. Сабаре топаш еттар цар деникннцашта.

- Зайпал фу деш ва? - хьаттар Шовхала. Цунна йовзар Лима.

- Цагла ва из, - жоп делар йою. - Цо дайтад из дулх шоана.

- Тхогара доккха баркал цунна, - аьлар Шовхала, - Зайпал массаза а хиннав камаьрша, ше везийташ.

Кхы длахо хаттараш данзар кьонахаша. Боккхача безамца диар цар дулх, мелар хий. Лима, качара ю а инца, топ етта йолаелар деникинцашта.

- ЙоI, - аьлар кьонахаша, - хьо цагю. Тюм кхалнаьха гулакх дац. Хозий хьона?

- Топ тоха хов сона, со гюргьяц, - аьлар Лимас. - Со йита.

- А, йоI, хьо Iе йиш яц, - цун кьамаьла юкьеиккхар Шовхал. - Хьа воша а вийнав. Йолле ца. Хьа даьна духьал даха юхь хургьяц тха, цкьаьннахьа хьона хIама доья.

- Йолле, йолле, хьайга яхар де, - аьлар Асхьаба а. - Тхо на доккха гулакх даьд Ia, даа хIама дена.

- Даьна тхогара доккха баркал а ала, - дийхар вокхар. Ла ца днйгIача яланзар Лима. ХьалтIаяьлар из окопа чура. Цаьхха ежар, бера гумагIа дIа а йодаш, аьрда ворох топ кхийтта. Пхо чакхбаьннабар. ИиIнй ираза, тIехк лаяцаяцар.

Кьонахий хьалъаралийлхар. Сихха окопа чу юхачуяьккхар цар Лима. Из сакхетам чура яьннаяр.

- Сов сиха цIайига еза, - аьлар Асхьаба.

Забрата, кьонахий харцахьа а берзийта, шийна цхарала кIал тIатуллача корталеца дIайийхар Лимий чов.

- Ер аз югаргья ца, - аьлар цо. - Яьй, - дIатIайийрзар из ший мара, - гIо дел сона, йоI ворда тIа дIатIайилла.

Цар говр хIанз кашамашта юххе латтар, юх деникинцашкахьа а йолаш. Тамаш а яр из-м, цхьаккха топ кхетацар цох, даггара дIаухаш, пхорч доллаше.

- Со а воагIа, - аьлар мара.

- Ма, сенна воагларгва хьо, - юхайистхилар Забрат. - Со хлаьта а укх сахьате юха ма йоаглий.

- Жихьнй хлаьта, - аьлар Асхьаба, - оаха моастагIашта топаш еттаргья шоана, царга корта хьалъай ца байташ, Ia из чехкка дIахьо.

Лима зIамига бер долаш санна мара ца хеташ, атта айяь, мархIаелла, вордана дIатIайолаелар Забрат. Маьра гIо а эшанзар цунна. ХIаьта а ворда йолча кхаччалца ший сесага тIехьа дIавахар Мусост. Ворда чу дада гIадамаш нийсдир цо. Цар тIа шортта йоI Iойиллар Забрата.

- Говр юхайоолаергийй Ia? - хаьттар Мусоста, говр човхаяь, из йолаелча.

- А, - аьлар сесага.

Дикка цунна тIехьахьежаш лаьттар Мусост. Цхьан хIаманна раьза воацаш санна, кертах мIара а хьекха, юхавийрзар из.

Забрат шортта йодар. Чууллаш Лима а йолаш йоагIа ворда шоай коа йийрзача, геттара бежа хьайзар Зайпали Напсати.

- Кхера ма ле! - цIогIа техар Забрата. - Лоза мара яьяц шун йоI, дийна я.

- Далла ба хоастам, дала дукха йоахайойла хьо, - аьлар Напсата. - Мича кхийттай укхунна?...

- Ворох кхийттай топ, пхо чакх а баьнна дIабахаб, тIехк ца лоацаш, - жоп делар Забрата. - Дийна юсаргья, гIайгIа ма е. Дика йоI я шуньяр. Шийна доккха баркал даьккхар укхо кьонахашкара.

КIир санна баха бос бале а, хоза яр Лимий юхь. Дувшадаь дар цун листта даьнна дIаьха бIаргий ногIараш. ГIадамаш тIа баьржабар Iaьржа кIаьда корта.

Лима хьамархIаеллар Забрата.

- ХIа, мича хьо вай ер? - хаьттар цо.

- Укхзахьа, укхзахьа, - аьлар Напсата. Сих-сиха ког а ловзаш, цIенна дIатIаяхар из.

НиI а йийлла, Забрат цIагIа дIачуяхийтар цо. Маьнге тIа мотт тессар.Iойижпйтар Лима. йоI хIанз а сакхетам чу янза яр. Елча санна уллар из.Халла мара холацар цо доаха са.

- ХIа, со гIулакх долаш я, шун Iaдика хийла, - аьнна, яхар Забрат.

Зайпал, лаьрххIа теркам беш, хьажар ший йиIий човнага.

- Бакълийннай Забрат, - аьлар цо, - тIехк ца лоацаш бисаб пхо. ДIалацал пахашк, иштта. ЦIий Iо ма ахийталахь.

Напсата шинна кулгаца дIалаьцар пахашк. Зайпал араваьлар. Отара чура биткьа аьшка чIий

лехар цо. Из, ціи кега а яь, йоагача товнаш тІа биллар. ЧІий ціийбелча, хьаарабаьккхар
Зайпала. ТІаккха шелбалийтар цо из. Цул тІехьагІа дІачувахар йоІ уллача. ЧІийна тІа ціена
пахашк хьоарчайир цо. Цу тІа тух а хьерцаш, из чакхбоахаш, ціенйир цо йиІий ворох яь чов.
Цул тІехьагІа дІайийхкар. ЮвргІа тІабиллар. Лимийна шийла хургоацаш.

- Котама дилла яйита еза укхунга - аьлар Зайпала. - Елха а ма елха, йоІ яхаргья хьа.

Ди кхы а баьддерзаш доагIар. Из дар садовш латталга. Лоамашкахьара мух хьекха болабелар. ЧоагIа беце а, шийла бар из. Окопашкара нах кIаьдбеннабар, мец а шел а беннабар. ХIаране дог доахар, цхьаннахьа фусаме чуваха, кIеззига венна а вIохлулга, салоIалга. Цхьабакьда, йиш яцар. ХIанз а данза дар цар сатийса оарц. Лоаллаха ядача юрташкара цхьа ткьаьх саг венавар, цхьабакьда Буро тIара а Шолжа-ГIалий тIара а йоагIаргья яьха отрядаш, кхьача йоалаш яцар. Броневик, - цхьаннена а хацар из юхасацара бахьан фуд, - юрта йисте хьалкхьаьччача латтар. Шозза-кхозза яхар мо нах тIабахача, цу чу а гоннахьа а саг кораванзар. Юртарча нахах цхьаккха вацар броневик лалла ховш. Халахетар, тIахьажача, доккха хIама карагIдала деза-кх цунна аьнна хета из, цхьанна хIаманна пайдан а йоацаш, са хьадача санна латтийса. Уйла йича а, хьаьжача а, де хIама ца хинна, догдоахалга а йоацаш йита йийзар из.

Буро тIара кхьачар говрабаьри. Чоп баьнна IайгIар кашамашта юххе сангар чу а йита, хьалтIавера из окопашкарча наха. ГIадвугаш дацар цо дена хабар а. Буро тIа а тIом латт, йоахар цо. Цегвардейций низ кIеззига ба. ХI арми, ховш ма хургдий шоана, ехай. ХIаьта а вай дерригаш а декхарийла да, деникинцашта ка ца яла, низ дIа а кхоачаш тIехьашка ца довла. Штабо дех из. Дукха деце а, гIо а да шоана ца говш кхоачаргдолаш.

- Хьо тхоца Iа е вода? - хьаттар Дудара.

- Са сов чехка юхаваха веза.

- Iа фу дий хIаьта, - аьлар Дудара, - дIаала штабе, мога а могаш тхо тIехьашкадовргдац, аьле. Тешаш хила ала. йиш яле, оарц а дайта. ХIаьта цхьаькха а да: из Iоа латта броневик тхона а сага а пайдан йоацаш йисай. Хиннар фуд а хац. Цу тIа саг вайта, е из дIайигийта.

- Саг воацаш мишта йисай из? - хьаттар тIавеначо.

- ЦаI-м хинна ма хургвий цу тIа, цхьабакьда хIанз мичав ховш вац-кх из. Ведда хургва.

- Дика да, из аз тохжаргда. Шун Iадика хийла.

Окопа чура хьал а иккха, сихха ший говра IотIавахар из.

Дудар а кхыбараш а цунна тIехьахьежаш латтача хана, деникинцаш, гIайтта, юха а атака баьжкар. Цу дийнахьа хIанз кхозлагIа боагIар уж атаке. Эггара эшшача хана Дудара пулемет сецар поатронаш кхоачаенна. Деникинцаша цох шоашта ма могга пайда ийцар: майрабаьнна, баьхкка окопашка чулийлхар уж. ДегIал баьжкар гIалгIашта. Топ-тепча а, шалта-гебагIа а - кхьаьч-кхьаьччар тохаш, вIашагIьийра нах. КIур эккхар наг-нагахьа, дIаухар сийгаш. Хала садоахар наха. ЦIогIарч деттар, узамаш дора, Iолегар, гора увттар, керчар хоттийла гIолла, вIаши мархIаухар. ГIалгIаша ка лацар, хIаьта а, деникинцаш, сов дукха болаш, котбоалаш латтар. Кхоь вар цхьатарра Асхьабаца латаш. ХIанз-хIанз ший дегIах чакхдоал аьнна хетар цунна цар бе йоахкача топех хьадагIа ира гебагIаш. Асхьабага шалта мара яцар. топ Iоежар цун. Цох де хIама дацар, хIанз бе хилча а. Поатрон чуелла валалехьа фуннагIа а хургдар. ЦIаьхха тIера цхьаькха цхьа деникинец IотIакхоссавелар цунна, льаттах чутоха кийчбаь

хьокха мо, шинна бе йоаллаш хьабагIаш ира гебагIа бола топ а йолаш. Асхьаб юстараиккхар. Цуннеи вокх деникинцаштеи юкье Ючувежар салте. Цун букъа тIа, фоарт а лоацаш, шалта техар Асхьаба. Ше, кхоссавенна, аравахар из окопа чура. Цигга моастагIашта тIанийсвелар Салман, ТЮха воI, БугIа санна чукхоссавелар из царна юкье. Хиннар фуд ха цар кхелехъа, кхоккхе Ювиллар уж, шалта йийтта. Ше кулгех лета цIий а долаш, дIахо ведар из окопа чу Юлла. МоастагIашта юха а юкьевахар Асхьаб а.

Кеззига дIаховаьннача латаш вар Гирихан а. Шалта яр цун бе. ДIа массаза тоха, меттахъа кхетар цун из. Темо бIохбаь, дорхбенна хъувзаца деникинцаша дуккха гIалаташ дувлийтар шоашкара. ТIадаьхка бIаргаши, эза ийрча йовхьамаши а йолаш, лаьхка йоагIа акха говраш санна, тIаудар уж гIалгIашта. Царех цхьаццабарашта-м шоайвар е наьхавар кьоаста а лорий-хьогI, сов корзагIбаьнна. Цкъаза, кхыметтел шоайла а качъухар уж. Яппараш йора, шоаш фу дувц хацар. МоастагIашка дувлача гIалатех пайда эцар Гирихана. Цхьан метте латтар из, наггахъа кIеззига юстара а эккхаш. Цкъаза, ког кIал а тессе, вожавора цо юххе гIолла ведда вода салте. Из гIатталехъа шалта тохар цун букъа тIа. Вож цигга уллийсар, Юухаш цIий а долаш.

Гирихана уллув латаш бар Висити Тухани. Уж дагабоахкар цунна, царна хIама дар кхерар. ХIана аьлча, уж зIамига ба, къаьстта кьона ва Тухан. Из модж яша а волавеннавац хIанз а. Салман а ва цигахъа. Цох-м кхы Iа яха кхерацар Гирихан, дIахьажача из гуча веце Салман-м низ болаш а, ка лургIоацаш а вар. Хьаштдале пхеннеца а лоталургволаш цхьатарра.

ЦIаьхха, Тухана букъа тIа тоха аьнна айбаь гебагIа бIаргабайра Гирихана. ДIахьажжача висар из. ГебагIа дегIах чакх а баьнна, ший воша лаьтта вожаш санна хийтар Гирихана. «Юохахьаж!» - цIогIа иккхар цунга.

Цхьабакъда, дагадоацар хилар. ГебагIа ЮтIакхачанзар Тухана. ЦIаьхха мичара доагIа а ца ховш денача кулго хьалаьцар цун бухь. Къаьгар шалта дитт. ЦIе йовлакх тIакхессача санна, ала техар салтечун юхъа. Топ дIахийцар цо. Шинна кулгаца юхь лаьцар. БIехача кулгашта юккье гIолла Юухаш цIий а долаш, гора вахар из, тIаккха дIаоагIоравежар. Тухан юха а верзанзар. Цунна, кхыметтел, ха а ханзар шийна тIехьашка хиннар. Гирихана дайзар гебагIа лаьца кулг а, ший вешийна ханнахъа оарцагIа вена саг а. Из вар Шахбулат. Гирихан дагахъа чIоагIа раьза хилар цунна. ХIаьта а хIанз Шахбулат ший вешийна юстара ваьлча бакъахъа хетар Гирихана. Тухан сиха ва. Хац, дата фу дохаргда, из цунна бIаргагойя. Бакъдар, аьлча-м, Гирихан ше а вацар Шахбулат маьрша дIалелийта уйла йолаш, хIаьта... из гIулакх дика ца къаьстача санна хетар цунна. ХIанз а шеквувлаш вар из. Хаьдда Шахбулат бехке ва аьнна оалалацар Гирихана. Алхаста кхийтта топ... Сенна дувцаргда из, уж шоаш бар бехке. Къаьстта Алхаст ше. Топ а Шахбулата тоханзар. Из Гирихана дика дайра. Тухан вар топ эккхийтар. «Миштав-хьогI Алхаст хIанз? Дала верзаволва из цу човнах. Ювдала иккха хIама дар из, чIоагIа Ювдала».

Дов дешше уж уйлаш керта чу ухар Гирихана. Тхьовра мо каст-каста вежарашкахъа хьожар из. ГIадъухар уж уралатташ, дийна болаш. Шахбулат, футтаройна санна, царна юхе кхестар. ЦIаьхха из вожаш вайра Гирихана. Из хьан вожавир кхетаданзар цо, хIана аьлча, адамий гурмат йоаллар цу хана цунна гонахъа. Тур лестадещ, геттара майра латаш вар кIайбарий цхьа эпсар. ВIалла а юхатIехьашка ца волаш, уст мо чугIертар из, ма даггар детташ тур а

долаш. Нах Юлегар... ЦаI. ШоллагIвар. КхоолагIвар. Шийна духьал лелхача салтех сихха юха а латаш, эпсара тIаволавелар Гирихан. ВIаши духьал нийсбелар уж. Цецваьлча санна юхасецар эпсар, хIана аьлча, тIем тIа а воацаш, пхьегIа тIа араваьнна латта саг санна саббаре цунна бIарахьежар Гирихан. ХIаьта из ше, кIаьдвенна, кер бувхьаш вар. Хьоцар даьннадар цун юхьа тIа. Лакхарча дегIара тенна саг вар из. Фуражка оагIораяьнна, ах хьагуш бар цун Iаьржа кIуж.

Гирихан юстара а валанзар, цо, тIахьедда шийна тур айдича. Ше из хIанз ахвоаккхаргва аьнна, хетар эпсара. Сов чIоагIа низ тIабахийта лостадир цо из тур. ЦIаьхха шалта духьал лаяца, тур гоальэккхийтар Гирихана. Цу миноте, тIакхийтта, дахчанна юкье дахача санна хетийташ чIоагIа лаяцар цо эпсара аьтта кулг. Шалта Iеттар наькха тIа, дегIах чакхьэккхийташ. ТIаккха дIахийцар цо эпсар. Вож, гали мо IомIаьд а венна, вежар лаятта. Цун тур хьайцар Гирихана, шалта аьрда бе а лаяца. ТIаккха бIарглекхар цо, Шахбулат лохаш. Из юххе уллар, кулгаш керта тIа а лаяца. Шахбулат дийна вар. Цхьабакьда, кхьиметтел чов ехка а цунна дIатIаваха йиш хиланзар Гирихана. Деникинцаш сов дукха бар. Цар геттара готбеш латтар гIалгIай.

- Вурро! Ура! - цIогIарч даьлар юртагахьара.

Из дар Солса-Юртара доагIа оарц. ГIалгIай партизаний отряд, Советий Iаьдалгахьа болча казакий отряд, кхьбараш. Из бар боккха низ.

Оарц бIаргадайча, кхы а чIоагIагIа майра баьлар гIалгIай. Деникинцаш сихбенна байдар. Еррига атагIе хьалйизаяр «Вурро! Ура!» яхаш, тIаяьхкача отрядаша деттача цIогIарчаша. «Вурро!» - цIогIарч хьакхар кIалхарбараша а. Алхха цхьан сага дIахазацар уж. Цунна-м, кхьиметтел, шоашта оарц деналга а хацар. Из вар Мусост. Окопа чу вагIар из, йоккха гIайгIа кхьяча. Цунна хьалхашка, цо кIалтессача чокхе тIа корта а болаш уллар Забрат. Цун сесаг. Из еннаяр. Цхьабакьда, Мусоста теша магацар. БIаргаш а дийлла, из хIанз гIоттаргIолаш санна хетар цун-у на. Мусоста езар из. ЧIоагIа езар. Воша, йиша доацаш, хала вахаш хьавена саг вар из. Дукха гайна йоалайир цо Забрат. Из йоалайича гIоне, чIоагIа эргадаьлар цун вахар. Из духьал сесаг хинна Iацар Мусоста. Из яр цунна везе - впзза доттагIа, везе - воша, езе - йиша. Забрат чIоагIа маькара яр. Низ болаш яр. Цкьаза, кьонахчоа а карагIдаргдац аьнна хетар, дIаенна да а дийя, дIайодар из. ХIаьта Мусост ше кIаьда саг вар. Щаккха кхьчоа новкьа хургдар даь вацар. Котама урс хьекха а хIама йийна вацар. Забрата езар цун нз оамал, ше каст-каста цунга луй а. Цунна ший мар сов мекьа хетар. Да а дар из иштта. Мусоста шийна а ховра ше мекьа волга. Из днка доацалга а ховра. ХIаьта а кхьвар хила магацар цунна. Мекьа ва хьо, яхаш. шийга сесаг ле йолаелча, вела а кьеже, хIама ца оолаш Iара из. Ший хулчох даггара цунга оамал хувцийта еннаяр Забрат. Цох хIама а ца хинна, витар цо из. Из цхьа зIамига бер долаш санна, цох йола еррига йоакхо шийна дIатIаийцар Забрата. МоллагIа а цхьа цун безам боаца хIама дайта елча, берага мо цкьа лувш, тIаккха хьоасташ хьувза езар цун. ЦаI дар Забрат чIоагIа раьза йолаш: лийча а, ца доагIар ше цунна тIехтехача а, юха яппар яь, безаме доаца дош аьнна дIаводацар из цIаккха а.

Мусоста хьатохаш йолча топа духьал нккха йийра Забрат. Пхо наькха тIа кхийттабар цунна.

- Хье... лоралелахь, - уж ши дош аьлар цо тIеххьара.

Цѡаьхха, цѡаггѡа са хьайзар Мусоста. Хѡанз ше фу де, хьанга фу ала деза ца ховш висар из. «Вала веза со а», аьнна хийтар цунна. Сесаг яларца деррига дуне даьсса дийрзар цунна. Цѡьяккха саг бѡаргагацар Мусоста: тѡауда деникинцаш а гацар, царца, тѡсхьара низ ураоттабаь, латаш боахка ший новкъостий а гацар. Нагахьа санна дѡа-схьа хьайча-м вувргвар из. Мусост лоацавелча санна вагѡар. Цудухьа цунна бѡарг тѡаоттацар, сов даьрбенна хьувзача моастагѡий.

Деникинцаш юхабайдача а вагѡаш вар из. Гѡоттарг а вацар, шийна салте тѡавежавецаре. Мусост бирса ураиккхар, ший низ, хѡанзалца бийхка а лаьтта, цѡаьхха мукьахийцача .санна. Цун цѡимхара юхь бѡаргаяйча, кхеравенна, урагѡатта а ца кхоавеш, юхатѡехьашка текхар салте. Хаьда берд мо тѡавежар цунна Мусост. Аьшка тани мо салтечун фоартах хьарчар цун ийтгѡа гѡожа кулгаш. Дикка ха яьккхар Мусоста, цун къамарг дѡа ца хецаш, ший сесаг ера беже алхха из цаѡ мара воацаш санна. Юххера а доастаделар цун кулгаш салте садоахаш вацар.

Ураэттар Мусост. Дѡа-схьа хьажар из. Деникинцаш Саьбердагахьа хьалболхар удаш. Ополченцаш юхабайлар. Цѡаьхха, сигала мух баьлча, морх хьовш санна, эгѡазал хьайра Мусоста дег чу. «Аьь, - аьнна хийтар цунна, - са сесаг а йийна дѡадаха доахк-кх шо, вошшийна вараш!» «Шарх» аьнна бетта чура аратессар цо ший йоккха шалта. Окопа чура хьальиккха, дезза когаш ѡдетташ, тѡехьаведар из деникинцашга.

- Сабар, зовзаш! - цѡогѡа деттар цо. - Аз бергба шун болх-м, сабар!

- Ма гѡо, юхаверза! - аьнна, тѡехьа цѡогѡарч техар гѡалгѡаша, Мусоста хѡама дѡахазацар. Тамаш яр цунна хѡанз йоккха топ яьлча а дѡахозаре. Моастагѡчоа тѡакхача везаш вар из, фуннагѡа даь а, кхьйола уйла цун я а яцар.

Деникинцаш юхахьежа баьлар, шоашга цѡхьаь тѡавоагѡача сагагахьа. Хоадаллал лаьгѡделар цар болар. Мусост геттара шоашга юхе кхаьчача, ялх-бархѡ саг, вокхарех хьа а къаьста, юхадухьал ведар цунна. Из кѡалхарваккха аьнна, хьалхьийдар ополченцаш а, цѡхьабакьда хѡанз из тѡехьа дар. Деникинцаша, гебагѡашца айваь, лаьтта ѡотессар Мусост. Царех цѡхьаннена а шалта тоха а кхензар цун. Новкъостний тѡакхача, Мусост садоахаш вацар. Цѡех хьалдизадар цун деррига барзкъаш. Цун дакъа дахьаш юхабаьхкар новкъостний. Хѡаьта деникинцаш байдда бахар, юхахьежаш, бела а къежаш, иштга атта из ве шоашга карагѡдаларах.

Гуйранна кхо сахъат а даьннадацар, Тлох меттара глеттача хана. Наб кхетацар цунна. ГПайгГане уйлаш хъувзар дег чу. Барзкъаш а тГадийха унахо уллача цГагГа Ючуваьлар из. Цу чу Ючуэзза йоагаш лампа яр. Ший йиш и и маьнге гГа уллар Алхаст. Дийна вар из, цхъабакъда хъайнстхулалуш вацар. Цунна юххе, корта метта т!а а бнлла, тар кхийтта ягГар Дебахан. Из яр дукхагГа Алхастага хъожар. Нана-цГагГа поднара тГа барзкъаш а дувхаш вижа уллар Тухан. БоккхагГа болча вежараша цГавайтавар из, тховсара Га укхаза де хГама дац, цГагГа фуд а ха. даа хГама а да, аьнна. Тухан раьза хилар цГава. Алхаст дагавоаллар цунна. Бизза ший лоархГар цо цунна топ кхетара бежк. Из сов сиха хила везацар. Цу уйлано геттара а саготдора Тухана.

ЦГагГа тхъайсар из, даьца къамаьл деш вагГаше, кГаьдвалар а, мецвалар а, шелвалар а кот а даьнна. Тлоха витар воГ сома ца воаккхаш. «СалаГнита, Гурра юхаваха а везаш хилча», - аьнна хийтар цунна.

- Деба, - шортта йистхилар Тлох йоГага.

ИоЮ корта айбир. Даьх бГаргкхетташе, кадай ураиккхар из.

- Йолле, сона еза хьо, - аьлар Тлоха. - Лампа а хъаэца.

Дебахана, нана-цГагГа Ючуяьнна, тхан цхарал тГатиллар. Цун

ткъамаш, наькха тГа чоал а даьха, шод баь дГадийхкар цо букъа тГа. Лампа бе а елла, даьна тГеххъа коа яьлар из. Ара дохкдоаллар теГа. Шийла яр. Тлоха хъабаккхар отара наГарах боалла чГега. ЦГайзза еллаелар ниГ.

- Хъахъалхашка ял лампа, - аьлар Тлоха.

Дебахан дГачуяьлар отар чу. ХГанз фу де боахк ераш аьлча санна кГирбенна царна бГарахъажар етт. Цхъа Гаьржа чоапилгаш мо къегар цун доккха бГаргаш. Ца хаддаш хъекхадора цо мочкалалаш.

Тлох дГатГаволалуше, «парт-парт» аьнна уралийлхар саьн чу дада устагГий. Уж шиь бар. Унзара бГарахъажар уж, шоай сатем боабакъа Тлохаи Дебаханаи. Хийцца чудоагГача шийлача фех хоара ..царна, отара ниГ йийлла йолга. Цудухъа, хГама хуле а яхаш, довда кийчденна латтар жа.

- ТГакъовлал ниГ, - аьлар Тлоха.

Пенах боаллача хъастамах хъалъулла муш хъайцар цо. Дебахана пнГ тГакъайлар. «Сух-сух» яхаш, уж тешадеш кулг а дГахъокхаш, цхъацца гГа боаккхаш, тГаваха цхъа устагГа хъалаьцар Тлоха. Вож бедда отара вокх саьн чу бахар.

- БГэ-э-э! - аьнна Гаьхар из чГоагГа.

- Лампа Ю а оттайийя, хин дахъаш йола, аз ер бувше, - аьлар ТЮха.

Хьальолла моттиг а ца кораяь, лаятта Юоттайир Дебахана лампа. Ше, сихха яха, гЮумагIа чу детта хий дахъаш ера.

УстагIан биъэ ког, цхъана вIашкаэза, дIабийхкар ТЮха. Къулбехъенгахъа корта а болаш Юобиллар устагIа.

- Хьайола, ЮотоIабе ер, бетталургбоацаш, - аьлар ТЮха.

Юолох а енна, кулгашца устагIан когаш ЮотоIадир Дебахана.

ТЮха шалта яьккхар. Аьрда кулгаца хьалаьцар цо устагIаи къамарг.

- БисмиллахIи-рахъмани-рахъим, - аьлар ТЮха, - дала дикан тIа буалга болба хьо.

УстагIан корта ай а баь, катехха цун къамаргах шалта хьакхар ТЮха, Iаьржа цIий Юухъаьдар лаятта. Дебахан харцахъа йийрзар. Тухабелар устагIа, кхоссабала белар. ТЮха ший кога го тIатоIабир цунна.

- Хьада хий, - аьлар цо, из кIеззига тийнача хана.

Дебахана гЮумагIа дIакховдайир даьга.

- Юочудотта Iайха, - устагIан баге йийллар ТЮха.

Из хий доттара маIан бокъонца фуд хацар Дебахана. Цкъа нанас-м аьннадар цунга, садоалаш устагIанна йолча оттоиа, цуч хьогал йоаяр духъа детт из аьнна. Цхъабакъда, цох хайра тешацар Дебахан. «Фу оатто я из, къамарг хоада а яь, цунна еш яр», - йоахар цо ше-шийца.

ГЮумагIа ЮотIаерзаяь, устагIан бага кхозза хий деттар Дебахана.

- Тоьаргда, - аьлар ТЮха. - Йолле, хIанз дIачу а яхе, сискалаш е, ялх а барх! а - хьайна юлург. Туханага яхъийта еза уж. УстагIа тулбаь ваьлча, аз юхаехаргъя хьо.

Са хилча, Тухан сомаваьккхар ТЮха. ВоIа эхъ хийтар, ше селла дукха наб кхийтта алларах.

- ХIама даа хьайна, - аьлар ТЮха, - юхаваха веза хьо.

Пешка юххе Iаькъа чу, Iи хьальухаш, латтар хьаяьнна пхи сискал. Царгех хий даьлар Тухана, уж бIаргаяйча. Дулх кхехкаш ши яй латтар пешка тIа. ЧЮоагIа хIама даа безам эттар Тухана. Цхъабакъда, дехьарча цIагIа маьнге тIа уллар Алхаст. Цига дIачуваьлар Тухан. ЮвргIа тIера Юобаьнна, гуш бар Алхаста бийхка накха. ЦIий тIадаьнна, цIе кIаьд латтар тIахьерчача кисе тIа. Чукхийттадар Алхаста баргаш, басилгаш. Бос байна яр юхъ. Таккхалча уллар из, кIеззига дийлла бIаргаш а долаш. йистхулаш вацар хIанз а.

- ХIама диадий цо? - шортта хаяттар Тухана йишийга.

- А, - корта лостабир Дебахана. - Ши-кхо к'ург дилла меннай, кхы х'ама диадац селхан денз.

Тухана доккха садаккхар. Д'аг'аваха Юхайра из вешийна йистте маьнге т'а.

- Алхаст, - дог ч'ехкар Тухана, - верзаргва хьо. Сона кхийттаялар из, хьона кхетачул.

Алхаст юхайистхиланзар. Тохадаланзар цун б'арга ног'ар. Тухан г'еттар. Шортта юстараваьлар из. Юха чуваьлар нанац'аг'а. Дебахана спскали дулхн Юоттадир цунна истола т'а.

- Аз дуаргдац, - аьлар Тухана.

- Мегаьд, новк'а водаш дуаргда Ia х'аьта, - аьлар дас. - P'юI, х'адаккхал дулх.

- Ведара чу дилла аз из? - х'аьттар Дебахана.

- Геттара мегаргда. Ц'ена йий из?

- Я.

- Яла х'аьта чехкка.

Даьнен йишинней тамаш еш б'арахьежар Тухан. Сабаре бар уж, ц'аг'а в'алла х'ама а ца хилча санна. Бак'да, йовх'амаш-м ц'енхашгта яр цар, б'аргаш а г'айг'ане хьежар. Х'аьта а, из шедар дош дацар, селхан цар ц'аг'а иккхар дагадеча. «Х'анз фу хиннад укхаза? Фу уйла йолаш ва-х'ог'а ер? Дицденнад укхунна деррига? - яхаш мо, даьна б'арахьежар Тухан. - Т'ангар д'а а дахийта, кхы эхь ца хеташ лел ер а!»

- Х'ама дага ма далла, - аьлар T'юха, цун уйлаех ше кхийтача санна. - Ц'аг'ара г'улакхаш-м т'ех'аг'а кхоачаш дергда. вай. Из кхувргда. Иштта д'аала х'ай вежарашка а. Х'аьта наха юк'ера шоай г'улакх д'изза д'ах'о.

Дулхах «т'анк» аьнна х'алйизар ведар. Из гале чу оттайир Дебахана. Пахашка юк'е делла тух а диллар цо цу т'а. Цул т'ех'аг'а, йитта улла г'айба ц'ена лоаччар т'ах'оарчаяь, пхиэь сискал а гале чу еллар. Из ги а делла, Тухана аьлар:

- Х'а, со-м вода.

- По, - юхайистхилар да. - Сога хабар деш а хила, йиш йол-йолча хана. Сийсара ц'авена а дика г'улакх даьд Ia.

- Мегаьд, - аьлар Тухана.

Коа араваьлар из. Т'ех'х'а арабайлар T'юхи Дебахани.

Са хиннадар ара. Дохк айлуш доаг'аш латтар. Г'юрадаьдар л'аьтта. «Й'охлойя, юха а хотта баргба, д'аваха ца могаш, - аьнна хийтар T'юха. - Бак'х'аьяр шелал латтаре».

КоанаІарашкахъа а ца водаш, беша гІолла сихха вахар Тухан.

...Тіох мо хълха ца гІотте а, сатоссаш коа ваьнна хъувзар Зайпал а. Ийснех ялх котам йийра цо, урс хъекха.

- Фу де воалл хьо, даа хІама доацаш ма дусаргдий вай, - аьнна, ле еннаяр цунга Напсат.

-- ХІайт, наІалет хилда цу хъа бата! - яппар йир мара. - Фу дувцаш йоалл, еррига юрт, мохх хІалакьхилар кхерам болаш денача дпйнахъа.

- Ай, аз-м иштга яхацар, - аьлар сесага, эхъ хийтга шийгара даьннача дешаех. - Со-м...

- Хов, хов Іа мишта ях а...

- йо! дагайоаллаш яхар аз-м.

- Из а лергьяц. ХІама дергдац. Цунна шортга дилла юсаргья. Чураш юсаргья.

- Мегаьд, со-м Іа яххачоа раьза я.

- Ма товра хІанз хьо раьза а ца хилча. йолле, ха а ца йоаеш, дІакхехкае уж котамаш.

ЦІагІа дІачувахар Зайпал. Лимий човна тІа йоалла пахашк хувца веннавар из. ДІатІавахача из тхъайса а хинна, йитар цо из. Напсата, мустъяь цхълхаяхъа, яь чу яхийтар котамаш. Яй боккха болаш, ерригаш чухайшар уж цу чу. Котамаш кхехкача юкъя ши сискал еттар Напсата.

Цхъа гІогІ мара тІера ца доаккхаш, - из йоІа дитар нанас, - деррига дулх а сискалаш а пахашка тІорме чу а ехка, араваьлар Зайпал. Улица тІа дІаэттар из, моллагІа тІемахой болча хълводача сагага из кхача дІабала дагахъа. КІеззига мара латта везанзар Зайпала. Дуккха нах бІаргабайра цунна улицагІа хълбоагІаш. Уж цар юртар нах бацар. ГІалгІай а бацар. Кортош тІа лергаш дола кийнаш, фуражкаш тухкар царна. Когаш тІа ювхар ботинкаш, иккаш. Чокхи цхъаннега а дувхацар. Кожанкаш, полтош яр царна тІа. Топаш яр массанега а. Цхъанне хаьн уллар маузер:

- Моаршал да хьога, воккха саг, - аьлар цар Зайпала хъатІаотташе.

- Дараста, - моаршал юхадерзадир Зайпала. - Куда пошол?

- Деникина тІадолл тхо, - жоп делар цунга.

- Деникин там, - кулг лостадир Зайпала.

Зачем твой дратца Деникин? - хаьттар цо. - Это ингуш дратца Деникин. Это ингуш юрт.

- Э-э, - цІенхаштга вийрзар эрсечох цаІ, - хьо нийсавац, воккха саг. Деникин алхха гІалгІайх лата а ца воагІаш, кье мел волча сага ираз доаде воагІаш ва. Хъа юрт, са юрт а ца яхаш, дерригаш цхъана отта деза вай цунна духъл. ТІаккха мара вай котдовргдац цул.

- Ти хто? - хаьттар Зайпала, цу дешашга раьза хинна.

- Тхо Шолжа-ГІалий тІара болхлой да, - лоацца жоп делар эрсечо.

- Харашо, ей бох харашо, - аьлар Зайпала. - Твой правильно пришол. Вот, возьми. Курица, сискал, чурек, - ший бе боалла тІормий дІакховдабир цо царга.

- Возмили, возмили, - йоахар Зайпала, цар из дГа ца эцар кхераш.

- Баркал хьона, воккха саг, - аьлар болхлоша. - ЧІоагІа мецденнадар тхо, селхан денз новкъа доагІаш.

Из тоама аьннадацар. Уж харц ца лувлга кхетадир Зайпала, даар бІаргагуше цар сийрдаяьнна йовхьамаш зийча: гІадвахар из, шийна доккха дика хІама карагІдаьлча санна.

Эрсий дІабахача, сихха юхачувахар из ший коа.

- Сесаг, мичай хьо, - цІогІа техар цо. - Хьалаца вож кхоъ котам живарий!

...Іурре урвгІеттавар Боскар а. Чуяьккха цІеньюкье латтар цо селхан ена пулемет. Цхьа уйла дага йолаш, барзкъаш тІа а дийха, цІагІаІ^ араваялар из. «ТІем тІа воде герз доацаш хІана вода-хьогІ ер?» - яхаш, корах цунна тІехьахьежар Зуго. Цхьабакъда, Боскар кхьча оагІорахьа вийрзар. Из вацар тІем тІа водаш. Боскар водар Дударарга. Цунна ховра, дика ховра, мича ваха веза.

- Дудар! - аьнна, коа а ваьнна, чукхайкар Боскар. - Дудар!

Дудар ийча ваьлар.

- А, хьо ва из, Боскар, - аьлар цо. - Хьавола чу, фу хиннад цига?

- Баркал, чу-м вагІацар со, - аьлар Боскара.

- Мича йихьар Іа, селхан деникинцашкара яьккха пулемет? - велакъежар Дудар. - ВаллахІии майра-м ера Іа из-м. Со-м хьо цар вургва мотташ вар.

- Из пулемет бахьан венав со хьо волча, - аьлар Боскара.

ЦІимхара яр цун юхь, дош гІожо оалар. Цу ханна, ийча

ваьлар Шахбулат а. Бийхка бар цун корта. Човно чІоагІа лазар дечох тара бар бос. Шунбараш цІагІа а мичаб, цІа а ма хаьрцадий шун, аьнна, Дудара шоайцига бийса яьккха чувигавар из сийсара. йоккха яр Шахбулата кертах яь чов. Цхьабакъда, цун ираза хІама ца деш бисабар хьоа. ДІалелалургволаш вацар Шахбулат, царцига цу бус салеІадецаре. Дудар ше а вар селхан иштта салоІалга дезаш. Лазар деш яр цун баламах яь чов а. ХІанз шаккхе а, кІеззига шоаш дикагІа хилча санна хеташ, окопашка юхабаха кийчлуш бар уж.

Боскарга моаршал делар Шахбулата. Вокханна дезадаланзар из цига нийсвенна. ХІаьта а ше бена никъ дІачакхбаккха лаьрхІар цо.

- Фу хиннад цига - хаьттар Дудара. - Новкъа-м яц хьона из пулемет?

- Из йохка дага ва со.

- йохка? - хаьттар Дудара.

- ХІаьта, - жоп делар Боскара. - Селхан йоккха топ чукхийтта, говри ши етти бийнаб са. Ларма а дохадаьд, чу мел латта хІама а тІехьа. ХІаьта дийна вар ваханза мича воал. Цудухьа... из йохка лаьрхІад аз.

- АхІа-а, ахІа-а, - аьлар Дудара.

Шахбулата бІарахьажар из, цхьабакъда вокхо хІама аланзар.

- Поатронаш йий хьога? - хаьттар Дудара.

- Я. Ши лента дизза.

- Уж а пулеметаца йохкаш я-кх хьа?

- Я.

- Фу мах бех Іа?

- Говра мах. Из кІезига болга хов сона, хІаьта а аз дарегІа дІалу из.

- Аз лу хьона говр, - цар къамаьла юкъеиккхар Шахбулат. - Са говр мегаргїнї хьона?

- Мичай из?

- ДІа кхий чу латт.

- Іа йита хьайяр, - аьлар Дудара, - аз сайяр лургья.

- А, а, - аьлар Шахбулата, - саяр дІайигийта.

Ший говр кхий чура араяккхар цо. Боскара дехьа а сехьа а воалаш, чІоаггІа зийра из. Баргаш а техкар цо, царгашка а хьажар.

- Укхунна со раьза ва, - аьлар цо.

- Вале хІаьта, дІайига мукъа ва-кх хьо из, - аьлар Шахбулата. - Пулемет яхьа тхо тІехьа дІадоагІа хьона.

Журал лаьца, улица тІа а яьккха, говра тІахайра Боскар.

Вож тохаелар, дирстах ка а етташ, дІаэккха кийча йолаш. Дпрст юха а етташ йоргІа вахар Боскар.

Шахбулата кхо хетар цо дІаюга ший говр. Кхы цунна тІехьахьежа а ца мега, цІагІа дІачувахар нз.

Зуго духьал ера Боскара.

- Ер фу говр я? - хьтттар цо.

Из шийна цхьаныхьа яйча санна хетар цунна.

- Аз хийцай ер, - жоп делар Боскара. - Суламбика воІаца.

- Хийцай? Сенах?

- Пулеметах. Цун мах дукхагІа м бар, хІаьта а... дІаьхданзар аз из. ТІом ма бий вайна...

Зугос кхы хІама аланзар. Цхьабакъда, дагахьа-м чІоагІа раъза хиланзар из ший мара. «Ма эхь да ер, - аьнна хийтар цунна. - Шевар тІема гІулакха лел, ер ший цІа мара хІама бІарга ца гуш хьувз. Фу мар ва савар?»

Говра хоамат а елла, ши ткъе тІехьа тессар Боскара. Отар чу йийна улла говр тІехьайийзар цо цунна.

- Дудари Шахбулати боагІе, пулемет дІаяхьийталахь царга, - аьлар Боскара сесагага.

Ше, говр, лаьлла, коара араволавелар из. ГІорадаьча лаьттд гІолла, етталуш тІехьатекхар тІехьайийза говр.

- Но-о! - цІогІа деттар Боскара. - Но-о!

Нах бІарахьежар цунна. Цхьабакъда, Боскара-м цхьаккха гацар уж. Гацар аьлча а, царца гІулакх дацар цун хІанз. Цар ше хоаставой а бехк боаккхе а - бе-башха хетацар. Из ший гІулакх деш воаллар. Шоай гІулакхаш леладайт нахага а. Говр, юрта йисте а яьккха, кхалаж дІакхувсача ор чу яхийтар Боскара. Цул тІехьагІа шаккха етт а, цхьацца хьош, бнхьа чукхессар цига.

КхозлагІа цІакхьача, Зугос чувийхар из хІама даа. Говр дІайийхар Боскара. Иол йиллар. Говра хьатІадаьхар коа мукъахийца лела жа а. Боскар дІачувахар. Зугос Іооттадир цунна сискали, кІодари, чайи. Мара, йист ца хулаш чуийнна диар. Массаза а ше къаьста дуар цо хІама. Сесага пурам дацар цунца Іохайна хІама даа. Боскара из магийтацар. «Кхалсага ший могтиг ха еза, - йоахар цо дагахьа. - Во Іамаргья, нагахьа санпа кІоие воле».

- ХІа, - аьлар Боскара, ше чаь пела менна ваьлча, кулгех йовлакх а хьекха, - хьайна хІама а диэ, хьаараяла, сона еза хьо.

Зуго дукха ганзар хлама дуаш. Мара цогла тохар кхераш,, сихха араялар из.

Ларма чу дахчан лоами а оттабаь, белаца чукхийтта лаьтта хьалтувсаш воаллар Боскар. Кхораш а кюлд а влашагъийна дар лаьтта.

- Хьайола, хьахаржа цу лаьттацара кхораш, - аьлар Боскара. - Билача баа йиш йолаш хургба уж.

Зугъ цецъьялар. Уж бар зламига хьуна кхораш. Педаш чура берхла ю а баха, лаьттанца влашагъийнабар уж. «Билача а ценлургбий-хьогI уж-м, - аьнна хетар Зугойна. - Хлама дацар сов зламига бецаре а. Цул совгIа... Фу аргда наха. Ер-м эхь ма дий...».

- Фу деш латт хьо, яьй! - тIачайхар Боскар. - Ха ма йоае.

Зуго, чехкка .чужа, ведар яхьаш ера. Маьре а ялехьа хеза цхьа хлама дагадера цунна. ВлашагIкхийттай йоах ши неш. «Мишта ях хьо хьай мараца?» - хаьттад цхьанне. - «Дика, товш, ях, - жоп деннад вокхо. - Цхьа хлама хилча гIоне, къаьстта чоагIа товш». - «Фуд из, дувцал?» - дийхад хьалхарчо. - «Цкъа говр-ворда дежа, кхай тIа даха арадаьлар тхо, - дувца йолаеннай вож. - Коара арайоаллаш ког дIакхийтар тха говра. «Цкъа», - аьлар са мара. Улица тIа яьлча, юха а ког дIакхийтар говра. «Шозза», - аьлар мара. ТIаьх тIехьоаллаш юха а ког дIакхийтар говра. «Кхозза», - аьлар са мара. Кисара хьа а яьккха, тепча йийтта, цигга йийна Юйиллар цо говр. Иштта ювш хулий говр, фуд Iа даьр, хIанав хьо селла къпза, хьайба ма дарий из, мотт боаца хьайба, яхаш, шийга со ле яьлча, «цаI», - аьлар са мара. Цу хана денз Iалаьмате товш дах тхо».

Из дийцача кхалсагах тара хийтар Зугойна ше а. Цу сесага хиннар мо мара бокьо йолаш яцар из Боскара цIагIа. Хала дар из ла, хIаьта а фу дергда цо? Цендас аьнна отта дезаш да гIалгIай фусамашка. Иштта хиннад массаза. Зуго яц цу гIулакха духьальяла дага йолаш, духьальяла елча а, яц хлама де низ болаш. Цендас шийга яххар дича яьннай из. Цунна дагадалла дезаш дац дIаходар.

Пера гIорадаь шийла лаьтта кулгашца кега а деш, кхораш хьахаржа хайра Зуго. Хачи а гIовтал а бIехьенна воаллар Боскар ше. Белаца хьа а ийдеш, шортта лакхе хьатIадехкар цо лаьтта.

Баьжкар Дудари Шахбулати. Уж чубеханзар Боскара, сиха болга ховш. Пулемети ленташ, арадена, дIаделар цо царга. Царех эхь хеташ, оагIора йийрзар Зуго. Вожаш, шоай герз а ийца, бахар. Шахбулат бIаргавайча, ше латтачара тохаенна цунна хьатIая елар цун говр, цхьабакьда дирсто хьахецанзар. Цунгахьа дIа ца хьажа гIерташ, чехка араваьлар Шахбулат Боскара коара. Боскар юха а ший балха чуийра.

Влаший йист ца хулаш дикка ха яьккхар Дударей Шахбулатеи. Боскарах лаьца яр цар шинне а уйлаш. Царна кхеталацар из саг. Цар Ювдала лоархIар из. Царна, кхыметтел, къа хетар цох селла нахаца дог доацаш, цIаьрмата из волаш.

- Гой, фу деш воалл, тахан-кхоана яхар мо юрт дIаяккхара кхерам болаш гIулакх латташе, - аьлар Дудара.

- Рајас морг ва-кх из а, - аьлар Шахбулата.

- Фу де боахк уж цу боахамах. Јоажал-м кога кІал ма јоаллий.

- Царна шоаш даим бахаргба аьнна хет.

- Хургбий-хьогІ уж вай кхоаненца? - ше-шийга хоатташ мо аьлар Дудара.

- Сенах хов из... Хургбац. Хила йиш яц.

- Вайна гургийи из кхоане,- доккха садаьккхар Дудара.

- ХІама дац ца гой а, вай даьр а довргдац.

- Бакълув хьо, Шахбулат. Саг саг хила веза. Ше сендухья кьувс, фу лех ховш а хила веза. Из да керттерадар. Шийна ваха-м хала дац. Шийна-м борз а ях. Саг, ше саг вале, адамий ираз бахьан ваха веза. Большевикаш керттерча даькье хІана беза хой хьона наха? Дурраз из цар яхандаь, уж дог-цІена боландаь-м даьра беза?

Цхьацца хІаман уйла ещ, шортта окопашкахья хьалболхар Дудари Шахбулати. ГІорадаьча лаьтта гІолла етталора цар яхьача пулемета чархаш. Дохк хаьдда дІадаьнна, сийрдаьннаяр атагІе. Сигале а хІанз селхан мо екья яцар кхоалленах. Наг-нагахья гучайоалар маьлха зІанараш. ХІаьта а, безаме яцар. Шийла мух бар хийцца хьекхаш.

Окопашка хьагуллуш бар тІемахой. ЦІераш јоагар дехья а сехья а. Царна гонахья хайша а ура а латтар нах. ХІанз селхан мо кІезига бацар уж. Шолжа-ГІалий тІарча болхлоел совгІа, Буро тІара цІегвардейцаш а баьжкар гІалгІашта оарцагІа . Царца бар нохчий а, хІирий а, кхьча кьамех бола нах а. Уж бІаргабайча чІоагІа дог айделар БІарий-Јуртарча наьха. Гаьнна лоам чу ядача јурташкара а тІехь кхы а тІаухаш бар гІалгІай. Латаш, шоай са дІадала кийча бар уж берригаш а.

Дуккха цхьана гулбенна латтача наха тІанийсбелар Дудари Шахбулати.

- Хьо хьан тайпах ва? - хаьттар Дудара цхьаннега, цкья массанега моаршал а хаьтта.

- Эсий-наькьан ва, - жоп делар кьонахчо.

- ТІаккха хьо?

- Со а ва Эсий-наькьан.

- Хьо?

- Со а цар ва.

- Ай, дерригаш-м хургдац Эсий-наькьан, - велакьежар Дудар.

- Дерригаш дац, - жоп делар виълагІчо, - вийтта ва.

- Дала вІаший кѳоаста ма довлда шо, - аьлар Дудара.

Шахбулати изи дІахоболабелар.

- Гой, иштта хул хѳона яхъ йола кІантий, - юха а аьлар Дудара, кІеззиг шоаш царна дІагаьнабаьлча.

Малх айлуш боагІар. Наг-нагахъа гучаэккхар из, лоамаш тІа гІолла сихъенна малхбоаленгахъа дІаудача Іан морхашта юккѳе гІолла.

- «Гов-гов!» - яьлар йоккхий топаш. ДІадоладелар тІема керда ди.

Сигале яьккха малхбоалехъа дӀаухар шийла морхаш. Нагнагахъа гучалелхар маьлха зӀанараш. КӀай кисеш санна, морхех Ӏоохкалора уж, цхьабакъда, чехкка дӀайовра, юха хьалчуэзача санна. Йовхал лацар вӀалла а. Шийла бар бийсан, къаьстта сахуллаш хьийкха мух. ХӀанз дикка лаьгӀбеннабар из. Хих санна ша баь улар лоа. Лаьтта гӀорадаьдар. Деникинций аргӀан атака юха а теха, салоӀаш багӀар ополченцаш. Цхьабараш хӀама дуаш, вожаш гӀаьленаш увзаш, кхоалагӀбараш цхьанна хӀаманна даькье а боацаш санна, йист ца хулаш, цхьацца шо-шоай уйлаш еш багӀар. Нагнахъавар уралаттар. Юрт ах хӀалакъьяь яьпнаяр, хӀаьта а ца хаддаш чуьтташ яр деникинций йоккхий топаш. Нах лоамашка хьалбахабар, цхьабакъда берригаш бахабацар. Цхьаццабола дезал хӀанз а цӀагӀа бар. Шоашта мога новкъостал дора цар тӀемахошта: даа хӀама дора, тӀаювха йӀайха хӀамаш кхухьар, бераша хий кхухьар. Тухана дена дулх дуаш багӀар тӀоха къонгаши, царца ши-кхо саг кхьи. Из хӀанз а дӀайха дар.

Хоза хетар шелданнача кулгашта из хьахьокхаделча а.

ХӀама дуаш багӀар Ӏурра баьхка эрсий а. Царех хӀанззе а кхо саг вийнавар, цаӀ чоагӀа чов яь, юрта Ӏочувихъавар.

Хоза лаьрххӀа сий деш хьежар царга гӀалгӀай. Шоайчарел дукхагӀа дагабоахкар царна боабь эрсий. Цхьабакъда, тӀом тӀом ба. ЦӀаккха ха йиш яц, мала вувргва, мала варгва.

ГӀалгӀай дег тӀара раьза бар эрсашта, шоай гадаккха уж баьхка, къамаьла а доацаш, гӀулакхаца, беча тӀемаца цар шоай денал хьагойташ. «Царна фу бала тӀакхоачар вайна, гӀалгӀашта, новкъостал ца дича, - аьнна, хетар цхьаццабарашта. - ВӀалла укхаза ца баьхкача а баьннабецарий уж? Вай гӀоргдарий эрсий юрташта новкъостал де, царна иштта кхерам тӀабессача?! > Дагахъа ше-шийна жоп лора хӀаране: «ГӀоргдар», - аьле.

Иштта дег тӀара раьза болаш бӀарахьежар гӀалгӀай нохчашта а, хӀирашта а, балкхарашта а. ЧоагӀа денал хьокхаш латаш бар уж берригаш а.

Иштта яр этта зама, иштта бар большевикий лоӀам, къебарий дегашка бесса кхетам. Цох латтар цар низ а. Из кхетадацар герзех хьалбизза тӀабоагӀача моастагӀаша. Из цар доккха гӀалат а дар. ВӀалла а ца метта, дага а ца хинна юхадухьале йора царна, тӀаьрьюкье яхккал мара йоацача гӀалгӀай юрташа.

Деникинций командовани турмалца а, кулг духьал лувцаш а Ӏохьежар БӀарий-Юртагахъа, цига цхьа ший тайпара къайле бӀаргаго гӀерташ санна. Цхьабакъда, мел чоагӀа бӀарглакхарах, ер да аьнна хӀама дацар хьагуш. ӀажагӀа, цӀе кирпишк тӀайилла, е йост тӀатесса, деха а доханза а латта зӀамига цӀалгаш, йийца лохига карташ, готта улицаш. Юххьанца командованена хийттар духьал цхьан атакаца цу юрташ шоаш чакхбоврг ма бий аьнна. УрагӀдагӀаш цаӀ цӀа дита уйла йолаш а бацар уж. Цхьабакъда, гӀулакх кхыча тайпара нийсделар. ГӀалгӀай садехка духьалъайттар деникинцашта, шоай хӀара цӀа вӀов йолаш санна. Атаке массаза боагӀа, боабь а човнаш хинна а дуккха нах а буташ, юхатӀехьашка боалар моастагӀий. ХӀаьта а, сов йоккха яр цар арми, яцар иштта атта юхатохалургӀолаш. ЦӀаькха а цӀаькха а яхар мо, дхьаккха саг

шоашта тІера а ца ваьлча санна, кулга пІелгаш мо кхотаденна мугІараш а долаш, чуухар уж атаке.

Тюха кьонгашта юххе гІолла тІех а ваьнна, эрсашта дІатІавахар Шовхал. Куц долаш саг вар из. ЧІоагІа товра цунга доккха Іаьржа щі мекх. Гирихан тІехьахьажар цунна. Велакъежар из, цкъа замешца Салмана саг йоалае вахача хана, цо цхьаца сакъердаме хІамаш дувцаш нах белабар дага а деха.

Эрсашка моаршал а хаьтта, царна юххе окопа чу Юхайра Шовхал.

- Тахан берригаш гІалгІашта тІаэтта латаш ба, - аьлар цо. - ХІанад из ишта? Сона хетаргахьа кхы тІехдаьнна дика нах а ма дац тхо.

- Хьо гІалат ва хІаьта, - аьлар, хаьн тІа маузер уллача эрсечо. Шовхал велакъежар. Ший мекха кулг хьакхар цо.

- ГІалгІай - майра кьам да, - тІатехар эрсечо.

- Ціи фуй хьа? - хаьттар Шовхала.

- Александр я.

- Тха меттал Іалихан ва-кх хьо.

Гонахьара кьонахий белакъежар. Велакъежар Гирихан а. Вежарашца вагІе а, беррига теркам цигахьа бар цун.

- Болхло вий хьо?

- Ва. Са новкъостнй а ба болхлой. Мехкдаьттахой да тхо, - аьлар зрсечо курра.

- Со ахархо ва. Са ціи Шовхал я, - Александрага кулг кховдадир цо.

Из дар пйттІа доккха кулг. Цундар мо гІожа дар Александра юхаденна кулг а. Нийсса шоайла вІаший бІарахьажар уж. ТІаккха белакъежар.

- Вежарий да-кх вай, - аьлар Александра.

- Вежарий да вай, - аьлар Шовхала.

ЦІенхаштга йийрзар цун юхь. ЦІенхаштга йийрзар гонахьа латтарий йовхьамаш а. Бегашта мо дІадоладенна кьамаьл цхьа доккха хІама а хпнна дІаэттар. Хийра нах шоайла вежарий хилар деза а чІоагІа а лоархІаш хІама да гІалгІаша. Ишта моттиг ннйсьеннача дукха нах гулбу, доахан а доадийя, йоккха че ю, ловзар оттаду. Александра хацар из гІалгІай Іаьдал. Цудухьа кІезиг-дукха цецваьнна хьежар из царна бІара.

- Аз дув буь, - аьлар Шовхала, - со мел вах хьа тешаме доттагІа хила.

Шаккхе а уралаттар уж. Лакхалла цхъатара бар уж, цхъабакъда, Шовхал теннагIа хетар. Тешаме хъежар Александра сийна бIаргаш, фуражка кIалхара хъагора кера кIудж.

- Нанас хыйкхача шурех дохъаж хилда сона, аз сай дув къаърбаъ моттиг йоагIаргъяле!

- Аз а буъ дув, - аьлар Александра. - Сай цIагIа, сай новкъосташта хъалхашка сий довлда са, из цIаккха а къаърбойя! - Цул тIехъагIа шоайла кхозза мархIалийлхар уж.

- Ираз долаш хилда шун доттагIал, - ловцаш даха болабелар гIалгIай, ХъатIаухаш, кулгаш а лувцаш, аргI-аргIа мархIабехкар цар уж.

- Вай Кавказа лоамаш мел латта дахалда шо.

- Вай къамашта юкъе цIаккха а лергбоацача машара лард елларгаш хилда шо.

- Садалда шоана юкъе цатоам бе дагадохаргдолчун.

Шоай новкъоста, из хувцавелча санна, цецбаьнна бIарахъежар эрсий. Шоашта гушдар бегаш ба е цIенхашгта гIулакх да кхеталацар царна. ХIаьта а, сенах хов ер аьлча санна, уж а ловцаш даха болабелар Александраи цун кердача доттагIчоаи. ДIатIаваха Шовхал мархIавеллар Гирихана а.

- Со раьза ва хьона, - аьлар цо. - Сона дика хет хьо сайна вовзаш а. Со хьона вовзий хац сона. ТIоха Гирихан ва со. Шагрий-наькъан. Со а тха цIагIарабараш а чIоагIа раьза хургба, хьо мичча хана а тханцига воагIе.

Шовхала чIоагIа баркал аьлар Гирихана. БIарахъожжаше везавелар цунна из. Дезаделар Гирихана сибат, цун эздел, йистхилар.

- Со воагIаргва шунцига, - аьлар цо.

Гирихан тийшар цох. ГIадвахар из, цхъа доккха дика хилча санна шийна. Цул тIехъагIа мархIаиккхар из Александра. Дег тIара ловца баьккхар.

- Шун доттагIа хила хъожаргва со, воша ца хуле а, - аьлар цо.

Шовхали эрсеи дув биа доттагIий хинналга чехкка дIахезар окопашка гIолла. Массанахъара хъатIаухар царна нах. ХIаране, ше-ше чIоагIагIа ала гIерташ, даькъалдувцар цар доттагIал.

ТIавера Дудар а. ТIоха къонгаш юстарабаьннача гIолла тIавера Шахбулат а, цунца Асхъаб а.

- Ер ди вайна цIаккха а дицлургдац, - аьлар Дудара. - Даькъал хилда шун доттагIал, са новкъостий! Советий Iаьдала моастагIий кастта хIалак а баь, иразе, кортамукъа вахар хилда шун!

- Амин! Амин! - йоахар гIалгIаша.

- Амин! - аьлар эрсаша.

- Баркал шоана массанена а, - аьлар Шовхала. - Вай котдаьлча, аз сай цагIа чудехаргда шо дерригаш а. ХIаьта хIанз... че еча мичад вай. Цхьабакьда... халха мукьагIа довл вай. ДIатохал тIоараш.

Окопашкара хьалъарабайлар нах. Боккхо го а баь дIаайттар. «ТIох-тIох-тIох»! - детта даьлар тIоараш. Ши пхьарс а айбаь, воаллаше когабухьара халхаволавелар Шовхал. Нийсса лоаттдора цо гIов, хIаьта когаш тIа бIарг тIаоттацар, сов сиха лелаш.

«Ворс-вой!» - кхоссар цо наг-нагахьа. Хоза дора цо халхар. Къаьстта хоза хетар из эрсаша. ТIоараш деттар цар, цхьабакьда нийса деттацар. Из царна шоашта а гора, цудухьа, геттара юха ца соце а, шортагIа детта гIерттар уж. Новкъа хургдоацаш.

Шовхал, тIеххьара, маркъилг мо кхоста а венна, Александра хьалхашка «тIап» аьнна сецар. Берригаш, бела а къежаш, дIабийрзар Александрагахьа. Из цкъарчоа юхаозавелар.

- Саша, волле, вала халха вай IаьдалагIа! - цIогIа техар цун новкъосташа.

Александра безам бацар халхавала, цхьабакьда, гонахьа латтарашка хьежача, кхетадир цо, цар яххар ца дича ший хIама хургдоацалга. ЦIаьхха аьтта ког лаьтта Iо а тега, кадай гона юкье иккхар из. ЧIоагIа сакьердаме хеташ бIарахьежар гIалгIай цо деча халхара. Александра цкъа кулг айдора, тIаккхавож кулг айдора, «топ-топ-топ», «топ-топ-топ», - яхаш Iодеттар гIорадаьча лаьтта ший йоккхий иккаш ювха когаш.

- Хьажал, хьажал! - йоахар гIалгIаша. - КIант ва!

Гонна хьатIатеIар тIехьашкахьа латтараш, когабухьара увттар, Александра деча халхарга хьажа гIертташ. Тхьовра санна ца хаддаш дар тIоараш.

Эрсий меттала байт лакха волавелар Александр:

Я не свататься приехал

И не девок выбирать -

Против белых, за Советы

За свободу воевать!

Гонахьа латтараш гIаръяьнна белабелар. Белахьежар кхьметтел эрсий мотт ца ховраш а. «ТIах-тIах» аьнна, наькха тIа, гонаш тIа, дехьа а сехьа а доахаш, иккаш тIа а тIоараш IотIатехар Александра. ДIахо лекхар байт:

Вы, ребята, не робейте,

Мы Деникина побьем,

Беляков загоним в море,

Солью задницу натрем!

ХІанз кхы а чІоагІагІа баьлар белам.

- Деникинцаш боагІа, - аьлар цхьанне.

Шортта аьлар цо из, цхьабакъда, массанена дІа-м хезар. Ловзар сецар. «Деникинцаш боагІа...» Цу шин дешо нахага юха а дагайохийтар мехка тІаена йоккха гІайгІа, байна а човнаш яь а юкьера дІакъаьста новкъостнй, вежарий.

Юхабахар уж окопашка.

Дехьа а сехьа а лелха даьлар йоккхийча топий пхорч, минаш, гранаташ. Ляьттанца ийна урагІьухар Іаьржа кІур. Хьаухар даттарий хьадж. Иост чуухар окопашка, ляьтта эгар. Ополченцашта геттара юхе кхачар моастагІий. ГІалгІаех цхьаццабараш шалташка кхувда баьлар. Цу ханна кашамашта тІехьашкара хьагучаиккхар цхьа ткъаь итт говрабаьри. Уж бар гІалгІай, лоамара доагІа оарц. Цхьабарашта тІакхожкар ферташ, вокхарга чокхеш дувхар, Духхьал чоп бар цар говраш, сов кІаьдъенна. Шоаш лоамара баьлча денз царга са ца лоІниташ боагІачоа тара бар уж.

Уж бІаргабайча, кІезига бале а, чІоагІа дог гІоздаьлар окопашка багІарий.

- По доагІа!

- Оарц доагІа вайна! - цІогІарч деттар цар, говрабаьрешкахьа дІа а хьежаш.

Цхьатарра бІаргабайра уж моастагІашта а. Шоай пулеметаш сихха дІаерзайир цар царгахьа.

Доккха гІалат даьлар говрабаьрешкара: тІом ца зувш, фудмалад аьнна ца хоатташ, нийсса юхьдухьала тІабахар уж деникинцашта. Хьежоргах санна йийттача пулеметаша Іобехкар уж берригаш а, ши саг мара кІалхара ца воалаш. Царна гІо де аьнна хьабайддабар окопашка багІараш а, цхьабакъда, сиххьяь хьакхача пулеметаша юха дІалачкьийтар уж. Массехк саг аллийсар меттахьа кхийтта. Окопа чу юхачувоаллаш вийра Висит а. Ший вежарий кулгаш тІа ІотІавежар из. Керта чоажа тІа кхийттабар пхо.

Доккха халахетар даьлар ополченцашта. Бордех царгаш еттар цар, шалтай мукъараш лувцар. Ура а лийлха, юха а моастагІашта тІехьабовдал сагота бар уж. Уж хьаллелха а мегар, Дударей Шовхалеи шоаш юха ца беттаре.

- Кьонахий, сатохаш хила, сатохаш! - цІогІа деттар цар.

- Воаш доадайт аьнна даьхкадац вай укхаз, котдовла даьхкад! Хозий шоана?! Доадергда вай, арадовле!

Из бакъдар. Из хІаране кхета а дора. ХІаьта а чІоагІа дар дега хинна халахетар. ХІайт, дош

дацар-кх, уж цу атагІа гІолла, пхьагалаш мо, хьал ца лаьжкача!

Цхьа говр йисаяр дийна. Из бар мега сира ды. Цхьан хІаманга ладувгІаш санна латтар из, корта чу а баха. ЧІоагІа бохабаьбар цун аьрда оагІув. Лаьтта Іоухкар чураш, кІежах Іоухар цІий. Деникинцаша хІама дацар цунна.

- Къа-м цу говра а да, - аьлар Асхьаба. - Е воалл со из.

КІирвенна, говра бІарахьежар Шахбулат. Цунна а хетар цох къа.

- Ма Іовдала, ма Іовдала боабайтар цар шоаш, - аьлар цо.

Дог теІар Шахбулата, Асхьаба топ аййича. Харцахьа вийрзар из. Топ яьлча, юхахьажар. Говр ежар. «Фу дар из сона хиннар? - цІаьхха дег чу дессар Шахбулата. - Ма эхь дар из. Зе мукъагІа зийрий-хьогІ со саго?»

Шортта дІа-схьа хьажар: из теркалвеш саг вацар.

«Далла ба хоастам, - аьнна хийтар цунна. - Фу говр я сона дагайоаллар, даггара нах бовш латгача!»

- Адамашта меттел, хьайбашта а хала ха я ер, - аьлар Асхьаба. - ХІама дергдац... Дийна йисача а деникинцашта карагІоргъяр уж. ХІаьта а... кхо-м хет уж иштта йоаяь.

- ДІавала, вІашгІехьа вий хьо. Говраш сенна ювц Іа, - гІожа йистхилар Шахбулат. - Гацин хьона дІа дада къонахий декъий.

Цхьа геттара во хІама ше аьлча санна, чубахар Асхьаба корта.

- Сай говр аз-м пулеметах хнийцар, - аьлар Шахбулата, цхьа юкъ яьннача гІолла. Тхьовра ше аьннар Асхьаба халахийтталга а ховш, хІанз цунна товр ала гІертар из. - Хьайна ма хой хьона, деза ма дий вайна герз.

- Хийцар ях Іа? - цІаьхха кІирвенна Шахбулата бІарахьажар Асхьаб. - Хьанца?

- Вай юртахочунца, - велакъежар Шахбулат. - Боскарца.

- Ай, Іа боккъала ях?

- Дударага дІахаттал. ХІаьта пулемет ше-м - заводера тахан арахпйцача санна я.

- Ши лерг Іоолла мара ца дезаш вир да-кх, из Боскар, - аьлар Асхьаба. - Хов сона, - соцавир цо йист хила венна Шахбулат, - сайна дайра сона деррига: майра а хала а яьккхар цо из моастагІашкара. Баркал цунна цох. Майрало къонахчун сий доаккх оалаш да гІалгІай. Массанена а ший денал хьагойтачул гІехьагІа, хІана хул из селла кІезига, эсала. Чона еце тамаш я вІалла а эхьах хІама тІадоаца цун юхьмараж.

- Нах цІаккха а байза варгвац, - доккха садаьккхар Шахбулата. - Поатронаш йохка вена РаІас а ма вайрий хьона.

- ЖІали-м из а даьра да. ВІалла а гІулакх леладе дагІацао цу тайпарча нахаца.

Из кьамаьл, топаш а етташ, дора цар. Деникинцаш бийшабар. ЛоархІабацар гІовтта. Пхорч дар гоннахьа шокарч етташ... Дикка ха яьннача гІолла лаьгІбала болабелар тІом. Геттара сецар из юххера а. Теккхаш тІехьашка бахар моастагІий. Из атака а ехар цар.

Цхьа ха яьннача гІолла Саьберда тІехьашкара хьагучаваьлар ши саг: эпсари салтеи. Салтечун бе йоаллар кІай байракх.

- Ма товра карабахка боажке, - аьлар Шовхала.

Берригаш кІирбенна хьалхьежар царгахьа.

ТІоха кьонгашкара дІа мел нккхар. Уж гора баха латтар шоай вийнача вешнйна нисте.

Деникинцаш гаьно юхасайцар. ВІалла тІом дІа а ца хьокхабелча санна, цІена дар эпсара тІадувха барзкъаш. Іо а кхайка, цхьа хІама аьлар цо.

- Фу зІок я цо Іоеттар? - хаьттар Дудара.

- Шоай байна как хьаэцийтар дех цо, - аьлар Александра.

- Эцийтаргба, вайбараш цар вайга а эцийте.

Александра цох дІакхетавича, шоаш раьза ба аьлар эпсара. Салтечунга йистхилар нз. Вокхо, Саьбердагахьа хьал а вийрза, байракх лостайир. Касташха цигара итт-пхийтта салте хьагучаваьлар, шоашка болчакхаш а йолаш. Уж Іоюхекхаьчача, царех дІакхнйтар байракх бе йоаллар а. Шоай боабавь а, човнаш яь а бада нах дІакхахьа болабелар уж.

Уж йистебаллалца, кІирвенна ополченцашкахьа Іо а хьежаш, бІоагІа санна, нийсса уралаьттар цар эпсар. ТІаккха, цхьан метте юха а вийрза, дІаволавенна из, Саьберда тІехьашкаваьлар, кхы юха ца хьожаш.

Ополченцаша а гулбир шоай байна а човнаш яь а бада нах. Доарахой юрта Іочубигийтар. Цхьаццодола декъий уллув кашамашка дІадехкар. Диь-пхнъ дитар, царна шоай нах тІабахкалца аьнна.

Шоай воша дІавеллар ТІоха кьонгаша а. Салмана дагадоаллар селхан ше цунна хІама тохар. Ше тега хІама дагайоаллар Тухана а. Дог чІехкар цун. ХІанз а дика меттаянза яр Висита юхь.

Боарз хьалбеттачул тІехьагІа а дикка ха яьккхар цар дІа ца болхаш, кортош чу а даха латташ.

- ЦІагІарабарашта хІама а хац, - аьлар Тухана, ше-шийга оолаш санна.

- Фу де воалл хьо, из д'ахайча а ца хайча а, - аьлар Салмана. - Вайх а саг вусий хац укхаза-м. Деникинцаш чакхбовргба, тахан царна ц'аькха атака е дагадохе.

- Вайна доккха оарц кхачар догдаьхадар аз, - аьлар саббаре Гирихана.

- Мичара доаг'аргда из, - аьлар Салмана. - Т'ом латт ма йоахий Буро т'а а, Шолжа-Г'алий т'а а.

Боарз гонахьара нийсбеш бел техар цо.

- Укхул а халаг'а хет сона Дебас вайна т'адена эхь, - т'атехар цо.

Гириханеи Туханеи х'ама аланзар. Салман бакъвар. Царех х'аране валар хоржаргдар, из эхь шоай ц'енна т'а ца кхачийта.

- Со... кхетац вай йишех, - аьлар Гирихана. - Сона хетаргахьа...

- Х'анз фу бе да из хьо кхете а ца кхете а, - цун к'амаьла юк'еиккхар Салман, - хургдар хинна даьлча.

- Ца' мара йиша а яцар вай, - аьлар Тухана.

Салмана кхетайир цун уйла: Тухана еза Деба. К'яхет цунна цох. Цунна шийна а хетаций? Хет. Ч'оаг'а хет. Ц'хьабак'ьда, х'анз из ц'ендаь д'адаккха дезаш да дег чура. Цудухьа г'ожа йистхилар Салман Туханага.

- Из а хиланза ялар-кх, - аьлар цо. - Кхалсагах-м тешам бац йоах т'оаргаца чу еллача а.

Цу ханна шоашта т'авоаг'а Шахбулат б'аргавайра царна.

Кхоккхе ц'хьатарра юхавийрзар уж цунгахьа. Салмана ч'оаг'а то'айир ший бе йоалла бел, Тухана топ х'аийцар, алхха ц'хьа Гирихан висар, наькха т'а чоалтайса п'хьарсаш а долаш, саббаре латта.

Шахбулат сецар. Цунна т'ехьаг'о мара хайнадацар Висит вийналга. Ч'оаг'а халахийтар из Шахбулата. Цунна везар из ший нанас даьна ваь воша из волаш санна. Х'анз... из воацаш ва. Шахбулат шоай моастаг'а хеташ цун вежарий а ба. Ираз долаш хетар цунна ше алхха ши ди х'алха, х'анз ма хувца а деннад из деррига а. Шахбулата дагадехар самар бус ше Т'охарцига ваг'ар, Дебаханаца биа безам, цар ше эздий наьк'аваккхар.

Х'анз кхыметтел д'ат'аваха а йиш йолаш вац из Т'юха к'онгашта. Шортта юхавийрзар Шахбулат. Бордех царгаш еттар цо, дог делхар, б'аргаш дек'а дале а.

Дика а во а шоайла йист ца хулаш, кашамашкара арабайлар Т'юха к'онгаш. Наьк'а йистте белаш ю а ежка, юхабаьхкар шоай окопа чу. Ц'хьана юхайшар, пенах бовк'аш а теа.

Саррахъа юха а атаке баъжкар деникинцаш.

Кара лоаца пулемет цѣнъеш вагIар Шовхал. Доазол арахъара марка йолаш яр из. Пулемета раъза вар Шовхал. Говр мо тенна вар, из йоаккхаш цо вийна деникинец. ХIанз хаън тIа уллаш маузер а яр Шовхала. Из а моастагIчунгара даьккха цѣт дар цун.

Кезиг-дукха ка яьннай аьнна хете а, из гIадваха хIама дацар. Сомаш ког окопа чу гIолла дIабахийта, даггара йовлакх хьекхаш вагIар из пулеметах. Корта чубелла бар. Из ший пулемет мара хIама дагадац-кх цунна аьнна хетаргдар, юстарара цунна тIахъажачоа. Цъхабакъда, из иштта дацар. Кхьдар дар Шовхала дага. Дукха нах бихъар деникинций тIеххъарча атако. ХIаьта хIанз... юха а тIабоатIа. Ховш дац из мишта чакхъаргья. Низ кхоачаргбий хац из юхатоха. Поатронаш кхоачалуш латт . Нах кIаьдбеннаб. Саг вац салоIаш а наб еш а.

Шовхала уллув, топ кара а лаьца, вагIа Асхъаб. Дувшадаь да цун бIаргаш. Юхъ яьннай. БIеха да кулгаш. Из наб еш вац, цъхан хIаман уйла еш вагIа. Сен? Хатта эший? Эшац. Шийга ладийгIача атта ховргда, цунна фу дага да.

Окопо гола тоххача вагIа Шахбулат. ЗIамига саг. Геттара къона хет из Шовхала. Наг-нагахъа кулг хъатIакхухъ Шахбулата ший керта яьча човна. КIайча пахашкаца йийхка я из. ЦIий тIадаьннад. Гуш да цу човно цунна чIоагIа лазар делга. Шовхала веза Шахбулат, ший воI из волаш санна. Къона вале а, цѣнхашта хила ховш, шийна дIатIадихъа гIулакх, хала дале а, чакхдаккха ховш, эхъ-эздел долаш зIамига саг ва из. Даьсса хабар дезаш вац. Тешаме ва. Майра ва. Цун ханара саг моллагIа хилац иштта наха тешал де йиш йолаш.

ЭгIахъа окопа чу багIа ТIоха къонгаш. Виъ вар уж. ХIанз кхоъ мара висавац. Саг юкье воацаш, шоаш дIавеллар цар шоай вийна воша. Нах мукъа боацалга а ховш, гIо де саг тIавитанзар. Хайра йистхулаш бац уж, белабенна гац. ТIом майра бу. Кхерам яха хIама вIалла фуй а хой-хьогI царна-м, аьнна хет, уж латаш бIаргабайча. Селла денал долаш ба уж, кхыметтел зIамагIа вола кIаьнк Тухан а тIехъа. Кхера-м хургба уж. ВIалла ца кхераш-м цъхааккха а вац. ХIаьта а цаI да белгалдаккха дезаш: цъхаццабараша гуччахъа из лелабой а, дукхагIбарашта кIоаргга лочкъабе хов из кхерам. ТIоха къонгаш дурраз цу дукхагIбарех ба.

Царна IотIехваьннача багIа эрсий. Царца ва Шовхала доттагIа Александр а.

Сакъердаме нах ба эрсий. Мелла хала яле а, бегаш бу цар. Шоайла вIаший тIера ба. Денал долаш ба. «Къонахий ба», - йоах гIалгIаша. ХIаьта из, гIалгIай IаьдалагI, эггара доккхагIа дола тешал да. Игтех саг тIера ваьннав зрсех човнаш хинна а боабаь а. ХIаьта цар цIагIарабараш, ноаной, даьй, йижарий, вежарий, бераш уж берригаш а дийна болаш, чов йинза цIабахкарга хъежаш сагота хургба...

ДIахо вагIа ши нохчо. Цар а воккхагIа вола новкъост вийнав. Цун гIайгIа еш ба уж. Из гIалгIай кашамашка дIавеллав цар.

Шовхала доккха садаьккхар. Пулемет дIаюстара а йилла, гIаьле сегар цо. Боккха кIур

баьккхар. Ший дезал дагабехар цунна. Итт шу кхъачадар Шовхала саг йоолаяь. Ялх бер дар цун: виь кӀаьнки ши йиӀиги. Уж деррига бераш ворда тӀа а ховшадаь, кхыча нахаца лоамашка хьалъяхийтай цо ший сесаг селххане а. «Мишта бахаргба-хьогӀ уж, нагахьа санна со вуйя? - аьнна хет Шовхала. - Сесаг цамогаш я. Бераш зӀамига да».

Шовхал, дага мел доагӀа, хала вахаш хьавоагӀа. Пхи шу даьнна кӀаьнк вар из, Ӏай лоам аькхе ваххача токхама кӀалваха да вувча хана. Нана кхы маьре яханзар. Из кхоабаш яьгӀар. Лелаяь халонаш а гӀайгӀа а яха хургьяр цох, кхелхар из во!о саг йооолаялца а ца яхаш. БӀаьхийча наха чуувтташ, Ӏай а аьхи а чуийн на балха воаллаш хала рузкъа вӀашагӀтеха саг йооолайир Шовхала.

КхооагӀа бер дича денз цхьа хӀама хинна лазар кхийтта хьувз из. Кхы ер да аьнна деш дарба а дац. Хьан дергда из? Лор воацаш ма-вий. Мелача хи тӀа йигача дарба хургда аьнна хезадар цунна, цхьабакьда, мишта югаргья цо из, ялх бер цӀагӀа а дита. ХӀанз мо еха латтача хана хӀаьта а.

Еча уйлаех ваьккхар Шовхал болабеннача тӀемо. Ший пулемет окопа берда тӀа яьккхар цо. Бе лийца топаши увзаш гӀаьленаши а йолаш, нийсса тӀабоагӀар деникинцаш.

- ХӀа-а, - аьлар Асхьаба, - кьаракь меннад жӀалеша.

Шовхал цунна бӀара а хьажа, юха а дӀавийрзар деникинцашкахьа.

- ЦаӀ. Шиь. Кхоь, - вож-вожаваьр лоархӀа а лоархӀаш, топ еттар Асхьаба.

Ма даггара топаш еттар эгӀеи-магӀеи багӀараша а. Цхьабакьда, деникинцаш хӀаьта а тӀабоагӀаш бар. Алхха пулеметаш йолаелча мара юхатохабаланзар уж. Деникинцаш бийшар. Сихбенна топаш, тепчаш, пулеметаш чухьакхар цар.

Шовхала баламах кулг техар Асхьаба.

- Хьажал, - аьнна, топа юхь дӀахьекхар цо тӀехьашкахьа.

Шовхал юхавийрзар. ЙӀаьха Ӏаьржа кочи Ӏаьржа йовлакхя туллаш зӀамигача дегӀара кхалсаги кхойтта шу хургдолаш кӀаьнки бӀаргавайра цунна. Цхьан кьонахчун дакъа ийца болхар уж. Гаьна йоаццаш латтар ворда. Хала дар царна, дакъа деза дар. ХӀаьта а ца соцаш болхар уж. КӀаьнк гора ухар, когаш дӀадетталора цун. Цхьабакьда, кхалсаго салаӀийтацар цунга. ЦӀимхара цхьа хӀама аьлар цо кӀаьнкага. Ше юхасецар. КӀаьнко, цкьарчоа шийгахьара дакъа лаьтта Ю а дилла, тӀаккха цун когашта юкье а ваьнна, чехкка юха а айдир из. Цар-м вӀалла теркал а бойхьогӀ аьнна хетар даггара беш латта тӀом. Цхьабакьда, из ишта дацар. Кхалсаг кӀаьнка хӀама дар кхерар. Цудухьа хьалха валийтар цо из, ше тӀехьа яьлар. КӀаьнк, кхераш, юхахьежар моастагӀашкахьа. Пхера шок массаза хаза, Ютабар из.

Шовхала пулемет хьакхар. Юхьи кулгаши эгар цун, цо ка етташ.

- Солса-Юдтара я из, - аьлар Асхьаба, из юхасецача. - Ший маьра дакт дахьа енай.

- Вай а дукха ца говш дІакхоачаргда цига, - тІатехар

Асхъаба, цхъаркъ яьннача гІолла. ГІайгІане яр цун яьнна юхъ.

ГІайгІане яр оаз а. - АргІах латт вай дерригаш а, хъалха-тІехъа малагІа ва ца ховш.

ЦІаьхха цунгахъа дІавийрзар Шовхал.

- Бакъ ях Іа, - гІожа йистхилар из. - Вай а лергда... Цхъабакъда, сайга хъттача, лаьттах дІа-м воллийтаргвацар, таханарча дийнахъа, денал а деха, юхаваргвола къонах.

Из къамаьл Шовхала шийга дой а, эгІазваханзар Асхъаб.

- Сайх-м сагота вацар со, - аьлар цо. - Со-м, сага дагавалла ца везаш, цхъаь вар. Кхыбараш дагабоахк-кх... ЦІагІа дуккха бераш дараш а ма бий укхаза.

- ХІама дергдац, - аьлар Шовхала. - Наха дутаргдац уж ца хъожаш.

- Шовхал! - цІогІа хезар царна. - Александр вийнав!.. Хозий хьона?!

- ХІай?! - иккхар Шовхалга.

Бос бахар цун. Цкъа моастагІашкахъа хъалхъажар из, бирса боагаш ши бІарг а болаш. ТІаккха кхоссавенна окопа чура ара а ваха, эрсашта дІатІаведар.

- Ютаба! Ютаба! - цІогІарч техар цунга новкъосташа. - Вувргва хьо, Ютаба!

Шийна хъалхашка пулемет техача, кІоага тІа нийсвелча санна, кхоссавенна ваха, Александр волча окопа чу иккхар Шовхал.

- Воша, фу даьд хьона?.. - Александра юххе гора эттар из. Шийна хъакарабиллар цо цун корта. Лоа мо кІай бар Александра бос. Бордаш сийнденнадар. БІаргаш сецадар. Александра кертах кхийттабар пхо. Корта бийхка бар.

- Внйра оакхароша, са воша, са воша вийра!

Лора хІана ванзар оаш ер аьлча санна, Александра новкъосташта бІарахъажар Шовхал. Цар хІама аланзар. Наг-нагахъа цунгахъа хъа а хъожаш, топаш еттар цар геттара дегІал ва дагаволаш тІагІертача моастагІчоа. Алхха цхъа эрсе вагІар Шовхала юххе Іолохвенна. Хий латтар цун бІаргашка.

Шортта Александр лаьтта Ювиллар Шовхала. Ший каралоаца пулемет хъаййцар цо. ЧІоагІа из бе а тоІаяь, окопа чура араиккхар из. МоастагІашта нийсса тІоволавелар. Цунга сабар де ала, из соцаве кхензар цун новкъостий.

- Эь, вувргва-кх из! - иккхар цхъаннега.

- Шовхал! Сабар! Юхаверза! - цхьаттара цлогларч даьлар эглар а маглар а.

Шовхала хланз уж длахазацар. Ца хаддаш хьокхаш пулемет а йолаш, Io ца верзаш, нийсса таводар из моастагIашта. Цхьан юккья герз сацийтар деникинцаша. Сов майра из шоашта тIавоагIаш, цецбаьлча санна хьежар уж цунга. Царна хийтта хургдар, цунна тIеххья вожаш а гIовттаргба аьнна. Цхьабакъда, кхы гучавоалаш саг вацар. «ХIа-а, ер-м тхоашка виталахь», - аьлча санна, топаши пулеметаши етта болабелар уж тхьоврачул а чIоагIагIа.

Шовхал гора вахар. Iоежар цун пулемет. Ше а вежар. Ай а венна, цхьан гора эттар из. Юха а бе еллар пулемет. Цхьа бIаь метр а йисаяцар цунна моастагIашта тIакхача.

Цаьхха чIоагIа цлогIа дахийтар Шовхала. Илли аьлар цо:

Ада дог мел долчун,

Удаш са далда!

Лата дог мел долчун,

Латаш ка яйла!

Окопа чура хьалъиккхар ши саг; шаккхе вежар, хIама де а ца кхувш.

Сецар Шовхала пулемет. Из вийнав аьнна меттар массанена а. Цхьабакъда, Шовхал юха а халла ши кулг а гIортадаь, гора эттар. Бе еллар цо пулемет. ХIанз из оагаяланзар: поатронаш

кхоачаеннаяр. «Ма кхо яр-кх хьо», - аьлча санна, IобIара а хьяжа, дIакхессар цо пулемет. Хаьн уллача маузерага кхайдар цун кулг. Баламах топ кхийтта юха а Iолаьтта бахар цун корта. Сакхетам чура ваьлар из цхьан юккья. Юхаметта вера. Айбир корта. Халла хьаднйллар бIаргаш. Теккхаш шийна тIабоагIа деникинцаш бIаргабайра цунна. Шиь, кхоь, виь... Массав уж верригаш а?..

Беррига ший низ тIабахийта, низткья хьяяьккхар цо ший хаьн уллача дахчан хумпIара чура маузер. ВIалла сиха воацаш, саббаре из етта волавелар Шовхал, шийна тIабоагIача деникинцашта. Хала дар маузер хьежае. Кулг эгар, Iоаршув соцалацар цхьан метте.

Дукха еттанзар цо маузер а. Итт поатрон. Уж чехкка кхоачаелар...

ХIаьта сарахья боад боллаш юрта йист дIаяьккхар деникинцаша.

Баъде а унзара а яр этта бийса. Сигала гуш седкъа бацар. Ценошка лампаш ягацар. ЖІалий Іахацар. Цъха кІийлен хайна дІатеІача санна, Іимад йоацаш уллар юрт.

Цъхабакъда, деникинцаш болчахъа-м яр гІараш. Цига йоккха лотаяь цІераш йоагар. Нагнагахъа топ йоалар. Біаргагора дІасхБа уха нах.

РаІас ший коа латтар. КІирвенна хълхъежар из моастагІашкахъа. ВІашкаэза дар цун Іаържа БіаргацІацкъамаш. РаІас цъхан хІаман кІоаргга уйла еш вар.

Цъха ха яьннача гІолла цІагІа дІачувахар из. Веший сий деш ураэттар пешка хълхашка вагІа Ражип. Ше даим лелаю тиша полто ювхар цунна тІа. ТІатуллаш яр кий, кІеззига оагІоро а эза. Юхьигаш хъл а хъайза яр когаш тІа ювха біоржаш.

- Іо хІана яккхац Іа хъай кий, - аьлар РаІаса. Цун керта тІара Іо а яьккха, поднара тІа дІатІакхессар цо из. - ІІайха еций хъона?

- Из-м новкъа яцар, - кулг тессар Ражипа.

- ТІаккха фуд хъона новкъа дар? - воша ваьггІача лохача гІанда тІа Іохайра РаІас. - КІор мо Іаържа ма бий хъа біарг. Хъаала, малав хъона йийттар?

- Аз цунна а еттаргъа.

- Ай, сога хъаала мегаций Іа, малав из? Хъол воккхагІа ма вий со.

Ражип юхайистхиланзар. Дего витацар из Бек-Хана йийттай сона аьнна, вешийга када. Из цо ший гІулакх лоархІар. Цул совгІа, ше ийшалга хеташ а вацар Ражип. ЧІоагІо яь вар из БекХанаца юха а лата. «Ховргда-кх из цъхаь волаш со цунна тІакхаьчача, —йоахар цо дагахъа. - Бат-м аз цун а йохаергъа.

Из-м вІалла майра мича хул, ше цъхаь хилча. Ше эшавеча кхаьчача, мІараш еттаргъа йиІиго мо».

Ражипа дагадехар цкъа ше Бек Ханаца вІашагІлатар. Дахача аьжки дар из. Цъхана хъунагІа бахабар уж, цъхацца гали а ийца, хъуна кхораш ба аьнна. Малх а хъежаш хоза сийрда ди дар. Къаьстта хоза яр хъу. Уйлане баха боккхий нах санна латтар шера нажаш, сигала хълкхача гІерташ санна урагІъяха латтар нийса попаш. Царна юкъ-юкъе нийслора Іажий, комарий, кхорий гаьнаш. Даггара декаш дар тайп-тайпара оалхазараш. Зизаш тІа хъувзар нокхарамозпй.

Нажа кІал, хъу зувш, ладувгІаш багІаш цъха юкъ а яьккха, кхораш лохъабе болабелар Ражипи Бек-Хани. Сакъердаме хоза боахкар уж, Бек-Хана деррига толхадаьдецаре. Цъха боккха кхор біарга ма байнге а, из ший ба аьлар цо. Ражип юхе а вайтанзар.

- Ма цІаьрмата ва хьо, - аьлар Ражипа.

- Со-м вац цІаьрмата, - аьлар Бек-Хана, вела а кьежаш. - Хьай безам бале, нІани доахкараш хьалохьабе. Уж ухк хьона шортта.

- Хьай бага бохка Іа нІани доахкараш, - эгІазвахар Ражип. - Хьажалахьаз лоха кхор, хьа футтаройна, кхы а дикагІа хулаш.

- Цкъа Іа хьабІаргабайтача тешаргва-кх. Ерраморг-м ухк бІарччача хьунагІа а корабергбац хьона.

- Ланаш дожий Іа?

- Сай болх байтал сога, совдар а ца дувцаш.

- Э-э, кхеравелар.

- Мала велар кхера? - Ражипа хьатІавера Бек-Хан.

- Хьо велар-кх... КІазилг мо.

- ТІаккха хьо пхьу ба.

- ТІаккха хьо гІаж я.

«Кхоп-кхоп» аьнна вІашкатехар цар бийнаш. Кхьметтел а ца меттача бесса чІоагІа летар уж вІашагІа. Шоай юха маца саца беа хацар царна; саг вацар кьоастабе. КІаьдбаллалца лийтар уж. Меражаш йохаяь цІий ухар шиннена а. Геттара ше кІалвусача кхьячача, велха а велхаш, мІараш етта волавелар

Бек-Хан. Парххе этгІадир цо Ражипа кочи хачии. Алхха тІаккха мара къастанзар уж. Цхьаккха хІама тІадоацаш верзан висар Ражип. Кочи хачии хьайцар цо лаяттара. Уж тІолхаш яр, тІадуха йиш йолаш дацар.

- Хьай даь дакъа хьолда Іа, йиІиг! - тІачайхар из Бек-Хана, велха а чІехкаш. - ХІанз мишта гІоргва со цІа?.. Бийнаш детта магацарий хьона?...

- Латаргвацар-кх, - ший мерех Іоуха цІий дІадоахар БекХана.

- «Латаргвацар-кх», - из футтарвеш юхааьлар Ражипа. Цо а пхьарс хьекхар ший мерех.

Ший галех корта чакхбаллал Іург даьккха, из тІа а кхелла чувера Ражип цу дийнахьа.

- Летачул дикагІа дар хьона, цІагІа де дезачунга хьожаре, — аьлар РаІаеа, йист ца хулаш латтача вешийна цІенхашгта бІара а хьажа.

- Фу дисад аз де дезаш? - раьза воаццаш хьаттар Ражипа.

- Из фуд. фу дисад яхалга, - гюжа аьлар Рајаса. - Хий мукъагІа денадий Іа?

- А, ведра чу-м да хий.

- Хъа лерга чу дотта дезар цу чу дар. Мичад из, хъажал?

Ведра чу да а дацар хий.

- Тхъовра-м... дар цу чу.

- Волле, дахъаш вола.

Эгаеш ведар а йолаш, наІаргахъа волавелар Ражип.

- Сабардел, даа хІама дий вайга?

- Нанас йита сискали кІолди-м да.

- Мегаъд, волле, хий да цкъа, тІаккха дуаргда вай пхъор.

Ражип араваьлар. Ший нана дагаехар цунна. Из, духъал йоллаше, лоалахошца лоам хъальяхийтар Рајаса. ЦІагІара яхъа мога хІама а яхъштар, ворда тІа етта. Фуд, фу хул хъажа тхо а тІехъадоагІа, гІайгІа ма е, аьлар цо цунга. Ражипар гаргара нах бах лоамашка. Ше цига хургъя, аьлар нанас.

ГІув чуря шийла хий дахъаш юхачувера Ражип.

- ХІанз а тІехъ наг-нагахъа топаш ювл деникинцаш болчахъа, - аьлар цо.

- Цкъа бувшаргба уж а, - ший цхъан уйланна жоп луш мо, шортта аьлар Рајаса.

Цхъан хІама Диар цар, истола тІа Юхайша.

- ХІанз Ювижа, - аьлар Рајаса. - Барзкъаш Іо ма даха, сона везаргва хъо.

«Бийсан со сомаваккха воалл-кх ер», - аьнна хийтар Ражипа. Ший вешийна раьза вацар из. «Цо хІана бац тІом? - йоахар цо дагахъа. - Юрта мел волчо ма бой из. Ховргдар-кх со из миссел валаре». Бек-Хан а кхьдола бераш а дагаухар цунна. Ражипа ховра, цар шийна воша тІехтохаргволга, воша зовза ва хъа цар аргдолга. Ше юхаала хІама доацаш висар кхерар из. ХІаьта из доккха эхъ да. Из хац-хъогІ Рајаса?

Гале чу поатронаш а ехка цу дийнахъа Іурра Рајас цІагІара ваха кийчвелча, пенах хъальуллачара хъа а ийца, цунга топ дІакховдаяьяр Ражипа. Цо эшац аьлар. Ражип кхетанзар цох.

- Хальолла из ший метте! - тІачайхар цунна Рајас.

Ше, сихха гІа боаккхаш, вахар из, цунга коара ара ма валалахь а аьнна. Са ца тувш, цкъа коанаІарашка хьалводаш, тІаккха чувоагІаш, ах ди даьккхар Ражипа.

Юххера а вена цІакхачар РаІас. ХІанз хьоарчадаь бе доаллар цун гали. Из даьсса дар. «ТІом берашга дІаенна хургья-кх цо уж», - аьнна хийтар Ражипа. Цъабабкъда, кисашкара хьадоахаш ахча лархІа воша Юхайча, кхетадир цо, поатронаш мича яхай. РаІаса ехкай уж ахчах.

Шийттара валанза вале а, Ражипа чоагІа эхь хетийтар цу гІулакхо. ЦІаьхха кхы уйла ессар цун дег чу. Нагахьа санна РаІаса дер бакъахьа дале? Ший поатронаш еций цун уж. ТІаккха фуд ехкача? Ма эца, ца езе. Кхычар а йохкий-хьогІ уж.

Цъабабкъда, юха а ший зІамига доттагІий дагабехар Ражипа, уж шийна юхьдурхьал латташ санна цІийвелар из, дог сихденна деттадала даьлар.

КІирвенна ший вешийгахьа дІахьажар Ражип. Из корта чубаха вагІар йовш йоагІача пешка хьалхашка. Дувшадаь дар цун бІаргаш. РаІаса наб тІагІертаяр.

Цъа таташ хеза, лерг дилла ладийгІар Ражипа. Цкъарчоа сатем эттар. КІеззига ха яьлча, юха а даьлар таташ. Ражипа кхетадир уж дехкий долга. ЦІагІа циск а доацаш, майра даьнна, цкъаза дийнахь а тІехь цІеньюкье дувлар уж. Ражипар дар циск. Хьазилг лаца деннача гІув чу даха делар из. Из дар ах шу хьалха. Керда циск доаладе деза.

Ражип тхьовсаш латтар, цІаьхха техача наІаро юха сомаваьккха мара. БІаргаш хьадийллар цо. РаІас цІагІа вацар. Мича вахар из? Бийса ма йий ара, Іо хІана вижац из? Дикка ладувгІаш, воша юха чувоагІий хьежаш иллар Ражип. ЧІоагІа безам хилар цун РаІаса фу ду, из мича вахав хьажа. ХІанз вІалла наб а ягІацар цунна. Поднара тІара шортта Іо а ваьнна, наІара дІатІавахар Ражип. ЛадийгІар. Хозаш хІама дацар. Аьтта баламца кІаьдда дІатеттар цо ниІ, из атта еллаелар. Коа тІа ваьлар Ражип. Шийла яр. Тхьовра санна сатем латтар юрта. Алхха деникинцаш хІанз а шоай цІераш йоагаеш бар. «Кхера хургба уж. Хетаргахьа са хиллалца а йоагоргья цар уж», - аьнна хийтар Ражипа.

КІаьда ког ловзаш цІен тІехьашка ваьлар из. Юхасеца, ладийгІар. Сердал хоелар цунна ларма чура йоагІаш. Хьахозаш хІама дацар. Ше сага гора кхераш санна, тебба тІавахар из ларма. Из дийлла дар. Юстараяьккха уллар цу тІа ехка ниІ. Оалхазаро санна корта дІа а бахийта, цига Іочухьажар Ражип. Педа тІа гІийлла боагаш латтача кІерамах бІаргкхийтар цун, тІаккха бІаргавайра ший воша: из саьн чу Іолохвенна вагІар, юхь Ражипагахьа а йолаш. Йоккха ахчан пачка йоаллар цун бе. Бордаш хьувра РаІаса: ахча лоархІаш вар из. Дикка ха яьккхар Ражипа, хІанз фуд укхо леладер аьлча санна, цецдаьннача бІаргашца вешийна бІарахьежаш вагІаш. «ЦІагІа лархІа мегаций из? - йоахар цо дагахьа. - Сох сенна лечкъ из? Аз-м цІаккха а мича ду цунна дурхьал хургдола хІама».

Ахча лаьрхІа ваьлар РаІас. Цул тІехьагІа хаче кисара хьаяьккха, йоккха кІай пахашк Іойиллар цо шийна кара. Цунна юкье деллар ахча. Шозза шод бир пахашках, РаІас тІехьашкахьа юхавийрзар. ТІаккха мара ганзар. Ражипа цо ларма саьн чу баьккха кІоаг. РаІаса цу чу Іочудиллар ахча. Кулгашца лаьтта тІахьаккха дІанийсбир цо из. Цъа уйла чуесса цІаьхха хьальарахьажар из. Ражип юхатеІар. РаІаса бІаргавовнзар из. Сатем эттар ларма чу. Цъа юкь

яьккхар РаІаса сатийнна ладувІаш латташ. Цъбакха дегабуаме хІама дацар хозаш. Ражип шортта юха чухъажача, кІоага тІа тесса лаятта когашца ІотоІадеш воаллар РаІас. Тхъовра санна цІенхашттеи уйлане яхаи яр цун юхъ. БіаргацІацкъамаш вІашкаэза дар. Ражипа кхетадацар ший вешийна дагадар а цо леладер а. Цъабакъда, чІоаггІа раъза-м вацар из цунна. КІаьнка дего хъатІаэцацар цу тІеххъарча шин дийнахъа РаІаса мел леладер. Цудухъа бежк боаккхвша хъежар из цунна біара.

Ларма йистера шортта юха а ваьнна, цІагІа дІачувахар Ражип. Ше иллача Іовижар из. Цох кхераденна сайца дехкий, кхы а чІоагІагІа таташ де доладелар, цхъа юкъ яьннача гІоулла. Уж новкъа дар Ражипа. Уйла яйтацар цар, наб а яйтацар.

РаІас чу маца вера ханзар Ражипа. Набаро кІалвихъар из» ма даггара ца тхъовса гІертташе.

Вошас ше сомаваьккхача, сахиннад меттар Ражипа. Арахъежар из, кораш баьде дар.

- Патта, - аьлар РаІаса, - даха деза вай.

- Мича? - хаяттар Ражипа. - ДІадолх вай?

- «Мича, мича», - из футтарвир РаІаса. - Мича вода хетташ хилац хьона. ЗІамига вац хьо, ха деза иззамо хІамаш.

- Ай, аз-м...

- Мегаьд, кхы гІар а ца еш, хъай кулг-юхъ дилла.

Ражипа юхъах хий кхерзар. ТІаккха чІоаггІа гата хъакхар, кулгаш а юхъ а йокъаеш.

- Ваьларий хьо? - хаяттар РаІаса.

- Ваьлар, - жоп делар Ражипа.

- ДІаэца хІаьта ер, мецвелча кхоалларгъя Іа, - цунга сискала чІегилг дІакховдайир РаІаса.

Ражипа хаче киса еллар из. Цул тІехъагІа хьоарчаяь цхъаьккха цхъа хІама а хъакховдайир цунга РаІаса.

- ДІаэца из а, - аьлар цо.

Ражипа хъайцар. Из гали дар. ЦІаьхха, вошас ше мича вуг кхетадича санна, цунна хъалбіарахъажар из. Цъабакъда, РаІаса из вІалла зе а зензар. ХІама дицделарий-хьогІ сона аьлча санна, чакхваьлар из цІагІа гІоулла біарглокхаш. Цул тІехъагІа фо теха пешка йисте оархилга чу латта кІерам боабир цо.

- Волле, - аьлар РаІаса, - болх даьлага ба вай.

Ражип хъалха ара а валийта, ниІ тІакъайлар РаІаса. ТІаккха, гІортаяь, шоалгІар оттайир из

хьаеллалургйоацаш. Цул тлехьагIа боккхо гIа а боаккхаш хьалволавелар из коанаIарашкахьа. Цунна тлехьа волавелар Ражип а. Шелало дегI эгадора цун. РаIасах лоархIаворе вIохлургвар из, вада а ведда. Цхьабакъда, цо из могийтаргдацар. Из ха а ховш, шелалла оза а венна, тлехьа в> дар Ражип.

Хьалха хинначул а чоагIагIа сатийна яр юрта хIанз. Денмкинций гIараш а сайцаяр. Цераш а яйнаяр. Тхьайса хила безаш бар уж, хетаргахьа.

Сов баъде йолаш, ше ког мичахьа ловз хацар Ражипа. Касгкаста кхартех дIабетталора цун уж, ю ца вожа гIертар. Наггахьа ког дIакхетар РаIаса а. Хала дар вордаша бохабаьча новкъа гIолла ваха. Лаятта гIор йоаллар. ТIо мо чоагIа яр хьаягIа хоттан кхарташ.

Юрта йистте кхьача, наькъа тIара ваьлар РаIас. Из совсиха водаш, халла мара цунна тлехьа кхецар Ражип. Шувна ЮкIал а баьнна, хи йисте гIолла хьалболабелар уж. Наг-нагахьа зIамига кIаьдаш мара ца дусаь, дешадар босе илла лоа. Дешар а. ша баь лаятта санна чоагIа дар. ХIанз, когаш дIа ца детталуш, агтагIа болхар уж. Ражипа ше шелвалар дицденнадар, вIохвеннавар из. ХIанз кхьчох лаяца яр цун уйла: вошас ше мичахьа вуг кхетаде гIертар из. Цхьабакъда, РаIас хIама аьнна йистхулаш вацар. Бухь билла водар из, кхьиметтел юха а хьажацар. МоастагIий болчахьа болхар уж. Шоаш геттара дийнахьа тIом лаяттача хьалгарга гIертача, Ражип шеквувла ваьлар вошас леладечох. «Тувлавеннав-хьогI ер? - аьнна хийтар цунна. - Ше мича вода хов хургдац укхунна».

- РаIас, деникинцаш ма бий цига, - аьлар Ражипа, вешийна тлехьа а кхийна.

- Хов, гIар ма е, - гIожа юхайистхилар РаIас.

Бахха, кашамашта дIатIаайттар уж. РаIас Югора хайра. Цунна юххе Югора хайра Ражип а. Цхьа ах минут яккхар цар теIа ладувгIаш. Хозаш хIама дацар.

- Тлехьа ма висалахь, - кхессар РаIаса.

ХьалгIетта, сангар чу ваьлар из. Цунна тлехьа лайжжа сангар чу вахар Ражип а. ЧугIолла шортта дIаболабелар уж. Цхьа ши блаь метр никъ бича, юха а сецар РаIас, ладувгIаш. Цул тлехьагIа, когаш а кулгаш а гIортадаь, сангар чура халла хьалъара а баьнна, кашамашта юкъе байлар уж. Йоккха топ кхийтта баьннача кIоаг чу кхийтар РаIас. Имад ца еш, гIеттар из. Чокхех Юхьекха цIендир ший бIехденна кулгаш. Боарзашта юкъе гIолла, халла лоралуш баха, кашамий дехьа йисте кхьачар уж. ЦIаькха а тлехьала бийзар цар сангара. ХIанз къаьстта фийла хила везаш дар гIулакх, хIана аьлча, бIарга ца гой а, уллув моастагIий бар.

Сангара цхьа иттех гIа гаьна ваьлча, цIаьхха Юлохвелар РаIас. Сихха Юхайра Ражип а. Когий таташ дар хозаш. Уж юххе дар. КIирбенна хьежача, цхьа боад бIаргаяйра вежарашта. ЧIоагIа зийча, кхетадир, из саг волга.

- Малав воагIар?! - цIогIа даьлар цIаьхха. Хьаьхо вар из.

Из кIал латтар.

Раіаси Ражипи кхы а чоагІагІа Іотебар, из цІогІа шоашта дІахезача.

- Из-м со ва, - аьлар дІатІаводачо.

- Пароль?

- Малхбоале.

Цул тІехьагІа шортта дир цар къамаьл. Вежарашта хІама хьахазанзар. Цхьа юкь яьлча, цаІ юхавахар, - из хьатІавенар хила везаш вар, - хІаьта шоллагІвар латтийсар.

ХІанз шоаш юхадерзаргда моттар Ражипа, цхьабакьда гІалат ваьлар из. Бартал а вижа, чехкка моастагІий болчахьа дІатекхар Раіас. Ший бе доалла гали че а делла, тІеххьа текхар Ражип а. Раіас юхасецар. Шаккхе бувхар уж, кІаьдбенна. Ражипа, ший пІелгаш шеллундаь, кулгий голаш лувзар лаьтта. Иштта аттагІа яр текха. Шоашта хьалххашка лаьтта уллаш цхьа сага хьисапе хІама бІаргаяйра Ражипа. Юхасецар из. ХІаьта Раіас нийсса тІавахар цу хІама.

- Хьавола укхаза, - аьлар цо шортта.

Ражип дІатІавахар, дика лоархІа ца войя я. Из дар сага дакьа. Ши ког а боаржабаь, аркъал уллар из, салаІа вижача санна. Раіаса чехкка кулгаш хьакхар цун дегІа тІа гІолла.

- Хьаделла гали, - аьлар цо.

Ражипа гали хьадийллар. Раіаса поатронаш чутайсар цу чу, цул тІехьагІа тІехкар тессар. Дакьан тІера оззаяь Іояьккха, ши икк а гале чу еллар. Хьаййцар лаьттара топ. ТІаккха цунна тІагІолла тІех а ваьнна, дІахо текхар из. Шоаш леладер унзара а ийрча а гІулакх хетар тІеххьа воагІача Ражипа. Раіаса кхетадац-хьогІ из аьнна хетар цунна. Ше-м дергдацар цо из, фуннагІа хилча а, нагахьа санна Раіаса вугаре. Валацар из вошас яхар ца дича; Ражип зІамагІа ва. ВоккхагІчо яхар де Іомаваьв из цІагІа.

Цхьаьккха дакьанна тІакхаьчар ужкастташха. Цхьабакьда, из дерзандаьккха уллар. Раіаса дайзар дакьа. Из Шовхал вар. Из вайхараш деникинцаш болга кхетадир Раіаса. «ЖІалеш, - аьнна хийтар цунна, цкьарчоа ше дена гІулакх диц а денна, - гой, фу леладу... наьха мехка а баьхка».

Раіаси Ражипи, цох го а баьккха, дІахо текхар. Енна уллача говра тІанийсбелар уж. Цох дІакхийтта кулг, цІендеш чокхех дІа а хьекха, дІахо волавелар Раіас.

Бларий-Юрт сома яр, лампаш ца йоаге а. Наггахъа мара саг вацар тхайса. Шоаш чоагга клядбеннабале а, ю ца бувшаш, цхьацца гулакхаш деш хувзар нах. Моастагашта бус чухьада дагадохе а аьнна, юрта гобаьккха ха оттадир Дудара. Цул тлехьагга, йолчунгара ворда а йийха, доарахой лоамашка хьалбахийтар. Буро тара хабар ца доагаш, фу дича бакъахъа да-хьогг яхаш, йиш еха хувзар из. КДезига бар ханз ополченций низ. Ховра Дудара, деникинцаш цляккха атаке боагге, геттара а юрт йита езаргйолга, шоаш цар хаьдда хлаакбергболга. Хлаьта а, штабера амар доацаш, юхатлехьашкавала лацар цунна.

Лазаш бар Дудара чов яь балам. Къаьстта хало йора цо делкъа хана денз. Наг-нагахъа човна шортта аьтта кулг тладехкар цо. Чов есташ йоаггар. Хьалха нана пелг тлаоттабалла мара ца хинна из, ханз бий миссел йоккха хетар. Човно дарба дехар, якхденнача лаятто догга санна. Цхьабакъда, цунна де дарба долаш вацар Дудар. Кхьиметтел хьяяьста цленача пахашкаца из юхаетка а ха йоацаш хувзар из. Лоам хьалбахийтанза бола цлаггара дезал а бар цунна дага. Уж хьалбахийта венавар из, доарахой дукха а хинна, царна длаелар цо говр. Ханз кхьякхе говр лаха еза, миччахъара леха а.

Пхи бер да цлагга, цхьаннел зламагга шоллаггдар долаш. Алхха Ислам мара вац царех шийна доал де могоаргдолаш. Цун а цхьайтта шу мара дац.

Чоагга лазар деш чов яле а, хаьдда, чехкка жоп дладехаш керта чу хувзаш уйлаш яле а, нахага ший дог длахайтацар Дудара. Кадай дар цун болар, оала дош дар. Нах, сов клядбенна, Юлийга бала боажкалга а ховш, цар дог айде герттар из.

Ах бийса яьннача хана Дударарцига хьагулбелар Шахбулати, Асхьаби, ши-кхо къонах кхьи, царех цаг эрсе а волаш. Цхьаккха йистхилара тлера вацар, кортош а чудаха баггар уж. Царга ца зуйташ ший човна тла кулг диллар Дудара. Чов кхы а есташ йоаггар. Хара сахьат массаза дала коаргагга чуйолхар цун мараш деггах.

- Шоаш дийна мел-б вай юрт йицца-м лургьяц деникинцашта, - аьлар Дудара. Ший новкъосташта бларахъажар из, бакълуй со аьлча санна.

- Дика къонахий длабаьлар вайна юкьера а, - доккха садаьккхар Асхьаба. - Шовхал... Александр... Уж дагабоахк-кх...

- Хлама дергдац. Хларанена гуш да вай денал. Советий лаьдала цлаккха а дицлургдац, вай, воай са дехка, моастагашта духьальоттар, бицлургдац байнараш...

Из сецар. Сатем эттар цлагга.

- Ханз фу ду вай? - хаяттар Шахбулата, цхьа юкь яьлча. Ханз а бийхка бар цун корта. - Лаьрхга хлама дий хъа?

- Сона дехадар цхьа хлама дага, - юкьеиккхар Асхьаб.

Берригаш цунгахъа длабийрзар.

- Бийса баъде ма йий, - длахо доладир цо ший къамаъл. — Бертий бийса ма йий ер, боккъалдар аълча. Фу дар-хьогI вай къонахий хъавлашагI а теха, деникинцашга юкъелийлхача?

- Оаш фу ях? - Асхъабага лаърххIа ла а дийгIа, вокхарна дIатIавийрзар Дудар.

- Сона дезаделар Асхъаба аьннар, - жоп делар Шахбулата. - ДIауйла ергъя вай. Цкъа-дале, моастагIашга вIалла дага а хургдац селла кIаьдденна а низ беа а дола вай тховсара шоашга тIадахка духъарг ма дий аьнна. Вайна уж атта Саьберда юхатIехъашка товсалургба. ШозлагIа-дале, нагахъа санна вай из дойя, кот ца доале а, штабера цхъа хабар далцца лоатталургда вай. ХIанз, массанена гуш ма дий шоана - вай кога кIоажо тIа ма латтий уж.

- ТIаккха шоана фу хет? - вокхарна бIарахъажар Дудар.

- Из-м деррига бакъдар, - аьлар эрсечо, - цхъабакъда наьха гIоарал дайнад-кх...

Кирвенна цунна бIарахъажар Дудар. Эрсечун барзкъаш бIеха дар, яьнна яр юхъ, мерцадар бIаргацIацкъамаш.

- Нийса ях Iа, - аьлар Дудара. Наькха тIарча кисара хъадаьккха сахъатага хъажар из. - ХIанз вайна цхъоолагIчох ах даьннад. Шахбулат, Асхъаб, шоана шиннена тIадулл аз, ва безам мел бар хъагул а вийя, наб е Iовижийта. ХIаьта шоаш а Iодувша. Ха тIа латтараш биталаш. Аз дий сахъат доаллаш гIовттадергда шо.

Къонахий арабаьлар. Дезал болча цIагIа дIачуваьлар Дудар. Бераш дийша ухкар. Маржам ура яр. Маьра сий деш урагIеттар из.

- Хьо а ваха воалл царца? - хаьттар Маржана. Цунна шедар хезадар. - Хъай чов йицъеннай хьона?

- Хъаястал са ер, - аьлар Дудара, човна бIаргаш IотIа а лекха.

Мара чокхи Iодаккха новкъостал дир Маржана. Цул тIехъагIа, лоралуш, коч а Iояьккхар цунна тIера. ДIайха хий а хъекхаш, хъаяьстар чов, пахашк дегIа тIалетаяр.

- Воай, са даьла, - иккхар Маржанага, - укх чу Iайна нод! Тамаш еций, селла сатохадалар! ХIана лел хьо доарахошца цхъана лоам хьал ца водаш, хъайна дарба ца дайташ.

- Из дитал, - аьлар Дудара, - нод хъайоаккхалой хъажал.

Чов кIеззига тоIаешше, Iойолаелэр нод. Балам лотабелча санна хийтар Дудара, хIаьта а хIама аланзар цо сесагага. Шийна гIойле хургйолга ховра цунна, из дукхагIа дIа мел йоала. Шийна дулур даь яьлча, цIенача пахашкаца юха дIайийхар Маржана чов. Деррига дегI цхъа мукъадаьлча санна хийтар Дудара. Сесага новкъостал а деш, коч тIайийхар цо. ТIаккха кисара хъа а даьккха, сахъатага ладийгIар. Из болх беш дар, массаза санна «зак-зик, зак-зик,

зак-зик» яхаш, сихбенна ха лоархаш бодар глоаролг. Сахьат сесагага длакховдир Дудара.

- Со клезига Юхьянара варгва, - аьлар до, - диьлагIчох ах даьлча юха сомаваккхалахь со.

- Мегаьд, - аьлар Маржана. - Аз мотт нийсбу хьона.

Дудар раьза вар ший сесага. Чехкка кхетадора цо бакъахьадар. Совдар а ца дувцаш, бокъонца маьра доттагIа а хиле дIаоттар из эшшача. ЦIаккха а еха гойтацар.

Мара чехкка мотт биллар Маржана. Иккаш мара тIера барзкъа Io ца доаккхаш Ювижар Дудар. Цу сахьате тхьайсар из.

Дудар сомаваьлча, истола тIа Ии хьальухаш латтар котам дулхи, хIетта Iаькъа чура хьаяьккха йIайха спекали, белийи, коартойаши, хьоари, бурчи чутесса баь Iалаьмате мерза берхIеи. Дег тIара раьза волаш бIарахьажар Дудар ший сесага. Цунна беза кхача бар Маржана кийчбаьр. Къаьстга дукха безар Дудара цу тайпара берхIа. Наьхацига цIаккха а иштга мерза берхIа баацар Дудара. Кулг-юхь а днлла, хIама даа Юхайра из. Чов лазар, цхьабакъда, тхьовра саннам лазацар. ХIанз дуккха а гIойлегIа хетар Дудара. Ший мара юхьдухьала Юхайра Маржам а. Котам ерста яр. Цун шаккха гIогI мара оаркхилга чу дIачудиллар Маржана.

- ДIаэца цаI хьайна, - аьлар Дудара. ШоллагIчоа, берхIала а Iетта мерза царг яхийтар цо.

- Кхы цхьаьккха котам улл са-м кхаэлла, даа Ia, - оапаш бийцар Маржана. - Аз-м берашца дуаргда.

- ХIанз араваьлча, говр лаха хьожаргва со, дIадаха деза шо, - аьлар Дудара.

- TIаккха хьо?

- Сои?... Хац даьра... Ховргда... Со а шуца ва мег, хIаьта а... шо сихагIа дIадолхаре, сона аттагIа яр. Со-м мичча хана тIехьа веча а мегаргвар. Берашта хIама дой а хац, юрта хайра саг висавац.

- Дала хIалакве из Деникин, ма чIоагIа хиннав из, - аьлар Маржана. - Лоамашка мукъагIа дутаргдий вай цо? Фу дергда, цо цигара а вай лелхадойя?

- Лоамашка-м кхерам бацар цох, - жоп делар Дудара, - цига-м ког хьачубаккха вухьаргвацар из. Цул совгIа... оарц доагIаргда вайна. ЦIе Эскар, Россера эрсий боагIаргба. Цхьабакъда, хIанзарчоа, мелла хала яле а, сатоха дезаргда.

ХIама дIа а ваьнна, гIеттар Дудар. Итт минут йисаяр диь дала. Сахьат киса деллар цо. НаIара юххе таза чу кулгаш дилар. Маржана кхерзар цунна хий IотIа. TIаккха гата хьакховдир цэ маьрага. Дудара дез-дезар де гIерташ, йиIиг мо цунна гонахьа хьувзар Маржан. Чокхи тIадувхаш а, тIехкари шалтеи юкъах дехкаш а гIо дир цо ший мара. Из барзкъа-хIама тIайийха ваьлча, тIоаргаца тIара хьайца герз хьатIадера Маржана. Дудара маузер качьэллар, топ бе еллар.

- Фуннагла хила тарлу вайна, ца йохаш хургья хьо, - аьлар цо, сесага безаме бIара а хьежа.

Маржана ший маьра наькха тIа биллар корта. ДIатIателар из цун лакхача дегIа. Шовхал ессар Дударара кер чу. ЦIаьхха, цхьа сиха доагIа дIайха хий санна, цун дерригача дегIах чакхьяьлар из. Доккха хIама лургдар Дударара хIанз цIагIара дIа ца ваха. Сесаг хьамархIаеллар цо, басилг хьаькхар цун керта тIа гIолла. БIаргаш дувшадир. ЦIаьхха чIоагIа тата даьлар. Саг чувоагIа мотташ, кхерабенна, «пхарт» аьнна дIа-схьа лийлхар уж. Хин техача цIи мо байра Дударара дег чу хьайна ала. Цун бера Iоежа топ яр из тата даьр.

Цу сахьате цIенхаштга йийрзар Дударара юхь.

- ХIа, дIаяла, - аьлар цо, Iокхайда хьа а ийца, пенаца дIаоттайир топ. - Хьоца-м да дезар а дицлургда. Хьагулье мулк, аз говр яйтаргья хьона.

НиI а теа, кхы юха ца хьожаш, дIавахар Дудар. Ценъюккье латтийсар Маржан. Мар вале а, хIанз цун вацар из. Дударарага хьежаш дуккха гIулакхаш да, нах ба. Из хIанз цар ва. Маржана дисар - цунга хьежар да. Из хьежарг а я цунга, хьаштдале бIаь шера а. Минут йоаккхийла цо цIагIа, сахьат доаккхалда - хIама дац, ше цунна езалга, цо ше лоархIалга Маржана ховш хилча. Дуне-м иштга хьадоагIа: маIа нах дIа а ухаш, кхалнах царга хьежаш.

- ГIаьхьа лелалва хьо, гIаьхьа, - доккха са а даьккха, пхьегIаш дIаяха эттар Маржан.

Сатоссаш латтар. ХIанз а кхаьла яр сигале, цхьабакьда, цхьаццанахьа седкьий гучадувлар. Ди маьлхе да мегаш дар.

Маьждига коа хьагулбелар нах.

- Массав вай? - хьаттар Дударара.

- Хьо а тIехьа шийтга, - аьлар Шахбулата. Гулбенначарца бар ТIюха Салмани, Гирихани, цудухьа кIеззига юстара латтар из.

- Шийтга... Дукха дац, - корта оагабир Дударара.

- Цхьабараш хIанз а тIехьа ха тIа латт, - аьлар Асхьаба, - вожаш човнаш яь ба...

- Тхоца вар кIаьнк, - аьлар Салмана, - из а ха тIа латт.

Из вар Тухан. Шоаш Iо а бийша, ха тIа витавар цар из шоашца ца вайтар духьа. Ховра царна доккха денал а низ а эшаш гIулакх долга хIанз шоаш хьош дар.

Боадона юкьера хьагучаваьнна, цхьа саг тIавера царна. Из вар Боскар.

- Iассалам-Iалейкум, - моаршал делар цо гулбеннарарашка хьаккхаштга бIара а хьажа.

Салам массане а даланзар юха, цхьабараша мара. Цар а цхьа дог доацаш делар из юха. Боскара из вIалла теркал а данзар. Из гIулакха воагIаш вар, из шийна чакхдоаккхалургхиларах

бГубенна а вар.

- Со а воагІа шуца, - аьлар цо, Дудара нийсса бІара а хьажа.

Дудара хІама аланзар цунга. «Да хьай хьаштдар де, во саг хІаьта а ма вий хьо», - уйла ессар цун дег чу.

- Топаш езац вайна, - аьлар Дудара, - шалташи тепчаши мара. Тепча а тоха мегаргьяц, нагахьа санна вай гучадоале мара. Сома а бовлалехьа эца деза цар са.

- Топаш сога хьая, - аьлар Асхьаба, - аз тхоай цІагІа дІаоттаергья уж. Юхадаьхкача хьаэцаргья оаш.

Кьонахаша дІаелар цунга шоай топаш. Морх! бизза ужа ийца, маьждига коара араваьлар Асхьаб. Пхи минут а ялале, юхакхьачар из.

- Дерригаш кийча дий шо? - хьаттар Дудара.

- Да, - аьлар кьонахаша.

- Долле хІаьта, сахулаш латт вайна. Когаш, таташ ца деш, шортта лувзалаш. ГІаьле а ма увза.

Сийрда йоалаш латтар. Сигале геттара екхаш йоаглар. Ляьтта ра клезига хьалъай а венна, малхбоалехьа длахьажар РаIас. Сов сиха доагIаш санна хетар цунна ди. Хайра фос гулььяьцар цо, текхаш лела сахьат совгIа ха яле а. Ражип кIаьдвеннавар. РаIас ше веннавар кIаьд. Ирача урхех тIаваьлча санна, бувхьар цун накха. ХIанз шаьрра хоалора царна ха тIа латта хьахой а бийша ушка салтий а. «Клезига ха яьлча, уж гIовттаргба, ваха веза укхазара», - йоахар РаIаса дагахьа. Шийна а вешийна а тIалатта кхерам кхетабора цо, дIаваха гIертар из, цхьабакьда сутарча дего юхаветтар Бийша бадача салташга юхе бовхьаш вIашкаоттадаь латтача топашкахьа бIарглекхар цо, чоаггIа царна тIакхача уйла йолаш. Цхьабакьда, кхерар. Салтех ца ховш а цаI гIеттача, шоаш гурболга ховра. ТIаккха шаккхе а вувргва уж. Ши топи, ткъаь пхийтта поатрони, ши пара иккаши, цхьа тIехкари мара дацар цар гулььяь хIамаш. РаIаса геттара клезига хетар уж. йоккха фос яхьа уйла йолаш хиннавар из, цига воагIача хана. Юха а юха а яхар мо, бIарглекхар цо гонахьа, шийна кхы а хIама корор догдоахаш. Говрий декыйй мара хIама дацар гуш. Нувр тIаяцар цхьаннена а. ЦIаькха а салташкахьа длахьажар РаIас. Юхавийрзар, хIама хулча дац-кх аьлча санна.

- Волле, гIоргда вай, - аьлар цо догдоаццаш вешийга.

Ражип юхаверзанзар.

- Хьажал, хьажал! - иккхар цунга цIаьхха.

Цун цецдаьннача бIаргех кхетадир РаIаса цхьа дагадоаца хIама хинналга. Сихха юхахьажар из. Цкъарчоа кхетанзар нз шийна гучох. Салтий таккхалча бийша баьдача, хIанз цхьа гурмат яр хьувш. Нах урагIкхувсалора, махьарч деттар, Юлегар, во, унзара Имадаш йора. РаIас кхеравелар. Урахайра из, вешийца вада безам болаш. ЦIаьхха, цу даггара хьувча, етталуча гурмата юкье гIалгIай герга кийнаш бIаргаяйра цунна. ТIаккха кхетадир РаIаса хиннар фуд. ГIадваха вешийна бIарахьажар из. ЦIимхара дар Ражипа бIаргаш, дог сихденна детталора, деникинцашца латар ше волаш санна. ЦIаьхха кулгаца ляьтта ЮтоIавир из РаIаса. Патте топ а етташ, шоашга нийсса удаш тIавоагIа кашамашга йисте ляьтта хьахо бIаргавайра Ражипа. РаIаса топ бе еллар. Хьахочоа бIаргагацар уж. Цун беррига теркам шоай салташкахьа бар. Ражипа бIаргаяйра цун бос баха кьона юхь, унзардаьнна шерра дийлла бIаргаш. Из шоашга юхе ма кхаччанге а, цун когий гонаш тIа «кхоп» аьнна топа бух техар РаIаса. Хьахо вежар, чоаггIа юхь ляьтта Ю а кхеташ. ДIагIолла дIаяхар цун бера топ. Кхоссавенна ваха цун букьа тIа хайра РаIас. Из саг а воацаш, гали долаш санна, шалта техар цо цун керта тIа. Кулг оагаделар хьахочун, дегIа тIа гIолла зулам бахар. Цу минуте хилар цун са далар.

- Хьаэца топ, - кхессар РаIаса.

Ражипа сиха хьаййцар хьахочун топ.

- Хьалаца гали.

Ражипа гали хьадийллар.

Цъа ткъаьх поатрони иккаши яьхар Рааса хьаьчоа тлера.

- Волле ханз, чехкка гюргда вай, - аьлар цо.

Галии ши топи а ийца, Ютеббаш длаведар Раас кашамашкахьа.

Дагадоацаш, цлаьхха майрахой чулийлха унзарбаьнна, корзагIбаьнна хьайза деникинцаш, ханз кIеззига юхаметтабоагIаш латтар. Шоаш длауде а, герз деттар цар, вIаший цIогIарч деттар, кхайкар, ма доха яхаш. Из ханз тIехьа дар. Дудара отряд шик керттера гIулакх даь яьннаяр. Итгаш деникинцаш бадар лаьтта байна а леш а, цIеш юухаш. Дийна бисараш ма хулла хьальудар Саьбердагахьа. Цъаццабараша шоай герз Ютувсар, сов беа, сихбенна.

Йоккха топ яьлар Саьбердагахьара. Цул тIехьагIа цлаькха а - сихьенна йолаелар уж, гIотгаш йоагIа Iуйре екаеш.

- Юхадерза! - цIогIа техар Дудара.

Цъабакъда, цо теа цIогIа массанена хазанзар дIа. Пхорч лелхар юххе. Лаьтта урагIъухар, «топ-топ» яхаш таташ а деш юхачулегар еза галаш, фоарта чу ухар йост. Цкъа бувшаш, тIаккха гIовтгаш, сихха юхаболабелар Дудари цун новкъостийи. Алхха Боскар вацар царца. Из боабача моастагIий герз гулдеш вар. Цъа бархI топ яр цунга ханззе а. Цъаяраш баламех юухкар, вожаш бе йоахар, царех а кхоачам ца беш, кхы а топаш гулъеш вар Боскар. «Хьайт, ма Ювдала ва-кх хьо!» - аьнна хийтар юхахьажа из бIаргавайнача Салмана.

- Боскар! - цIогIа техар цо. - Боскар!

Вож юа а верзанзар. Цлаьхха ювла йолаелар деникинций пулемет. Шокарч етта даьлар пхорч. Боскар вежар. «Вийра», - аьнна хийтар Салмана. Цъа юкъ яьккхар цо цунга хьешаш. Боскар таккхалча уллар. «Вийра», - юа а дег чу дессар Салмана. Ший новкъосташта тIехьа дIаваха уйла хилар цун цкъарчоа, цъабакъда маганзар. «Боскар дийна вий а хац. Нагахьа санна из чов яь улле?.. Мишта вутаргва из... моастагIашта кIал».

Сов сихбеннача деникинцаша харцахьа а бакъахьа а еттар пулемет. «Дика болх ба гаьно хьо латгаш». Кхыча оагIорахьа из етта ма йолаелланге а, ураиккха, Боскара тIаведар Салман. ТIехкхоссавелар из цъан дакъах, шоллагIча дакъах. Хьайцар лаьтта улла топ. Цлаьхха когашта кIалхара лаьтта дIадахача санна хийтар Салмана. БIаргаш чу цъа Iаьржа хIамаш тувсаяла яьлар, хьаргIаша ткъамаш леста деш санна. Салман горавахар. ДегI а цъа чIоагIа дезделча санна ЮтIадахар кулгаш тIа_ Пхорч детталора Салмана юххе. Цунна дIахозар цар етта шок а пулемета ду тата а, ховра, Ютаба везалга, окопа чу иккха а фуннагIа даь а ше хьула ца лойя, вера кхерам болга. ХIаьта а Салмана цъаккха а дацар. Гора ваххача латтар из, чубелла баьша корта а болаш. Юежа хьалххашка уллар цун Iаьржача элтара герга кий. Патта велар Салман, цлаьхха когашка даьннача лазаро юа а боад техар бIаргашка, царна хьалхашка юа а хьаргIий Iул кхеста даьлар. Алхха тIаккха мара кхетаданзар цо шийна хиннар: Салмана шаккха ноет йийнаяр. Юежар из бартал. Лазар кIеззига лаьгIделча, дIахьажар Боскар волчахьа. Салмана бIаргавовнзар из. Тамаш а яцар, хIана аьлча, Боскар тхьовре а ший топаш а ийца, вахавар. Вахавацар кхеравенна-м. Салман а цецвоаккхаш, селла майра летар из

деникинцашца, уж царна чухыйддача хана. Латанзар Салмани цун новкьостийи дагаболаш-м. Боскар шип г'улакха венавар царца, юк'ярча г'улакха венавар. Цо из кхоачаш а дир: морх'И бизза топаши поатронаши йих'яр цо. Х'аьта шипца хинна новкьостий, - уж боабаьб, бисаб, в'алла теркал а банзар. Ц'х'абак'да, Салмана хацар из. Ше ца гуш д'авахав моттар цунна Боскар. Б'аргавайнаваларе, новк'остал данза Йергвоацаш санна хетар. Х'аьта х'анз... Салмана кхетадир мук'авоалача ше воацалга. Юажал геттара шийна юхе кх'аьчалга. Цо лаьрх'ар атта цунна кара ца ваха. Х'анз алхха ца'И дисадар Салмана: к'юнах волаш валар. Кх'ыйола уйлаш юстара товса еза. К'юнахчо мо сий дола валар лахар - аз да х'анз керттерадар.

Палчакх юкк'е г'юлла хоада а яь, эзза д'абийхкар цо шаккха ког. Цул т'ех'аг'ла теккхаш, пхи-ялх г'ла д'ах'алхашках'а а ваха, енна, йис т'айилла уллача говра т'ех'ашкаваьлар Салман. Аьрда оаг'ув к'ал а болаш уллар говр. Фата мо ч'оаг'ла яр цун т'аена кит, муидий т'юдаш санна д'адаг'ар г'юрадаь когаш. Керта шийла хеташ, кулг х'акхар Салмана. Т'аккха мара ханзар цунна ший кий Юежалга. Юхах'ажар из, кий гуча яцар. Ловча аьнна йитар цо из, кх'ы теркал ца еш. Топа бух' говра т'ла биллар Салмана. Дикка ха яьккхар цо, Юаршув кхувсалущ, из нийсса х'южа ца луш. Юххера а лак эзар. Топо катехар. Сецар моастаг'ин пулемет. «Кхиптар, - аьнна хийтар Салмана, - кхийтар». Корта айбаь, х'алх'ажар из пулеметагах'а. Из ц'аьхха юха а етта йолаелар, х'анз кх'ы а бирсаг'ла. Ц'х'атарра еттаяьлар топаш а. Х'южаяь ц'аьккха а топ техар Салмана. Х'анз пулемет сацанзар, ца'И дар тамашне: пхорч в'алла юхе а детталацар Салмана. Топаш а кастташха сайцар, ца ювлаш. Фуд ер аьлча санна, юха а царгах'а д'ах'ажар Салман. Ше волчых'а текхаш т'абоаг'ла деникинцаш б'аргабайра цунна. Дукха бар уж. «Каравига г'ерт, ж'алеш. Цудух'а етт пулемет а г'атте. Т'адувла шо, т'адувла, гаьна-м даьра да шоана хетар хила а».

Салмана ганзар цу ханна гучабаьнна малх а, к'юагадаь доага лоамаш а, маьлха з'анарашца лепаш юрта к'алг'юлла кхерт'юш т'ла ловзаш, гола етташ, дода х'п' а. Дех'а, сех'а а верзаш, сихвенна топ еттар цо шийна т'аг'ертача моастаг'ашта. Ц'аьхха ц'х'а тата хеза, юхавийрзар из, тоха кийч'яь лака т'ла п'елг латташ топ а йолаш текхаш шийна т'авоаг'ла Шахбулат б'аргавайра цунна. Шахбулат сецар. Цун бе а йоаллар топ. Шоайла нийсса в'аший б'арах'ажар уж. Салман цк'ярчоа цецваьлар, - ший новк'остн'й берригаш а тх'овре бахаб яхаш вар из, - т'аккха ц'имхаравийрзар. Цунна дагаехар ший йиша Деба, цо шийна, вежарашта, даьна. нанна, дерригача тайпанна т'адена эх'ь. Ц'х'атарра ц'х'аьккха уйла а ессар цун дег чу: Алхаст веннавий хац, Висит вийнав, вож вежарий а лай-буссий ховш бац, т'аккха х'анз со а лайя, мала вус тха даь эх'ь юхадеккха... «А, со лергвац! Са бок'ю яц вала!» Салмана дагадар ше кхетадича санна, харцах'авийрзар Шахбулат. Юстараваланзар из. Салмана т'авера. Цунна юххе Ювижар. Топ етта волавелар, говра фоарга т'ех'ашка д'ла а лечк'а. Х'аьта Салман х'анз а к'ирвенна цунга х'южаш вар, Шахбулат сов майра шийна т'авар, шийх из ца вашалга да, е та г'ерталга да е, сенах хов из. беже ца хилар да, ха г'ерташ санна. Х'анз а цунна т'абержабаь бар Салмана топа бух'. «Лак эзача даьннад-кх ер, - аьнна хийтар цунна. - Гой, в'алла х'а а х'южий... Ц'х'аккха х'ама ца хилча сапна аллаций...»

Ч'оаг'лаге бе то'айир Салмана топ, бух' Шахбулата керта т'ла берзабир. Вож юхавийрзар. Х'анз а тх'овра мо ц'х'а юк'ь яьккхар цар шоайла нийсса в'аши б'арах'ежаш.

- Хьо тлехъакхуй хьожаш, клеззига сабардаьдар аз, - аьлар Шахбулата.

- ХІа, - из доастам воаккхаш мо мерех шок техар Салмана, - хье со кІалхарваккха венав ала-м валлац хьо?

Цхьа ах минут яьккхар Шахбулата юха йист ца хулаш.

- Салман, - аьлар цо юхера а, - Салман, нагахьа санна хьай со ве безам бале, ве. Аз сай цІий хьаьнал ду хьона. Кхы... хьога ала хІама дац са. Ала хилча а оалалургдолаш а вац со.

ХІана - из сона хов.Из сай гІулакх да.

- Фу дувц Іа хІанз, эГІаваьвий хьо, - аьлар Салмана. — Малав хьо ве воаллар. Сона везар-м хьо вац, хьо вац...

ДІатІакхоссавала мо бирса хьежар из Шахбулата бІара. «Хьо веце, малав Из? - йоахар цо дагахьа. - Хьаала, малав Из, малав?!»

Шахбулат юха а топ етта волавелар, дехьа а сехьа а хьожаш. Деникинцашкахьа юхавийрзар Салман а. ХІанз уж геттара юхекхьаьчабар царна. «А, йиш яц вала, вала йиш яц», - юха а уйла дег чу ессар, цунна. Ший когашка хьажар из. Палчакха тІадаьннадар цІий. Салмана лоІамах доацаш санна ужкар когаш. Цхьа ког хьальоза велар Салман, цхьабакъда, цІаьхха хьайнача лазаро цІийбаь чІий цох чакхбоаккхаш санна хетийтар цунна. БІаргаш дувшадир Салмана, бордех царг техар. Лазаро клеззига ший дегІ хьахийцача, хьадийллар цо бІаргаш. Шахбулата ший бера топ юстаракхоссаш яйра цунна. «Шах» аьнна бетта чура шалта яьккхап цо. ЦІаьхха цхьа уйла чуесса сихденна деттадала даьлар Салмана дог. «Ерригача юрта дІахайна баьннаб тха цІеннеи Шахбудатаи юкье этта цатоам, - аьнна хийтар цунна. - ХІаранена хов, аз а са вежараша а, тхоашта тІадена эхь дутаргдоацалга. Иштта да гІалгІай Іаьдал. Цхьабакъда,... тхо сиха дац. Тха бекхам ший ханна хургба. Хургбац хІанз мо иштта саг воаццача-м, из хургба наха а ерригача юрта а дІа а ховш. ТІахкка хІанз... укхунна хІама дойя, аз вийнав аргда-кх ер. ДІаханза Іергдац тхо цхьана хинналга. Хала да бехк а боацаш сага цІий хьатІаэца. Цу гІулакха мах дика бовз сона а, тха цІагІа мел волшба а. Мелла боккха бехк хилча а, хала хІама да саг хьарчар. ЦаІ хьаьрча лийннад, тоьаргда».

Цу уйлано ше а шийна дага хиннар а дицдалиитар Салмана. ДІахьажар из деникинцашкахьа. Уж геттара дегІалбоагІаш латтар. Тхьовра мо гІатте етташ яр пулемет.

Волле, хьо дІагІо, - аьлар Салмана. - Хозий хьона, сихагІа.

Шахбулат цох кхетанзар. ХІанз фу хилар аьлча санна, цунна нийсса юхабІарахьажар из.

Салмана диацца топ ялийтар.

- Сенга хьеж хьо?! - цІогІа техар цо. - Вала-м кхувргда хьа! Цох бала хургбац хьога. Из бала оаха хьатІаэцаргба хьа, хІаьта хІанз яхийта! Чехкка!

Цун «оаха» яхилга, ази са вежарашеи яхилга долга кхетадир Шахбулата. Цкьарчоа

дехкеваьлар из, ше Салмана тIавена. Вокхарца дIавахача ваьннавецарий из? Цун воша Гирихан а ма вахавий кхыметтел. Шахбулатах саго ала хIама дацар. Цунна ховра из, юххьанца денз. Ховра, ше гича, Салмана бIарга цIи йохилга а. ХIаьта а маганзар цунна дIаваха. Боккха бар Шахбулата ТIоха цIенцара безам, дагадеххача хана бохалургболаш бацар. Кхыметтел хIанз мо доккха хIама юкьеиккхача а. Цудухьа вера из Салмана тIехьа, из висалга ма хайнгте а.

- БIаргаш сенна кьерзаду Ia, - юха а тIачайхар Салман. - ДIавала сона юхера!

Юххера а кхетадир Шахбулата, Салмана дагадоаллар.

- Хьо чов яь ма вий, - аьлар цо, - аз дIавугаргва хьо.

- Вугаргва Ia, хьа даьна вир хиларг! Со-м Ia витавалар, хьайна дIаваха мега.

Салман юха а топ етта волавелар. Деникинцаш дегIалбаьхкар царна. Шахбулата Салмана эгIазваха а кхензар. МоастагIашта духьал ураиккхар из. Доладелар лира дов. Циск-мо кхестар Шахбулат. ЦаI вожавир цо, гебагIах юстар а иккха, хаьн т!а шалта Iетта. ШоллагIчун кулг дIадахийтар голага гIолла. Шахбулат ма хулла Салмана юхе гIертар. Из гора а этта латаш вар. Аьрда кулгаца топа бухь беттар цо, шийна хьатIаудача салташта, хIаьта аьтта кулгаца шера шалта Iеттар. ФуннагIа дича а царна ка лацар Салмана. Лаьтта IочувегIача санна, цхьан метте гора латтар из. Бирса догар цун Iaьржа бIаргаш, унзара яр яьнна юхь. Сов кьиза а дорха а хьежар нз царна бIара. Шахбулатага бIарг кхоабар Салмана, ма даггара, садаккха а мукьа воацаш, дов деш ше воаллаше а. Хала хетар, ше цунна дIатIакхача ниш йоацаш. «ХIанз вувргва, вувргва», - йоахар цо дагахьа. Ше-м геттара вицвеннавар Салмана.

- Шахбулат, гаьна ма вувла! - мухь техар Салмана.

Вокханна из дIахазанзар. Кхаьта гобаь юкьевеллар из моастагIаша. Цхьанне тIехьашкара бIастамгахьа топ теха бIогоравайтар Шахбулат. Цаькха техача хIамо геттара вожавир из. Цул тIехьагIа деникинцаш берригаш а, - хIанз а цхьа иттех саг вар уж. - Салмана тIабийрзар. ЖIалеша берза санна, го б и о цар цунна. ХIаьта а ка лацар Салмана. Топ а шалта а - меттахьа тохар цо дIатеххар. Хи беха бера дIаяхар цун топ. Букьа.х шозза гебагIа Iеттача а, ца вожаш, латаш вар Салман.

- Сабар! - цIогIа техар деникинцех цхьанне. - Юхадовла!

Салтий юхабайлар. Шийна духьал тепча бе а йоаллаш, пхи-ялх гIа гаьна латта эпсар бIаргавайра Салмана. «Ховргдар-кх кIеззига хьо хьаюхевоагIаре», - аьнна хийтар цунна. Кхы а чIоагIагIа бе тоIайир цо ший шалта. «Тепча яьлча даьннад...». Цу уйлано цIаьхха цхьа хIама дагадохийтар Салмана Шортта кулг айдир цо. ЮхатIехьашкадахийтар. Эпсаро тепча тIахьожайир цунна. Цо лак озарца цхьана шийгара шалта лостайир Салмана. Из эпсара лерг а доаккхаш дIаяхар. ХIаьта Салман вежар: наькха тIа кхийтар цунна тепча. Салтий тIахьийдар Салмана, гебагIашца цун дегI ата дагахьа.

- Сабар! - юха а цIогIа техар эпсара. Ший лерг дIадаьккхача кулг тIадехкар цо. - Дита из

аькха сога. ХІа, хьалъайвел из.

Салташа сихбенна хьалъурахоавир Салман. Из хІанз а валанза вар. Нийсса цун юхьа тІа хьежар Іуйранара малх. Біаргаш хьадийллар Салмана. «Ма сийрда ба тахан малх», - аьнна хийтар цунна.

Ши салте латтар из Іо ца вожийташ, дехъара а сехъара а цун баламаш хьалаьца. ДІаюхе ваха, цІаькха а цун наькха тІа тепча техар эпсара. Салмана дегІ мІаьдделар. Салташа дІахийцар из.

- Хьалаца из! - царна тІачайхар эпсар.

Салташа юха а хьалнийс а ваь, гора а хоаваь, оагавир из. Салмана тхьовра мо хьадийллар Біаргаш. Эпсара туг тоха велар из, цхьабакъда, низ кхачанзар. «Шахбулат вийнав», - тІеххъара уйла ессар цун дег чу.

Салмана бага а оттаяь, тепча техар эпсара. Цул тІехьагІа цун барзкъех хьекха, цІен а яь, хумпІар чу еллар.

- Туземцаш! - дегаза дош а кхесса, юстараваьлар из.

Цун чов дІаехка эттар салтех цаІ.

- Хьажал, ер хІанз а дийна ва, - аьлар цхьанне, Шахбулата ІотІа а вийрза.

Топ аййир цо, цун дегІах гебагІа чакхъэккхийта дагахьа.

- Ма ве! - цІогІа техар эпсара. - ХІаэца из. Геттара дика да, дийна внса.

Цхьа юкъ яьккхар Шахбулата, сакхетам чу вена вале а, ше мичав, шийна хиннар фуд ца ховш. Керта чу зов доаллар, чона болаш санна бежа хетар из. Тепча яьлар, алхха тІаккха мара бокъонца хиннар фуд кхетаданзар Шахбулата. Шаьрра дІахезар цунна деникинцаша ду таташ а дувца къамаьл а. Шалта дагаеха бий бир цо. Из яцар. Салтечоа біаргадайра цун пІелгаш хьовш.

- Яьй, аькха, гІатта, - икк тІаювхача когаца Шахбулата корта дІатеттар салтечо. - Хозий хьона, яьй?

Дагадоацаш цІаьхха хьалкхоссавеннача Шахбулата, салте кІалвихьар. Цунгара топ хьаяккха веннавар из, цхьабакъда, вож салтий тІабеттабелар цунна.

Из деррига біаргагора, РаІаса тІехьа ваха ца кхувш виса, говра дакъанна юххе лечкъа уллача Ражипа. Хьожаш шозза топ техар цо царна. Цул тІехьагІа ма даггара юртагахьа Іочуведар, тІехьа текхаш йІаьха топ а йолаш.

ДІахо фу хилар цунна ханзар. Шоззе а топ дІакхийтар Ражипа: цаІ - салтечоаи, вож эпсараи. Шоай новкъост Іовежача, сецца хиннар юха а хила доалл-хьогІ аьлча санна, бежа хьайзар деникинцаш. Эпсар а бартал вахача, геттара корзагІбаьлар уж. Шахбулат ураиккхар.

ГПотташе а мІарга теҥа цхьа салте а вожаваь, ма даггара юртагахьа Ючуведар из а. Шозза-кхозза яхар мо топ яьлар цунна тІехьа, дІакхетанзар. Салташа хьожаяь тохацар. Цун бала болаш а бацар уж хІанз. Ма хулла чехкагІа шоаш кІалхарбаьлча, доаккхал дергдолаш бар. Цу ханна «та-та-та-та» аьнна етта йолаелар пулемет, цхьабакьда, чІуг а етташ водача Шахбулатах дІахьокхабаланзар цхьаккха пхо.

Халла ах чами котама дилла мелар Алхаста. Цу шин дийнахъа члоаггIа гIелвеннавар из. Юхъ иръеннаяр, бIаргаш чукхийттадар.

- Цхъаккха цIавенавац? - хаьттар цо.

Аркъал уллар из, бIаргаш нийсса урагIахъежар. Хала бувхъар накха.

Юстара ца йоалаш, ден-бус а ший вешийна фу эш хъожаш, гIулакх деш хъувзар Деба. Цхъабакъда, вож вацар, кхыметтел безаме бIарахъежа а, кIаьдда йистхинна а из гIадъюгаш. Цхъа чу са доаца хIама мо мара теркалъяцар цо из. Йоккха вас яр цо Дебийна ер. Цкъаза йиший кулг шийх дIахъокхадалар а кхераш санна хетар из. Ца ховш а цIи яккхацар цо йиший.

- А, - жоп делар Дебас. - Тухан вахача гIоне, саг венавац.

Вешийна бIарахъажар из. Кхы а цхъа хIама ала велар Алхаст. Мочхал хъайра цун. ВIалла цIий тIадам чубоацаш санна кIай дар цун бордаш. Деба Юлохъелар, цхъабакъда, вокхо хIама аланзар. ДIадувшадир цо бIаргаш. Дакъан бос бар Алхаста юхъа тIа бар. Дебас дикка ха яьккхар цо фу оал, цунна хIама эший хъожаш юххе латташ. Алхаст тхъайсар.

Дебас бакъдар дIааланзар Алхастага. Висит вийнав аьнна тхъовре хабар кхаьчадар царга. Дас а хьалхадаьккхадар Дебийна, из цунга дIа ма хайта аьнна. Алхаста цIагIа цхъа хатар хинналга кхетадергдар, кхыметтел цкъа а ший йиша зувш из бIарахъежаваларе. Деба ца елха гIерттар. Къурдаш увттар къамарга. БIаргашка хий увттар. Уж цIийденнадар. Алхаст шийгахъа хъахъожаш веце а, ший бIаргех дувла хий цунна бIаргагор кхерар Деба. Массаз а оагIора а ерзаш, шийна тIатуллача тхан цхарала ткъам хъекхаш дIадоахар цо из.

«Висит... Шахбулата эггара дикагIа вола доттагIа... ХIаьта Шахбулат ше... Из вий-хьогI дийна? Хой-хьогI цунна Висит вийналга? Ма йоккха харцо яр са вежарашеи даси цунга йихъар. КъинтIера варгвий-хьогI из тхона?.. Тамаш я воале... Со цунна тIакхоачаре... КIеззига вIаший къамаьл де тха йиш хуларе...»

Вешийна юххе лохигача гIандилга тIа Юлохъелар Деба. Метта йисте дIатIадехкар цо пхъарсаш, царна ЮтIабиллар корта. ТIаккха доккха садаьккхар, ги цхъа беза мухъ боаллаш санна. Кора кизга тIа гIолла урс хъекхаш санна садуар керта чу хъуЕзача гIайгIанерча уйлаша. Цкъаза цу шин дийнахъа шийна тIа мел эттар дага а дехе, цIаьхха цхъа тани еллача санна таIар цун кер, дега деттадалар лаьгIлора. Халла мара холацар цо доаха са. Цхъа ха яьннача гIолла совсалора Дебий накха, доккха садоаккхар цо. ТIаккха юха вIашкатаIар кер.

ЯггIаш наб тIагIерттар Дебийна. ВIашкааха даьлар бIаргаш. ХIаьта а ца тхъовса гIерттар из. Кхерар из, нагахъа санна да чувоале, е воша сомавоале, тхъайса йолаш ше царна бIаргагора.

Ший неш Лима дагаехар Дебийна. Из окопашка хинналга а, хIанз ворох топ кхийтта цIайоалаь цIагIа йолга а ховра цунна.

«Со хІана хиннаяц цунца, - йоахар цо дагахъа. - Кхы цул эсалагІа я со? Берригаш цига хилча, со цаІ фу деш Іа цагІа?»

Дебийна набара тар кхийтар. КІезига хьаделладелар цун ховха бордаш. ХІанз сатийнна доахар цо са.

«А, - аьнна хийтар Дебийна, - со цагІа Іергъяц. Со а гІоргъя... окопашка. Топ тоха ца хой а, де хІама короргда сона а».

Шортта ниІ йийлла, да волча Іочухъажар из. ТІох ламаз деш вагІар цІенъюкье истинга тІа. НиІ меллашха юха тІакъайлар Дебас. Алхаста тІаэттар цун бІаргаш. Из тхъайса уллар. Сихха пена юххе латтача тІоаргаца ногІар хьадийллар цо. ТІера хІамаш хьальара а тайса, эггара кІалхара хьайцар маъре йоагІаш Кабихайна тІадийха кІайча даъре чокхи. Деба, ай а даъ, хъажар цунга . Из цІенеи хозеи дар. !Чехка шийна тІера барзкъаш Іо а даъха, из тІадийхар Дебас. Кабихас цунна совгІата деннадар из чокхи хьогге а. Юхатийга тоа а даъдар, Дебийна гІаххъа хургдолаш. Наькха тІа дотув а доаллаш, чІоагІа товш дар чокхи. Из дІанийсдеш кулг а тега, юкъах эза дошув даьккха шера тІехкар хьоарчадир Дебас. ТІатиллар йІаьха кІай шифон. Когаш тІа йийхар туфлеш. Хьайцар ший каьхата пандар. Из аьрда кулгаца хьамархІа а лаьца, шортта кор дІадийллар цо. Арахъа гуш саг вацар. Алхастагахъа цІаькха бІарг а лекха, тата доацаш шортта араьлар из. Кор меллашха юхатІакъайлар. Цул тІехъагІа беша гІолла сихха дІайолаелар наькъагахъа. Саг тІехъакхайканзар цунна, бІаргайовнзар цхьаннена а.

Наькъа тІа а яьнна, тІом латтачахъа хьалйолаелар Деба. Юрта тІа Іаьржа кІур хьувзар, ах сигале яьккха. Къарс-къарссе каглора сарпалаш, доагаш чудетталора цІеной тховнаш, лаккха урагІъухар сийгий гурматаш. ЦІи йоаеш цхьаккха вацар. Юрта мел вола саг дІавахавар, цхъа наггахъа бола дезал мара юхе ца бусаш.

ВІалла хІаманна бала а боацаш санна, сапаргІата хьежар сийрда малх. Ди делкъийга кхоачаш латтар. Йоасталуш йоагІар лаьтташ яь гІор. Туфлеш тІа хотта летандаь, наькъа йисте телаш йодар Деба. Дукха ца говш юрта араьлар из. Цига бикъбенна тІом латтар. Бохаш боагІар ополченций низ, уж геттара кІезига бисабар хІанз. Цхьатарра кхъа оагІорахъара тІагІерташ, го беш латтар царна деникинцаша. Саг хьальай ца волийташ етташ яр топаши пулеметаши. Окопашка лесттаеш чукхувсар гранаташ. Акха говраш санна тІаьнашта увттар Іаьржа лаьтта. «Гов-гов!» яхаш таташ дувлар, цІера алаш деттар.

ЦІаьхха ший воша Гирихан бІаргавайра Дебийна. Ши пхьарс чоал а тесса, моастагІашкахъ дІахъежаш нийсса уралаттар из окопа чу. «Топ хІана еттац цо? Іо хІана табац из? Вуврг ма вий из! ХІа-а, - кхийтар Деба, - поатронаш кхоачаеннай цун. Мичаб-хьогІ вож са вежарий? Шахбулат?.. ХІа-а, дІа ба. Окопа чу бада. Царна човнаш яьй. ЦІеш доахк цар барзкъех. Малав из царна юкъера гІатта гІертар?.. Когаш эг цун. Магац цунна гІатта. ХІаьта а айвала гІерт из. Юха а вежар. Шахбулат?! Ва, ва! Патта, гІатта, Шахбулат, гІатта! Хозий хьона, гІатта! ХІа, хІама хилац, Цунна топ кхийттай, цІий ух цун кертах. ХІаьта а... гІатта веза. Хьаяккха бетта чура шалта. Иштта. хІанз аз гІоттавергва хьо.

ЛадувгІалахъ сога. Дика дувгІалахъ сога ла».

Дийнача хІаманга санна оаз эккхийтар Дебас ший бе боаллача пандарга. ТІаккха дІалекхар цо из, лекхар, вІалла а ше ца леккхача тайпара чоагІа. ТІеххъа илли аьлар:

Сангала сийна цІи

Ювзача дийнахъ,

Цу молхан Іаьржа кІур

Бувлача дийнахъ,

ДогІанха даша пхорч

Делхача дийнахъ, —

ТІаккха-м ховргдар-кх

КІанатий хьинараш.

Молхано цІацкъамаш

Мерцача дийнахъ.

Исташца моаролгаш

Бусача дийнахъ.

Къонахий, кІанатий

Латача дийнахъ, —

ХІаьта-м, ховргдар-кха

КІанатий хьинараш.

Цецбаьнна Дебийгахъа хъахъажар ополченцаш. Даггара деш, дов, гоннахъа детталуш, шокарч етгаш дІаухаш пхорч доллаше, ший пандара оаз ца хадийташ нийсса деникинцашта тІайодар из. Герзий тата доадора цо доахача илле. Массанена шаьрра дІахозар цІена оаз.

Дахалда шо, кІантий,

Лелалда шо маьрша!

Массача молхано

Морцача дийнахъ,

КІаьдача цу дашо

Боагоча дийнахъ,
Кіур тІехъашка буташ,
Хъалхашка вувлаш,
Ший лата дог долчун,
Ка маъхал яйла,
Вада дог долчун,
Удаш са далда!

Говттабир цу илле гІалгІай, гІовттабир ополченцаш берригаш а. Ломаш мо тІахъийдар уж деникинцашта. Сов сихбаъ, юхахъажа а ца буташ, бига тІехъашка тайсар Саъберда.

Ттаккха хъатІавера Дебийна Гирихан.

- Баркал хъона, са йишилг, - аьлар цо. - Хъо хиннаецаре доадеш дар тхо дерригаш а.

ХъатІавера Шахбулат.

- Баркал хъона, Деба, - аьлар цо а.

Цо шийх Дебахан а ца оолаш, вежараша санна Деба аьнна, чоаггІа гІадъяхар из.

- Хъайна моге къинтІера яла сона, - дийхар Шахбулата. - Хъох лаьца во уйлаш ессияр са дег чу. ХІанз хов сона, се харц хинналга, алхха со мара хъона ца везалга.

Дебий басилгаш тІа гІолла хий Іодоладелар, бІайха малх хъежача санна мукъадаьлар цун дог...

Деба цІаьхха яьлар сома. Ураэккха елар из, цхъа са аькхдаьнна, цхъабакъда из динзар цо. Цхъан хІамо ІотоІайича санна, йисар из ягІа. Алхаст хІанз а сомаваланза вар. Сатийна ярцІагІа. Ер да аьнна из кхера езаш хІама доацаш санна хетар, хІаьта а, хІанад хацар ше ягІачара дІа-схъа хъа яхъацар Деба. ЦІагІа саг вар. Из вар ТІох. Дебийна барга-м гацар из, хІаьта а из шийна тІеххъашка латталга-м ховра цунна. Тийшша. Цул совгІа, бІарг тІера ца боаккхаш, шийга хъожаш из волга а ховра.

Шелал ессар Дебий дег чу. Шортта цІен кІийленгахъа бІарглекхар цо. Даь кога тІа ювхача маьче бухьиги, юкъах уллача шалта юхьиги бІаргаяра цунна. Ший гІатта еза, е яьгІача бакъахъа я хацар Дебийна. «ХІана латт воти тІеххъашка... йист а ца хулаш?» - аьнна хетар цунна.

ЦІен ниІ цІайзар. Ттаккха мара юхаерзанзар Деба. ЦІагІара араводача даь букъа тІа эттар цун баргаш. НиІ шортта тІакъовлаелар.

Юрта чувелча мара зензар Гирихана Салман шоашца воацалга. «Эъ, висав-теш из!» - аьнна хийтар цунна. Юхасецар из. Дѡа-схъа хъажар. Салман бокъонца воацаш вар. ХІанз а етташ яр йоккхий топаш, лелхаш дар пхорч. Хъальухар кІур. Боагаш бар гаьна боаццаш беша латта гІадамий хол. Цунна юххе гІолла морхІ бизза топаш а ийца дІаводар цхъа саг. Из вайзар Гирихана. Из вар Боскар. Фос яхъаш воагІар нз. Из вацар Гирихана а, е Гирихана веший а, новкъостий а бала болаш. Боскар цІаводар.

Майрахой, Салмани Шахбулати мара юхе ца бусащ, берригаш а баьхкабар юха. Цхъабакъда, уж шиъ воацаш вар. Ший вешийна хІама хинна ма хургдий аьнна теша магацар Гирихана, хІаьта а, кхетадора цо, цаІ децаре из юхевусаргвоацалга. Тамаш а яр из-м, хІанзалца Салмана вІалла хІама а ма дергдий аьнна дага хиннадацар цунна. Гирихана дагабаьжкараш Висити Тухани бар. Царех лазар цун дог. Уж зІамига хетар цунна. Висит лораваланзар Гирихана, хІаьта Тухан, далла ба хоастам, дийна ва. ХІанз Салман... Шахбулат... Мишта, фу хинна бисаб-хьогІ уж? Шоайла вІаший юкъе хІама иккхаднй-хьогІ цар?

Геттара са хъайзар Гирихана. Чокхе пхьош хъекха дІадаьккхар цо хъаь тІа даьнна хъацар. КІеззига юхатетта яр цунна тІатулла кий. Из кІоаргга бІаргашта ЮтІаэзар Гирихана. Бе тоІайир топ. Цкъарчоа ший новкъосташта ЮтІехъа хъажа, сихо юхаволавелар из деникинцаш болчахъа.

Малх сийрда хъежар. Яша йолаеннаяр наькъах яь гІор. Иккий айрех тІалетар хотта. Наькъа йистте бийна уллача истара тІахъувзар хъаргІаш. Ежача карта юххе тІехках царгаш хъекхаш уллар жІали. Наг-нагахъа, корта а айбийя, ювлача йоккхийча топашка ладувгІар цо, тІаккха юха а, шо-м хадаргІолаш яцар аьлча санна, ший тІехк Іувша долалора.

ТІехъа текхаеш топ а йолаш, удаш шийна ЮтІавоагІа кІаьнк бІаргавайра Гирихана. Сихха цунна хъалдухъал волавелар из. КІаьнка когаш лувжар. Массехказа Юкхетачара ваьлар Гирихана ЮтІакхачалехъа. Бос баха яр кІаьнка юхъ, са халла доахар. Гирихана вайзар из.

- Ражип, хьо мичара воагІа? - хаьттар цо.

- Со... со... - дика хъайистхулалацар Ражип. - Салман вийра цар... Шахбулат а вийра. Аз шозза топ техар... Гой хьона, ер топ.

- ХІай? - бІаргашта боад техача мо цІаьхха аьрда кулг юхъа тІа диллар Гирихана. - ХІай?

- Уж-м дуккха бар, - аьлар Ражипа. - Ховргдар-кх цар пулемет йийттаецаре. ТІаккха шо котдовргдар. Сона-м шедар бІаргадайра. Іалаьлов, ма чІоагІа кхерабаьбар оаш уж. Цхъа во шинаргаш мо дІа-м удар цу атагІа гІолла. Бера топаш Ю а тувсащ...

Ражип цІаьхха юхавийрзар, цхъа тата хеза. Гирихана а хезар из тата. Юхъа тІара кулг дІадаьккхар цо. Беша гІолла ведда воагІар цхъа саг. Вена картах тІех и иккха, царгахъа сихха Ютаволавелар из.

- Эъ , Шахбулат веций из?! - иккхар Гириханага. Ражипа ЮтIахъежар из. «Ер-м дийна ма вий,
- йоахар цун цIаьхха сийрдадаьннача бIаргаша, - оапаш бийца хиннаб-кх Iа сона».

Шахбулат дийна волаш бIаргавайна, Салман а дийна хила веза-кх хIаьта, аьнна хийтар Гирихана. ГIадвахар из. Цъхан юкъя цунна вицвелар, шоашта ЮтIавоагIача Шахбулата бIарахъежаш, цецваьнна латта кIаьнк а кхы мел дар а. «Салман дийна ва!» Цу уйлано йоккха йIовхал йоссийтар цун дег чу. «Салман дийна ва...»

Шахбулата тIалаттар Гирихана бIаргаш. Цунга хъежар уж, кIирденна хъежар. Цо ший хаьдда са мукъадаккхар догдоахар Гирихана. Алхха цъха Шахбулат мара кхы хIама бIаргагацар цунна.

Гириханах бIаргкхетташе, ший болар лаьгIдир Шахбулата. Гирихана из зийра. Цкъарчоа Шахбулат юхасаца велча санна хийтар цунна. Юха а кхерам бессар Гирихана дег чу. Шахбулат шорта ЮтIавоагIар. ЦIенхаштта хъежар цун бIаргаш. Баге чIоагIа вIашкатоIаяь яр.

Гирихана ЮтIакхача пхи-ялх гIа бусах юхасецар Шахбулат. Цъха юкъ яьккхар цар шоайла вIаший бIарахъежаш.

- Гирихан, - теIа йистхилар Шахбулат, - турпала... турпала валар хилар хъа веший... Кхет со... доккха халахетар да тахан шун цIенна тIакхъачар. ХIаьта а... сатоха... Фу дергда... Сатоха деза.

Сецар Шахбулата къамаьл. Корта чубелла латтар из. Цун кертах яь чов йийхка йоалла пахашк, хъа а йоастаенна, ЮтIауллер балама тIа.

- Мишта хилар из? Хъадувцал.

Корта чубелла бар Гирихана а. ХIанз шоайла вIаший бIарахъожаш бацар уж, эхъ хеташ мо латтар.

Шахбулата ма дарра дIадийцар шийна дайнар. Ше а кIалхаравоалача вацар, аьнна тIатехар цо, нагахъа санна Ражип хиннавецаре.

- Со-м хьо а цар вийнав мотташ вар, - Шахбулата къамаьла юкъеиккхар Ражип. - Хьо-м Салманал хьалхагIа Ювежа ма улларий, дакъа мо.

- ХIанз тIаваха велча тIакхоачаргварий цунна? - хаьттар Гирихана.

- Тамаш я кхоачалой, - жоп делар Шахбулата. - Пулемет я цар юххе. Салтий а ба дуккха. Цъхабакъда... со воагIаргва хьоца, нагахъа санна цига хъа тIаваха безам бале.

- Баркал, эшац. Айса цаI дергда аз... уйла а яь, - аьлар Гирихана.

Юхавийрзар из, шортта юрта Ючуволавелар. Цъхан юккъя цунга хъежаш а лаьтта, тIеххъа Юболабелар Шахбулати Ражипи.

- Сона-м хьо цар вийнав моттар, - юха а аьлар Ражипа. - Уж-м дуккха ма барий.

Шахбулат юха йистхиланзар. Гириханага хьежар из. «Фу уйла йолаш вода-хьогI из? ХIама дацар вIалла цунна дIаде новкъостал даларе».

Гирихан вацар Шахбулатагара гIо эшаш. Из а Ражип а ма хулла чехкагIа шийна тIехъара дIабоаларе бакъахъа хетар цунна, хIана аьлча, фуннагIа даь а ший веший дакъа кIалхардаккха чIоагIо яь воагIар из.

Ах чу а хаьрца цIа латтар гаьна доаццаш наькъа йисте. Фусамдаьй дIабаха хила безаш бар цу чура: гуш цхьаккха адам дацар.

Воддаше цу коа чувийрзар Гирихан. Рама кагъенна латтача кора кIал юхасецар из. Когаш цIенде воалла кеп оттайир. Шахбулати Ражипи, цунгахъа кIалгIолла бIарг а лекха, IотIехбаьлар, ца соцаш.

МоастагIий болчахъа хьалвийрзар Гирихан. Дикка ха яьккхар цо, цигахъа хьалхьежаш латташ. Юххера а араволавелар из наьха коара. Шахбулати Ражипи хIанз гуча бацар. Уж улицо гола тоххача дIабийрза хила безаш бар. Уж баьхкача оагIорахъа халволавелар Гирихан. Чехкка хьалкхаьчар из юрта йисте. Новкъара ваьлар. Юхасецар наьха беша гаьнашта юкъе. Цхъа юкъ яьккхар цо, моастагIашкахъа хьал а хьежаш, тхьовра мо цхъан метте латташ. Цул тIехъагIа беша гIайна тIа гIолла мугIарагI ягIача гаьнашта юкъе ваьлар из. Уж нийлха яр, хIаьта а кIезигдукха хьулавора цар. Царна юкъегIолла ваха кашамашта гонахьарча сангар чу ваьлар Гирихан. Цу чура лаьтта чIоагIа дар. Лакхе йистошкара мара яшацар гIор. Хотта дIабоаккхаш когаш Iотехар Гирихана. Сангар чу гIолла дIаволавелар из. Цхъа бIаь гIа хьалмагIа ваьлча, юхасецар. Шортта сангар чура хьалъаракъада велар из, цхъабакъда, цу сахъате юха Iотаба вийзар: деникинцашта бIаргавайра из. Топаш йолаелар сихъенна. Цхъа юкъ яьккхар Гирихана цхъан метте Iолохвенна вагIаш. Пхорч дIаухар сангара тIагIолла. Бердех детталора. Чуухар тIера йост.

Топаш кIеззига лаьгIьелар, цхъа ха яьннача гIолла. Букара а вийрза, сихха дIахьалхаволавелар Гирихан. Юхасецар кхы а цхъа бIаь гIа ше ма баьккханге. ЛадийгIар цо. Топаш хIанз сецаяр. Цхъабакъда, Гирихана кхетадора, моастагIий кIирбенна сангар зувш хургболга. Юха а уж ше хьалъаракъадарга хьежаш хургболга. «Фу дергдар уж Iехалургболаш? - уйла йора цо. - Новкъост соца валаре...»

Гирихан окопашта тIакхача гIертар. ТIаккха кIалхардоаккхалургдолаш санна хетар цунна ший веший дакъа. Окопаш юрта шоррал дIайолхар. КIюарга яр, атта дIалочкъалургволаш. Цхъабакъда, мишта кхоачаргва царна тIа?

ХIанз тхьовра мо сиха вацар Гирихан. Бокъабенна кIеззига кIомал багIа моттиг лехар цо. Когаш а кулгаш а гIортадаь, халла тIаваьлар из сангара бердах. КIомала юкъе гIолла тебба дIахьажар деникинцашкахъа. Топ яьлар. ТIагIолла шок тега дIабахар пхо. Корта чутоIабир Гирихана. «БIаргавайра-кх царна юха а», - аьнна хийтар цунна. Таккхалча уллар из вийча санна. Кхы топ яланзар. «А, вайнавац, - кхы уйла ессар дег чу. - ХIаьта топ... топ-м ца ховш яьнна хила а мег».

Из иштга хилча дикагІа хетар Гирихана, ца ховш-м яьларийхьогІ из яхаш, шеквувлаш дагахьа ше вале а. Юха а кІеззига корта айбир цо, кІирвенна дІахьажар моастагІашкахьа. Деникинцаш цаІаш ура бар, вожаш хайша багІар. Гириханагахьа хьахьожаш цхьаккха вацар. «Хетаргахьа вайнавац со бІарга».

Новкъа хургїоацаш фоартах Іоэллар цо топ. Цул тІехьагІа гІор яшаш доагІача лаьтта гІолла сихха дІатекхар из окопашкахьа. Юхасецар. Цхьа юкъ яьккхар цо лаьттах Іолетача санна уллаш. ТІаккха юха а текхар.

Окопа чу кхаьчача ах гІулакх ше даь ваьлча санна хийтар Гирихана. Кхы ха ца йоаеш чехкка дІаволавелар цу чу гІолла. КІоарга яле а цун лакха дегІ кьайладаккхал яцар окоп. Цудухьа букара а внійрза водар из.

Цхьан-шин минота никъ баь хургбацар Гирихана, цхьа таташ хезача санна хийтта, юхасецача хана. Лергдилла ладнїгІар цо. Цунна гаьна боаццаш хила безаш бар моастагІии. Хьахозаш хІама дацар. Кхыметтел кьамаьл а.

Цох цхьа дог шекдаьлар Гирихана. «Фу деш ба-хьогІ уж? - аьнна хийтар цунна. - Ма товра, со воагІалга а ховш, со лаца кийчлуш уж бале! Вайнавїй-хьогІ со царна бІарга?»

Юха а цхьа тата хезар цунна. «Вайнав, бІаргавайнав. ТІакхача гІерт. ХІанз фу де деза аз? Э-э, ма Іовдала кІалвисар со акхарна».

Топ хьабе лаьцар Гирихана, окопа чура хьалгарахьажа велар из. ЦІаьхха керта тІа цхьа еза хІама тІаежар цунна. Гирихан горавахар. ГІаттавелар из, цхьабакьда, цІаьккха техача хІамо дІабарталвахийтар. Ди дайча санна хийтар Гирихана.

Гирихан сакхетам чу вера. Хьадийллар цо бIаргаш. Шийлача цIагIа цIеньюкье уллар из. Ахбала мо лазар цун корта. Шортта аьрда кулг хьатIаднллар цо цунна. Корта тIаьда бар. «ЦIин да», - кхетадир Гирихана. Кий тIаяцар цунна. Ураханра из. ЦIагIа баьде яр. ЗIаммига маьлха сердал чуйоагIар цхьан метте. «НиI цигахьа я, - белгалдаьккхар Гирихана. Кий лохаш кулг хьакхар цо гоннахьа: из йоацаш яр. ТIехкар а тIехьа йоацаш яр шалта а. Юха а меллашха ший кертага хьажар из. Хьалхашкахьа даь хIама дацар, цхьабакьда тIехьашкахьа йоккха чов яьяр. Доталуш доагIар цIий. «Оффой, ма Iовдала каравера-кх со акхарна».

ЦIаькха а кулгаш хьакхар цо, кий лохаш. ЦIен пенах хьокхаделар цун цхьа кулг. ДIатIатекхар из цунна, Iохайра, пенаца букь а болаш. Шинна кулгаца шортта ший корта тоIабир цо. Цучу «зов» доаллаш санна хетар. Из лазаш бар чIоагIа, ДегI а дар Гирихана лазаш. йийтта хила езаш яр цунна. Бордаш докьалора. Хий мала безам бар... Из мичара дахьаргда ховре. НаIарах хIама тега, дийхача, дала а мегар цунна мала хий, цхьабакьда, из царгара ца деха, сатога лаьрхIар Гирихана мел эша а.

Ахаш дувшадир цо бIаргаш. Уйлане вахар из. Гирихана дагавехар ший воккхагIа вола воша Салман. Доккха хIама дергдолаш вар Гирихан, цун дакьа кIалхарадоаккхалга, из адамий IаьдалагI дIаволлалга. Фу дергда, низ дIакхачанзар, кIалхарадоаккхадаланзар. МоастагIашта кIалдисар из. ХIанз, тешшаме хов цунна, цар ийрчадоаккхаргда из. Дувца а эшац: цу гIулакха шоай оамал йолаш ба уж. Iовдала вера со акхарна кара. «По марал а кхерал а безагIа ба Iовдалча сага корта», яьхад даьша. Бакьда, зехьа яьхадац.

Гирихана дагадехар да, нана, ший зIамига бераш, сесаг, дагавехар топ кхийтта цIагIа улла воша Алхаст, вийна Висит, Тухан .. Миска Дебахан.

«Ва, ма кьиза енай-кх ер ха, - аьнна хийтар цунна. - ХIама дергдац, - дIахо йора цо уйла, - хилийта ха кьиза а хала а. Хилийта. Мелла дукха хало тIаотте а, мелла боккха бала боагIе а, хIанз юхатIехьашка довла йиш яц. Тоьаргда. Дукха лайнад. БIаьшерашка лайнад во мел дар: кьел, моцал, у, бIаьхийбарий дукь. Тоьаргда! Тоьаргда!.. ХIаьта а... чIоагIа хала кхоач-кх из керда зама. Боккха ба-кх цо дIабеха мах, сов боккха... Тахан даггара бовш латгача наьха, цар Iоухача цIийва мах хургбийхьогI цу кхоанарча ден? Ца хуле, ма йоккха доакьазал я яр, на, гахьа санна хуле... тIом лоатто а беза».

НаIар тIа сага гIар хезар Гирихана. Еча уйлаех ваьлар из. ЛадийгIар цо.

- Миштав ер, дийна вий? - хаьттар цхьанне.

- Хила везаш-м, ва, хьа благороди! - чIоагIа цIогIа техар шоллагIчо.

Гирихан эрсашкахьа ухаш чуувтташ балхаш даь вар, цудухьа шаьрра кхетадора цо арахьа дувцар. «Хьалха йистхиннар хьаким ва, хетаргахьа, - аьнна хийтар Гирихана, - хIаьта цунга жоп деннар салте хила веза. Са хаьхо».

ДIоагIаш эгар, цул тIехьагIа хьабоаккхача чIега тата даьлар.

Шерра еллаелар ниI, ца дизза маълха сердал чу а яйташ. Баргаш дувшадир Гирихана, юхъа тIа кулг диллар цо, из ла ца могош.

Эпсари ши салтеи чуваьлар цагIа. ЦIа аьлча а, еттача кирпишкех хьалдаь цхъа отар мо хIама яр из. Кор дацар.

- Патта! - цIогIа техар эпсара.

Гирихан саббаре урагIеттар. Эпсара нийсса бIарахъажар из. «Хоза а деций, кIазилг», - аьнна хийтар цунна.

ЦIена яьша юхъ а йиткъа юкъ а йолаш, цхъа тайна зIамига саг вар эпсар.

- Кулгаш! - аьлар цо.

Гирихана тIехъашка даьхар ший кулгаш. Эпсара, хьатIа а вена, гIаба техар царех.

- Волле ара!

Гирихан коа араваьлар. Иаккха мара ше мичав ханзар цунна. Из яр Берса-Юрт. Нийсса дIахъажача дагIар еттача кирпишкех даь цхъа дIаьха цIенош. Цига додар наькъа диткъа такилг. Цу такилга тIа ваьккхар Гирихан.

- Шо укхаза Iе, - аьлар эпсара салташка.

Вожаш сайцар. Ше Гирихана тIеххъа волавелар из.

Ара чоагIа хотта баьннабар. Чукхийттачеи Ийнеи мара дисадацар лоа. «Иштта дIайха ди цхъаькха доагIе, деррига деша дIадаргда из», - аьнна хийтар Гирихана. Гаьна йоаццаш гуш вагонаш яр, цIермашина наькъаш тIа гIолла дилла дIаьха тIий дар. Цунна юххе кIур бетташ латтар яй. TIаь тIа гIолла дIахъажача бIаргагора шера баламаш а къегаш латта лакха лоамаш, бIаргагора Маьтлоам, вийхка улла Куркъа, Бешлоам-корта.

- Укхазахъа, аьнна, Гирихан аьтта оагIорахъа дIаверзавир эпсара.

Кизгай ийчен тIа баьлар уж. Эпсара, дIахьалха а ваьнна, хьайийллар цагIа чувуга ниI. Тиша ниI яр из. Цхъаццанахъара дIадаьннадар цунна хьакха мора басар. НиI цIайзар, цхъа во тата деш.

Диь кор а дагIаш доккха цIа дар Гирихан дIачуваьннар. НаIара духхьал дIаьха истол латтар. Цу тIа вагIар тIема форма а ювхаш, шовзткъе итт, шовзткъе пхийтта шу хургдолаш къонах. Диткъа дар цун бордаш, басилгаш чукхийтта яр. Бесазадаьлча санна хетача сийнача бIаргашта IотIаухкар кера бIаргацIацкъамаш. Дехъа кора юххе, дIаара а хъежаш, гIаьле увзаш вагIар цхъаькха цхъа къонах. Цунна граждански форма ювхар тIа. Из истола тIа вагIачул къонагIа а низ болашагIа а хетар.

- Господин полковник, - озавенна дIаэттар Гирихан хьачувоалаваь эпсар, - ер ва есар.

- Дика да, поручик, аравала мегаргва хьо, - аьлар полковника.

- Сабардел, - юхасоцавир цо из. - Хьадастал цун кулгаш.

Поручика Гирихана кулгех доалла гIаба хьадаьстар. Из истола тIа Юдиллар цо. Полковника корта лостабир, хIанз дIагIо, аьнна. Поручик араваьлар.

Полковники кора юхе вагIари меттахьа хьанзар. Шаккхе Гирихан зувш, кIирбенна цунга хьожаш бар уж.

- Эрсий мотт хой хьона? - хаьттар полковника.

- КIеззига хов, - жоп делар Гирихана.

Юха безам бар цун, тIеххьашка пенаца латташ гIандаш а дар, хIаьта а цар пурам ца делча лоархIавацар из Юха.

ГIаьле увзаш вагIар корагахьа дIавийрзар. Гирихана а полковникаца а вIалла гIулакх а дац цун ала тарлора, цун вагIарга хьежача. Корашта кIал ловзаш хьазилгаш дар. Ший беррига теркам царна тIабахийтача санна хетар цо. Цьхабакьда, Гирихана кхетадора из иштта доацалга. Цун вагIар цхьа бахьан долаш долга. Из, хетаргахьа, воккха хьаким хила везаш вар. Полковникал а воккхагIа.

- ГIалгIа вий хьо? - хаьттар полковника.

- Ва.

Гирихана чоалтайсар ший пхьарсаш.

Полковник из зувш хьежар тхьовра мо. «Куц долаш кьонах ва, - белгалдоахар цо ший дагахьа. - Сабаре ва. Кхерамах вIалла хIама а дац юхьа тIа. Низ болаш волга ховргдолаш ба накха, баламаш, кулгаш. Юхь яьннай. Безаме, хьаькьале хьеж Iаьржа бIаргаш. Хала хургда укхунца дувца, хетаргахьа. Гой, шек дIавий. Инарала мо деций латтар а».

- Юхеца кулгаш, - гIожа йистхилар полковник.

Корага вагIар хьахьежар царгахьа. Лаккха юхадIавийрзар. Кора тIа латтача ингале гIаьленаштувсарга чу йоайир цо ше эза яьннача гIаьлен южк.

Гирихана кулгаш Юдахийтар. Тамаш а яр из-м геттара сабаре вар из хIанз. Шийх дог дилладар цо. Цудухьа хила а мегар: вIалла а кхерам бацар цун дег чу.

- Дезал бий хьа? - хаьттар полковника.

- Ба.

- Бераш дий?

- Да.

- ХІаьта хьо ваха веза.

Гирихана хІама аланзар.

- Хьайга яхар Іа дой, оаха дІахецаргва хьо, - аьлар полковника.

- Хьаала, фуд из? - Гирихана юха а чоалтайсар пхьарсаш.

«Хьажал, шийна нийссача сагаца санна, хьакхашта дой кьамаьл», - эгІазвахар полковник. Кулгаш истола тІа дадар цун. Цунна хьалххашка, ручка тІа а уллаш, цхьа каьхаташ ухкар. Аьшка шакьалоатторг а латтар царна юххе.

- Коммунист вий хьо?

Цхьан юкьа уйла йир Гирихана.

Ва, - аьлар цо. Полковника нийсса бІарахьежар из. Гириханагахьа хьавийрзар кора йисте вагІар. Полковники изи шоайла вІаший бІарахьежар.

- Дика да, дика да, - аьлар полковника. УрагІетта, цІеньюкье гІолла дІа-схьа волавелар из. Ше ваьгІача гІанда уллув, кулгаш букь тІехьашка а долаш, юхасецар.

- ТІаккха мнчад хьа партийни билет? - ший кера бІаргацІацкьамаш айдир полковника. Хаттар массаза ду а айдора цо уж.

- ДоттагІашка дІаденнад.

Гирихан вацар коммунист. Цар цІентІара цхьаккха а вацар партийни волаш. Бакьда, Висит вар ваха кийчлуш. ГІоргволаш а вар, ханал хьалха валар нийсденнадецаре. ХІаьта а, ала деза цхьаькха: шоаш коммунисташ беце а, Советий Іаьдала оагІуз бизза хьаллоацаш бар. ТІоха кьонгаш а ТІох ше а. Из массанена гуш а дар. Цудухьа коммунист ва со аьнна, дог дizza делар Гирихана полковника жоп. ЦІагІа сатем эттар. Полковник Іохайра.

Кисара гІутакх хьа а яьккха, цхьаькха а гІаьле сегар кора юхе вагІачо.

«Ма зокх бар-кх Деникин ше бІаргагоре», - цІаьхха уйла ессар Гирихана дег чу.

- Мича латт шун штаб? - хаьтар полковника.

Цун айденнача керача бІаргацІацкьамашка хьежар Гирихан.

«ХІа-а, хІанз долалуш латт керттерадар», - аьнна хийтар цунна.

йист ца хулаш Іийра из.

- Карта кхеталой хьона? - цхьаькха хаттар дир полковника. Истола тIа хьадийллар цо дийсаьна доккха карта.

- Кхеталу.

- ХIаьта хьайисте вел.

Гирихана кулгаш Юхийцар. ДIатIавахар истола.

- Хьахьокхал, мича латт шун штаб, - карта кулг IотIахьекхар полковника.

Цунна дIабIара а хьажа, корта лостабир Гирихана. ЮхатIехьашкаваьлар из. «Цхьаккха хIама а хой-хьогI акхарна-м», - аьнна хийтар цунна.

- Аргдац яхалга дий хьа из?

- Да.

- Иштта дале хIаьта, аз аргда хьога цаI: хьайна топаш тохаргхиларах дог тийшша хургва хьо.

Гирихана баламаш тоIадир, хIанз шун кара ма дий из, аьлча санна. Полковника озах кхетадир цо, ше яхар цо кхоачашдергдолга.

- Цхьаькха хаттар да са хьога, - аьлар полковника. — ХьалххагIе дIаях аз, дикагIа да хьона нийсса жоп далар. Мичаз шун тхьамада Орджоникидзе, кхьбола комиссараш?

Пхьарсаш чоалтайсар Гирихана. Юха а корта лостабир цо.

- ХIай! - цIогIа техар полковника. - Жоп ца дала ваIад яь-м вац хьо? - урагIеттар из, бирса вIашкатоIаяь баге а йолаш.

- Ва.

Хаьн уллача хумпIара чура тепча хьалъэккхийтар полковника.

- Лургдий Ia жоп? - цIогIа техар цо юха а, нийсса Гирихана хьаь тIа хьожайнр тепча. ХIанз геттара айденнадар цун кера бIаргацIацкъамаш. Шийла хьежар бIаргаш.

- Дац, - аьлар Гирихана. Полковника нийсса юха бIарахьажар из.

Тепча лак эзар полковника. Из яланзар. Цецваьнна цунна IотIахьажар из.

- Ер ма тамаш я, - аьлар цо, - хIанз мара ер харцъяьнна моттиг-м яц.

ЦIаькха а лак эзар цо, тепча яьлар. Истола йиетах лич а боаккхаш, дIабахар пхо. ЦIагIа чуиккхар наIар тIа латта поручик. Корага ваьгIачунгахьа дIахьажар полковник. Цо кулг кхессар, хадийта яхача хьисапе.

- Хъа ираз хиинадаларе тоххаше яргъяр ер, - аьлар полковника, Гириханагахъа юха а вийрза. - Поручик, длаара а ваьккхе, укх сахъате хъальолла из! ЖIали санна!

Поручика юха а гIаба техар Гирихана кулгех. Из хъалха а ваьккха дIавахар.

Ара тхъовра мо сийрда малх хъежар. Цен юххе ягIача гIамагIа тIа ловзаш хъазилгаш дар. Станцера хъахозар цIермашинаша детта цIогIарч.

Бе топаш йоакхаш шишша салте дехъеи-сехъеп а этта, тIехъа поручик а волаш, коара араваьккхар Гирихан. Цхъаькха цхъа салте а воагIар царна тIеххъа. Муши табуреткеи дахъаш.

Гириханагара лоткъам ийцача цIенна гаьна йоаццаш ягIар йоккха къаьна поп. Гоама бар цун хи. Букъ тIабаьнна саг санна латтар из поп, букара а йийрза. ТIоамараш мо лаьтта IотIаядар цун сома ткъовронаш.

Га ягIача оагIорахъа дIаверзавир салташа Гирихан.

- СихагIа, сихагIа! - цIогIа тIехъа деттар поручика.

«Бокъонца со хъальолла боакх-хъогI ераш?» - аьнна хетар

Гирихана. Валарах-м кхерацар из, цхъабакъда, хъал мишга оллийтаргва!..

«ГIалгIай IаьдалагIа геттара во, эсала лоархIаш хIама да, хъальоллийта валар. Къонахчун валар топ, тепча кхийтта, тур е шалта теха хила деза. Иштта вийна саг сийлахъа ва. Цхъабакъда, хъальэлла... хъальэлла ца вийта, фуннагIа де мегаргда. Кулгаш мукъагIа хъадаьстадалар цар».

Попа кIал соцавир Гирихан.

- Игошкин, чехка тIавала гаьнах, - амар дир поручика.

Игошкин вар зIамигача дегIара салте. ТIера шинель Iояьккха лаьтта Iотессар цо. Цу тIа Iуйиллар топ. Ший новкъостагара хъаййца, кач тессар муш. Цул тIехъагIа дIатIаваха, хъамархIабеллар хи. Циск мо сихха урагIаволавелар. Цунга муш дIабеннача салтечо, шийна нийсагIа а чIоагIагIа а хетача ткъоврона кIал Iооттадир табуретка. Из дар, тишденна, сетта а сетташ. «Оттаде деза моттиг ховш-м даьра ва, - аьнна хийтар Гирихана. - ХIа, кхы са догдаха хIама дац».

Игошкинага хъежаш латта поручик, дага а доацаш, «кхоп» аьнна цу юкъа тIа мIарга теха, лаьтта вожавир Гирихана. Балам теха вожавир цунна уллув лаьтта салте а. TIаккха дIаиккхар из, вада дагахъа, цхъабакъда муши табуреткеи дахъаш венача салтечо, цIаьхха чоал ког тесса, бартал вахийтар. Чехка юха букъа тIа ваьлар Гирихан. Шийна тIакхета дагахъа хъатIаведда салте, ши ког теха, юхааркъал вахийтар цо. Цу юкъа ураьккха кхийра поручика. Шозза тепча техар цо Гирихана. Шаккхе ,а меттахъа кхийтар. Цкъарчоа гIатта воаллаш санна, хъалтосса а венна, дегIа дIоаххал дIавежар Гирихан. «Хъал хIаьта а олланзар со акхар», - юххера уйла ессар цун дег чу.

Цъабакъда, цар эллар из хьал. Из аьлча а, цун шеллуш доагIа дакъа.

Юрт ца йитача, кхы де хІама долаш бацар ополченцаш. Шоашта могоар, шоай низ дІакхоачар даь баьннабар уж. ХІанз - из хІаране кхетадора - е бов безаш, е ма хулла сихагІа лоамашка хьалбаха безаш эттадар гІулакх. ВІалла хайра бисабацар нах. Уж а, дукхагІабараш, човнаш яь бар. Герза кийчо а кІеззига мара йисаяцар. ДоагІаш гІо а дацар. ХІаьта а, наггахьавар юкьера дІаваьккхача, дукхагІабараш сабаре бар, корзагІбаьнна, беха боацаш.

Тпахьежача сабаре хетар Дудар а. Бакъда дег чу-м сагото яр цун. Цо а кхетадора, хІанз, юххера а, юрт йита еза сахьат хьаэтталга. ХІаьта а штабера хабар доацаш из йита лацар Дудара. Асхьабаи Шахбулатаи тІадиллар цо доарахойи, юхебиса кьоанойи, истийи, бераши чехка лоамашка хьалбохийталга.

Деникинцаш болчахьа хьалхьежар Дудар. Цецвувлар из, атаке ца боагІаш, хьелуш уж хиларах. «Къаьстта цхьа хІама кийчош хургба уж хІанз, - аьнна хетар цунна. - Доарахойи истийи дІакІалхарбаьнна боаларе-м цаІ дергдар».

Цун ший дезал а бар хІанз а дІабаханза. Берашта, сесага хІама хилар кхерар из, хІаьта а дего витацар кхычарел хьалха уж дІабахийта. Дудара тоам бац иззаморг. Ерриг юрт цунга хьожаш, цох тешаш я. Из большевик ва. Эггара халагІа дола дакъа шийна, ший дезала тІаэца декхарийла ва из цудухьа. Иштта я Дудара дег чура уйла.

Маьждига юххе вордашца а гІаш а юртара дІауха нах зувш латтача Дудара тІавера Боскар.

- Дерригаш дІадолх шо? - хаьттар цо, кога тІара кога тІа а ваьнна. Чопилгаш даьста яр цунна тІаювха йІайха кетар. Нийсса Юухкар цун деза кулгаш.

Дудар, цкъарчоа, фу дар Іа хаьттар аьлча санна, цунгахьа дІа а вийрза, юха йист ца хулаш Ийра. Новкъа гІолла ворда лехкаш хотта хьувш воагІача Зайпала бІарахьежаш латтар из. Цун йІаьхача къамаргах вайзар Дудара из. Зайпала тІеххьа, аьрда кулгаца йоалкхам а лаьца, аьтта кулгаца ший кьоарзача исхале йІаьха коч а ийеш, из лътта Іо ца текхийта гІерташ, халла гІа боаккхаш йоагІар Напсат. Лима ворда тІа уллар. ЦІий тІадам бацар цун юхьа тІа. БІаргаш дийлладар. ХІанз къаьстта хетар уж Іаьржа. Ворда етталора, йоха йоаллаш санна. Гоамалелхар аьрда оагІорахьара чарх. Из гон тІа массаза я, ворда ІочутаІар, астагІа саг санна. Лима эгар. Човно чинг еттар. Бордех царгаш еттар цо, ахІ ца ала гІерташ, садетташ.

Дудар бІаргавайна, ворда соцайир Зайпала.

- Дудар, хабар дий Буро тІара? - хаьттар цо.

- Дац, - жоп делар Дудара.

Цхьан хІаман уйла еш корта чубеллар Зайпала. Напсата хьалмагІа а яьнна, йиІий керта кІалхара гІайба дІанийсбир, юхьа тІа кхаччалца хьалъэзар тІера Іотекха ювргІа.

- Даьллахьи, ма эсала кьолах хиннав из, — ше-шийга оалаш санна, кхессар воккхача саго.

- Малав из? - хаьттар Дудара.

- Инарал Деникин ва-кх, - лаьрххIа аьлар Зайпала.

Дудар велакъежар. Боскаргахьа дIавийрзар из. Вож цIенхашгта воккхача сага бIарахъежаш латтар, дош доацар а ца дувцаш, чехкагIа дIагIовалар-кх хьо а, яхаш санна. «ХIанз укхунна фу хиннад?» - аьнна хийтар Дудара. Юха а Зайпала бIарахъежар из.

- Ай, хIана ях Iа иштга? - хаьттар цо.

- ХIай? - цецваьлча санна кеп оттайир Зайпала. - ХIана ях яхалга фуд. Гаций хьона укх кхав дийнахьа цо етта йорт: цкъа IотIаваоагIаш, тIаккха юхаводаш, цIог мерца жIали санна. Цу тайпарча саго дохо Советий Iаьдал! Из кхоач Москве! Тфу, - туг тессар Зайпала.

- Хьайна из селла эсала хете, цIа а боахам а бита дIа хIана вода хьо? - хаьттар, хIанзалца йист ца хулаш лаьтгача Боскара.

- ХIай? - цIогIа техар Зайпала. - Iа фу ях хIанз?!

- Сацал, ма дувцал из, - дийхар Напсата.

- Водац даьра со-м дIа - аьлар цо, сесагагахьа кулг а лостадаь, хьо мукъагIа Iадда Iелахь, аьлча санна. - Аз-м сай наха дерра ду. Кхетий хьо, сай наха дерра, хьо санна айлаюкье а ваьнна, наха-м тIо буабалар, хих «хупI» а оалаш, со долаш хинна, яхаш, герз дожкаш а ца лелаш.

- Са доахан доадаьд...

- ХIай?! - юха а чIоаггIа цIогIа техар Зайпала. Ши кулга айдаь, ворда тIа уллача ший йоIагахьа дIахъежар из, тIаккха меллашха кулгаш Iо а хийца, саббаре аьлар:

- ХIа-а... из сона хацар... Са-м... алхха воI мара вийнаваи. ИоI... дийна йисай. ХIаьта а... са гIайгIа - гIайгIа яц хьачунна юхе. Но-о, вошшийна вир! - цIаьхха урха га лостадаь говр а човхаяь, волавелар из. ХIанз тхьовра мо айбаь бацар цун корта, кадай дацар болар а. Лаьтта хъежаш водар из. йоддаше кулгаца бIаргех Iоуха хий дIадоахар Напсата а.

Уж дикка гаьна баллалца царна тIехьахъежаш лаьттар Дудари Боскарн. ТIаккха шоайла бIарахъежар уж.

- Сона хацар Зайпала воI вийнавий, - аьлар Боскара. - Дагадоацаш дир аз цунна из халахетар. Адама дала гешт долда.

Чов хьайра Дудара. Из хIанз ира овлаш хецаш йоагIар селханарчул а чIоагIагIа. Балама, чов йохар кхераш санна, шортта кулг хьатIадиллар Дудара. Юххе латта Боскар дагавеха, сихха дIадаьккхар.

- Ха дезар - гIожа йистхилар из цунга.

- Дудар, - аьлар Боскара (кетара кисашка дехкар цо кулгаш), - из са да а вац, воша а вац, цудухъа хІанз Іа дувцачох, хьо ала гІертачох со кхеташ а вац.

- Деникинцаш бий хъа вежарий?

- Хъа бий?

- Бац.

- ХІаьта са а бац. Цкъа-дале. ШозлагІа-дале, цхъаькха а да хьона: Бамата яьхар вай даьдаларе, цхъаккха саг а вувргвацар, боахамаш а дохадергдацар.

- Из фу Бамат ва?

- Атбе воІ.

- Фу йоахар цо?

- Цои?

- ХІаьта?

- Шоашка Деникина яххар кхоачащде, ца дойя, юрт хІалакьбергъа шун йоахар-кх.

- Кхы?

- Кхы фу ала деза хьона? ГІалгІай къам зІамига къам да йоахар, хІаьта Деникина низ Іалаьмате боккха ба, цунна мутІахъа ца хуле, дерригаш а доадергда вай йоахар.

- ХІанз ше мичав ер?

- Мала? Бамати?

- ХІаьта?

- Даси вежараша ара а ца воалийташ, цІагІа вагІа йоах.

- ХІана?

- Мехка гІулакх халкъо ше дувцаргда, аьннад йоах цунга...

- ТІаккха? Бакъбеций уж?

- Бакъ бале - хъайна ма гой хьона юрта а адамашта а тІаэттар. Баматага ладийгІадаларе...

- Баматага ладийгІадаларе, юха а Іазапе оттаргдар-кх вай къам. Деникина шийца дІабугаргбар къонахий, говраш, доахан...

- Из дикагІа дацар, шедар довчул?

- Фу шедар? Шедар дайнадац. ВІалла а дайнадац шедар. Дукха ца говш бохаргба Деникина низ, вай юха а котдовргда.

- Шуца дувца хала да, - доккха садаьккхар Боскара.

- Да даьра, хьо моргашта-м. Бакъ аьлар Зайпала: хьо ва а ва, наха-м тІо буабалар, со долаш хинна яхаш вахаргволаш.

- Наьха хьакъ дуаш вахац со-м. Гой, хьажал са кулгашка, - кисашкара хьа даьха, Дударага дІахьекхар цо ший ийттІа гІожа ши кулг. - Цхьа буртиг саго бенна техабац аз сай боахам вІашагІа. Сох хьогалга да шун деррига а оаш мел дувцар.

- Да-те. Цудухьа ма латтий тхо-м хьона хьалхара тІом беш.

- Сона хьалхара бац, шоашта хьалхара бу. Бамата яьхачунга ладийгІадаларе...

УлицагІа сихха хьавоагІача Асхьабах бІарг а кхийтта цунна дІадухьал волавелар Дудар.

- Юрга саг висавац хьа дезал мара, - аьлар Асхьаба. - ДІа хІана бахийтац Іа уж?

- ХІанз дІабохийт. Доарахой ийца дІайига сай говр юхайоалаяр дог даьхадар аз. Хетаргахьа, хІанз цунга хьежача дац.

Дудара тІеххьара дешаш алларца юрта чуэтта йолаелар моастагІий йоккхий топаш. Дехьара а сехьара а лелха доладелар пхорч.

Цу ханна малхбоалехьара юрта юкье ваьлар Іаьржа ферта а тІакхуллаш цхьа говрабаьри. Шод баь дар цун говра цІог. Говр бІеха яр, хотта хьалбеттабенна. Из гаьнара а сиха а воагІалга кхетаде хала дацар говра багара Іолега чопаши дегІа тІара гІетта Іии бІаргайча.

Юрта юккье гІолла бодача наькьа тІа ваьлча, говр юха а эза, дІа-схьа хьажар баьри. Маьждига коара нах бІарга а байна, цигахьа хьалхийцар цо из.

БІаргкхетташе, из саг штабера воагІалга кхетадир Дудара. Дукха хьийжавар из цунга, сов дукха. Цудухьа хІанз, из хьатІакхаччалца а тоха са доацаш, наха юкьера хьа а кьаьста, цунна сихха дІадухьал волавелар из. Дудара хьатІаотташе, говр соцайир баьречо. Наькха тІарча кисара хьа а яьккха, пакет дІакховдайир цо Дударага. Ше лаьтта вессар. Чехка хьа а яьста, пакет еша эттар Дудар. Маьждига коара нах хьатІабаьхкар царна.

- Буро дІаяьккхай? - хаьттар Дудара.

- Яьккхай, - жоп делар тІавеначо.

Тесса лоаца ши мекх а долаш, юкьерча дегІара хоза зІамига саг вар из. ИиІий санна цІе дар цун бордаш.

- Новкъостний, - корта айбаъ, гулбеннача наха бѳарахъажар Дудар, - Буро моастагѳашта кѳалъяхай. Геттара во латт хъал Шолжа-Гѳалий тѳа а. Вайга массанегадох-дохалуча тайпара ма хулла сихагѳа лоамашка хъалгѳо, аьнна да кхаъча амар. Моастагѳо дехкаш латт йоах лоамашка долха накъаш. Вай воашта могоар даъд. Штабо баркал йоах вайна массанена а. Хѳаьта хѳанз, новкъостий, цхъацца, шишша, кхоккха цхъана долаш, шоашта гѳойле, йол-йолча тайпара, ма хулла чехкагѳа лоамашка кхача хъажа. Цига вайбараш короргба шоана. Ханна моастагѳа котваьлар... Ханна. Цхъабакъда, тешаш хилалаш, вай мехка из дукха говрг ца хиларах. Хѳаьта хѳанз вай ца дохаш хила деза. Из да керттерадар. Советий ѳаьдал делар-кх аьнна ма мотталда цхъаннена а. Советий ѳаьдал деннадац, лерг а дац. Россе пролетариат, Цѳе Эскар доагѳаргда вайна оарцагѳа. Хѳа, вежарий, са кхы дац ала, сухал бе.

- Зѳамига саг, цѳи фуй хъа? - аьнна, штабера венача баьречоа дѳатѳавийрзар Дудар.

- Микаил я, - жоп делар зѳамигача саго.

- ѳа хъай говр ца лой, бераш дѳадига йиш а йоацаш висав-кх со.

- Дѳаэца, - Дударага дирст дѳакховдайир Микаила. - Ер-м са а яц. Новкъа тѳанийсвенна лаьца йоалаю аз ер. Дика говр я.

- Юха вай вѳашагѳкхийтгача, аз дѳалургъя хъона ер. - аьлар Дудара.

- Цох ший кхел яр хургда. - Ший ферта говра дѳатѳатессар Микаила. - Из а дѳаэца. Сона новкъа хургъя из.

Морхаша малх къайлабаьккхар. Лаьгѳо хъекха болабелар мух. Цу сахъате шийла йийрзар ара.

Саьберда тѳехъашкара хъагучабаьлар атаке боагѳа деникинцаш. Массаза юхатехаб уж укх кхаь денна, цхъабакъда, хѳанз... хѳанз а хургдац царна хетар-м. Ополченцаш берригаш болхац дѳа. Юрта юхебус цхъабараш.

Маьждига коара нах дѳабахачул тѳехъагѳа, юхебисар Тѳоха воѳ Тухан, Асхъаб, Шахбулат, Микаил, цхъа эрсе, Боскар.

Дудара шоашка дѳагѳодалар шо аьлча, гѳоргдар тхо-м, аьнна жоп делар Асхъаба. Кѳеззига царна духъале а яь. Хѳаьта хъо дѳагѳо. Ма хъеле. Дѳакѳалхарбаха хъай дезал мукъагѳа.

- Са дехар да шуга, дукха ма галаш, - аьлар Дудара. Царех хѳаравар, кулг а лоацаш марѳавеллар цо. Цул тѳехъагѳа говра тѳа хайра из. Вож ловзаяьлар, дирста дѳа ка а етгаш. Моастагѳашка хъалвийрзар Дудар. Уж геттара дукха бар. Массаза мо мугѳарагѳи боагѳар уж, хъалха лаьца топаш а йолаш. Юха а ший новкъоасташта бѳарахъажар Дудар. Уж йист ца хулаш латтар. Цѳенхашгта яр цар йовхъамаш. Цѳаькх а царга дѳагѳодалар шо ала веннавар из, цхъабакъда, цар доагача бѳаргех кхетадир, цо, из зехъа долга. Уж хѳанз, фуннагѳа дой а дѳагѳоргбоацалга. Иштта я царех хѳаране ши-ший дагахъа яь ваѳад.

Дудар ше а ѳергвар царца. Йиш яларе. Хѳанз а цѳагѳара арабаланза шийга хъежа дезал бар цунна дага. Цкъа-дале. Шозлагѳа-дале, штабе тѳавехаш а вар из.

Дудар говр хаъжкка вахар.

- Поатронаш кІезига я-кх. - аьлар Асхъаба, цхъан юкъа цунна тІехъахъежаш а лаьтта.

- Поатронаш-м аз яхъаргъя, - аьлар къонахаша мел дувцар хозаш лаьттача Ражипа.

- ХІай? - цунгахъа дІавийрзар Асхъаб. - Хьо мишта висав дІа ца водаш?

Берригаш кІаьнка бІарахъажар. Из, сецца ше аравоалаш, киса елла хинна сискал юаш латтар.

- Са-м кхувргда дІаваха. - аьлар цо.

Цун бера сискал бІаргаяйча, къонахашта дагадехар, шоаш тахан хІама ца диалга.

- Іа мичара яхъ поатронаш? - хаьттар Шахбулата.

- О-о, тханцига-м дуккха я уж, - жоп делар кІаьнка.

- Дуккхаваха хьо хІаьта, воллел, яхъаш вел уж геттара чехка. Тхо хъежаргда хьога. Топ а тхога йита, - аьлар Шахбулата.

- Шо дІа ма гІолаш? - дийхар кІаьнка.

- Волле, волле, гІоргдац.

Ший топ Шахбулатага а йита, Ражип, дІаиккха вахар.

Къонахашцара дІа а къаьста, ший цІавахар Боскар а.

- Яьй! Сесаг! - аьнна цІога техар цо, шоай коа дІачувоаллаше. - Хьаараялал, дІайожал ворда.

Цена дар Боскара ков. Гобаьккха гІум тесса цхьалхадаьккхадар из. Керда хьадича санна тоадаь латтар ларма а. Тоадаьдар отар а. Кирпишк етта дІабикъабар цун чукхийтта хинна оагІув. Керда ниІ егІаяр.

Хьаяьнна латта йІайха сискали. саьмарсаькх чутесса баь тІоа-берхІеи истола тІа Іо а оттабаь, сихха араьлар Зуго.

- Цкъа хІама кхалла хьайна, дІачу а вахе, - аьлар цо марага.

- А, а, хІанз хГамма кхоаллача дац ер, - сихвенна хьувзар Боскар.

ЦІагІа дІачуваха, морхІ бизза топаш а яхьаш юха аравера из. Мича йихьача бакъахьа яр ераш аьлча санна, цкъа лармаи тІаккха отараи бІара а хьажа, цІен тІехьашка ваьлар. Уж цига а йита, юхавера.

- Хьажал, гата дале а, пахашк яле а - цхьа хІама ял сона, уж юкьейохка, - аьлар цо сесагага.

Шийга дІайцар цо кхий чура араьккхача говра» дирст.

Зуго чехкка цІагІа дІачуяхар.

Говра фоартах кулг хьакхар Боскара. Раьза вар из цунна. Вокхо корта айбир. Ший хьаькъалерча бІаргашца кІирьенна ІотІахьежар из Боскара.

Сесаг араера.

- Ер мегаргдий? - цхьа хІама хьахьекхар цо.

- Фуй из?

- Гали.

- ЦІена-м дац из?

- А. аз топпар кхихьа гали да ер-м.

- Хьада Іа, геттара дика мегаргда.

Из галийи бели ийца, юха а цІен тІехьашка ваьлар из. Зугос коа хьаэзар беша йистте латта ворда. Цун пхарсах говр дІа а тесса, отар чу яхар из. Юхаера, хоамат а яхьаш. Ворда сихха дІаежар цо. Из гІулакх дика Іомадаь яр из, Боскарага маьре еча гІуне. Говра бага еллар дирст. ДІаехкар урхаш. Цул тІехьагІа Боскара дІатІаяхар Зуго. Из цІенна юххе кора кІал кІоаг боаккхаш воаллар.

- Иоллел, ворда даътта дал цигара, - аьлар Боскара.

- ХІанз дахь.

Зуго юхаера. ЦІагІа дІачуяьнна, аьшкал а бахьаш хьаараяьлар из. Ше мел дер кадай дора цо. Ховра цунна, кІеззига а мекъал ше дІагойтача, маро могийтаргдоацалга. Шийга цо бІеха цІогІа тохаргдолга. Дагадохе, хІама а тохаргйолга. Цудухьа ма хулла маро хІама аргдоацаш де гІертар из ше деш мел дола гІулакх.

Отар чу латтар ворда даътта чудола ведар. Ко хьадаьнна, тиша ведар яр из. Аьшкал ЮчуІетта, цхьа ах кийла хиллал из даътта а ийца, юха Боскара тІаяхар Зуго. Из кІоагбаьккхаваяьннавар. Кулгаца хьа а ийдеш, сихха даътта хьакха волавелар из топех. Уж ерригаш шийтта яр. ЦаІ цІагІа йитаяр цо.

Ше даътта хьакха ваьн-ваьннар, гале чу йоллар Боскара. Гали хьаллаьца латтар Зуго.

Галех дІахьекха кулгаш цІендир Боскара, ше йистеваьлча. ТІаккха ваха, кІеззига йол ера. Из тессар кІоаг чу.

ДІаййцар сесагагара гали. Массехказа хьахьовзайир гале барч. Из кІал а йолаш, шортта аьла тІа Юдиллар цо гали. ТІаккха чехкка тІахьакхар йост. Из когашца Ю а тоІаеш, дІашаьрбир кІоаг.

- Фу юлларгьяр укх тІа е моттиг эргаш хургйоацаш? - хаяттар Боскара.

- Аз йокъ тасс цу тІа? - аьлар Зугос.

- Геттара бакъахьа хургда. йоллел, хьаял чехкагІа. Ха дІайода вайна.

Зуго масса цІагІа чуяхар. Таз дizza йокъ ера цо. Боскара дІаййцар цунгара таз. Иоаржа а еш, йокъ Юмохкайир цо.

- ХІанз дхьанна сага цхьаккха хІама холургдац, - аьлар цо,, ший балха раьза волаш.

Юрта йисте топаш йолаелар. Боскар хьалнийс а венна, хьалхьажар цигахьа. «Юрта чубовлаш латт моастагІий», - аьнна хийтар цунна.

- Вай лоалахой-м Іурре дІабахаб, - аьлар Зугос. Деникинцаш болчахьа хьалхьажар из а.

- Лоалахой а берригаш а бахаб, - аьлар Боскара. ЦІимхара дар цун лер. - Бахаб даьра', дІабахаб, ийс никъ вІашагІкхеттача гуллургда вай аьнна. Хабара-м ира бар ераш, са доаца мара.

Топаш листта ювлар. Эь, хІанз со фу деш латт, аьлча санна» шин деза когаш а детташ, сихха отар чу вахар из.

- Йол тассал ворда чу, - кхессар цо сесагага. - КІеззига мара езац хьона. Хьай хІамаш а

хьагулье. Фу деш латт хьо!

Зуго цо яхар де едар. Холах баьккха цхьа паркх аьла бера цо. Из беррига Ючубиллар ворда чу. Цу ханна, мархIабоаллаш устагIа а болаш, отар чура аравера Боскар.

- Дукха енай Iа, дукха, ах Iотасса, - аьлар цо.

Зугос йол лаьтта Iотессар. Кулг техар цо, юхейисар ворда чу дIаийсьеш.

- Йолле, йолле, хьай гIулакхаш де, - аьнна, дIаяхийтар из Боскара. Ворда тIа биллар цо устагIа. Из биь ког бийхка бар. Отар чу юхачуваха, цхьацца кулгаца айбаь, ши устагIа кхы а бера цо. Когаш дийхка дар уж а. йоккха моттиг дIалаьцар ворда чу.

КIувс бахьаш цIагIара араера Зуго.

- Мишта билла йоалл хьо ер IотIа, - цунгара кIувс дIаийцар Боскара. - Боаржа а баь ма бахьний Iа-м ер. - ТоIабаь хьоарчабир цо из. Атта дIатIатессар ворда тIа.

ТIаккха, жувра гали текхадеш йоагIача сесага духьалвахар Боскар. Дехьареи сехьареи лаьца, ворда тIа хьалтIадиллар цар из а. Зуго сихха юхачуедар цIагIа.

- XIанз фу я йоалл хьо? - хаьттар Боскара.

- Метташ.

Боскара хIама аланзар. Цхьаьккха цхьа устагIа хьаэца веннавар из, цхьабакъда мича булларгба из Iо, аьнна хийтар цунна. XIамаш ма хиннайий укхаза-м шортта.

Ши мотт арабера Зугос. Цул тIехьагIа, юхачуяха, ювргIаш дера цо. Пайбаш дера. Яьсса ведар ера. Цу чу оттайир даьтта кхаба. Хьайцар яй, ши Iаькъя, цаца, оаркхув, дахчан ши кад. Хьайцар шийна цIенагIа мел хета барзкъа. Хьайцар лампа. Ахча юкьедоалла пахашк. Из кIеззиг мара сесагага дIа ца луш, шийга дитар Боскара.

- XIа, мегаьд, хIанз тоьаргья вай хьаййца хIамаш, - аьлар цо. - йолле, дIалалла ворда. Хье ма йодда Оалкама хьалгIоргья хьо. Цига вахаш ва хьона са даь йиший виий воI. ТахIир я хьона цун цIи. Ахьмада TахIир. Царцига соцаргья хьо.

- Ай, иппIалий, цхьана долхаций вай? - цецъяьлар Зуго.

- Долхац, - аьлар Боскара. - Аз кIеззига сабардергда. Фу хул хьожаргва со... Со дага а ца воаллаш, хьай гIулакх де Iа. Tеххьа воагIаргва со а, дала дилла дале.

Марага ла ца дувгIа яхьанзар Зуго. Хий даьлар цун бIаргех.

- Лоралуш мукъагIа хилалахь - дийхар цо.

Зугос ворда лаьллар. КоанаIарга кхаччалца цунна тIехьавахар Боскар.

Наькъах юха а гІор йолаш латтар. ХІанз сов дукха бацар хотта. Говр улица тІа соца а яь, ворда тІа хайра Зуго. Таккха урх оагайир цо. Говр сихха йолаелар. Цхьа юкъ яьккхар Боскара говра раьза волаш, тІехьахьежаш.

- Говрага хьажа йиц ца луш хилалахь! - цІогІа техар цо сесага тІехьа.

Зуго юхайистхилар, цхьабакъда, Боскара хьахазанзар цо аьннар. Юха а вийрза, ший коа чувахар из.

Отар чура арабаьнна латта юхембиса кхо устагІа, йийлла лагта цІен ниІ, коа Іотесса улла йол, цу деношка шийга кхьача бала - из шедар дагадеча, цхьа йиш ехача санна хьайзар Боскар. Чехкка цІагІа дІачувахар из. Бе еллар цо топ, качьэллар поатронех йизза йола гІап. Таккха юха а коа тІа ваьлар. Деникинцаш бар цунна дага. Цигахьа хьалхьежаш латтар из. Коа юккъе.

Деникина дерригача эскара а духьальотта кийча волаш санна дар Боскара латтар.

Ший боахам лоро воаллар из.

Рајас веа хъувзар. «Рајип! Мичав Рајип?!». Цунна вџалла дага а дацар, из тџехъа ма вусаргвий аьнна. Юрта чувелча мара юахаъжанзар из: Рајип воацаш вар. «Ак, виса-м хила йиш яц из цига, - йоахар цо ше-шийца. - Кхеравенна, тхъовре а ведда хургва. Хџанз цџакхаъча а хила мег». Иштта хилча бакъахъа хетар Рајаса, хџаъта а дег чу-м кхъдар къувлар. «Цунна топ кхийттаяле? Нагахъа санна... вийнавале? Ва даъла, лоравелахъ из воча хџамах!.. Е чов яъ хъава ца могош улле?»

Рајас юхасецар. Дџаволавелар. Юа а сецар. Топаш хџанз а ювлаш яр. Цџаъхха, цхъа хџама дагадеча санна, сихха дџаволавелар из цџенгахъа. Детталора иккаши поатронаши чуйоахка цунна ги доалла гали. Топ цаџ качъулар цунна, вож бе йоаллар. Уж хџамаш а йолаш сага ше бџаргагора дезацар Рајаса.

Саг духъал ца кхеташ цџакхаъчар из. Картах тџех а ваьнна, беша гџолла ю коа вера Рајас. Рајип гуча вацар.

- Рајип! - кхайкар Рајас, цџагџа вий-хъогџ из аьнна хеташ. - Рајип!

Саг вацар йистхулаш. Ший метте латтар Рајаса ниџ хъа ца еллаялийта оттаяъ шолгџар. «Цџаванза ва-кх из, - аьнна хийтар цунна. Ког теа, шолгџар дџа а яхийта, цџагџа дџачуваълар Рајас. Пешка тџара юийккхар дахка. Сов корзагџбаьнна, кхаста а кхеста, кхоссабенна маьнге кџал иккхар из. Гира гали цџенъюкъе .юоттадир Рајаса, цу тџа юехкар топаш а. Цаџ юа хъаийцар. Доккха са а даьккха, коа араваълар из. «Мича, фу деш хургва-хъогџ из? - йоахар цун уйлаша. - Ак, ше цџаварга хъежаш џе йиш яц са. Цаџ де деза... Юаваха веза. Фуннагџа цига доалле а...».

Сихха ше цџавенача новкъа ваълар Рајас. Хџанз топаш сайцаяр. Сатем латтар гонахъа. Воша цџавоагџий-хъогџ яхаш, дџахъалха хъежар Рајас, цхъабакъда, Рајип гучавалацар. Саг вацар духъал кхеташ а, из бџаргавайнавий аьнна хатта а.

Кашамашка хъалкхаъчар Рајас. Сецца шоаш хиннача сангар чу ваълар из. Чугџолла сихха дџаволавелар. Цџаъхха сихъенна массехк топ ялар. Рајас лаьтта вежар. «Сона етташ я-хъогџ уж? Бџаргавайра-хъогџ со?» - йоахар цо ше-шийца. Цхъабакъда, цунна юхе кхетанзар цхъаккха пхо. Топаш а сайцар. Хџаъта а дикка ха яьккхар Рајаса хъал ца гџотташ, ладувгџаш. «Цаџ-м вар цига. Рајип варий-хъогџ? Цаџ хиннавецаре уж топаш еттаргъяцар цар», - керда уйлаш ессар цун дег чу. Кхерраш урагџеттар из. Шортта дџаховолавелар. Юхасецар. Ладийгџар. Юа а дџаховолавелар. Сангар тџехигахъа я аьнна хеттача сецар цџаькха а. Ер ма дий аьнна цо дегабуам бе хџама дацар хъахозаш. Сатийна яр.

Шозза сангара тџавала велар Рајас, шоззе а, лайжжа, юаачувера из. Кхозлагџа гџерттача мара тџавоалавалаизар из. Сангара балама дџатџа а вижа, дџахъажар из 'Деникиицашкахъа. Цџаъхха юаачуводачара ваълар: моастагџий бџаргабайра цунна. Уж бар цунна гаьна боаццаш. Цхъа шовзткъе итт сажен-м хургъяцар цуннеи царнеи юкъе. Бархџ саг вар уж. Берригаш теккхаш окопа тџаболхар. «Фуд цар леладер, сенна текх уж!» Кџирвенна уж зувра цо. Цџаъхха окопа чу

Гюлла водача цхъан сага букъах бIаргкхийтар цун. Букъ цу сахъате къайлаиккхар. ТIаккха кхетадир РаIаса. моастагIаша леладер фуд. Царна везар из къайлаваьннз саг ва. Цунна духъал текхар уж. Мишта кхаьча, фу саг ва-хьогI из? Мича вода из ваха а? Гац-хьогI цунна шийна го беш боагIа моастагIий? Малав из? Ражип-м вац из. Из Ражип воацалга-м цу сага букъ гушше хайнадар РаIаса. Ражип селла лакха вац.

Деникинцех цхъанне, кIеззига хъалъай а венна, кулг лостадир. ТIаккха, цхъатарра ура а лийлха, окопа тIахъийдар уж берригаш а. Цкъарчоа цхъа гурмат хилар цига. Окопа чура саг царна кIалвисар. РаIаса гора салташа, пи а ещ, бIастамгахъа IотIаетта топаш. «Вувш боажк», - аьнна хийтар цунна. Ший топа IотIахъажар из, цхъабакъда тоха вахъанзар.

Сайцар салташа етта хIамаш. Окопа чура хъалъаратессар цар, шоаш лаьца саг. Хъалъарабайлар шоаш а. Лаьтта уллача сага го бир цар. Из велча санна уллар. Хьовш яцар цхъаккха маьже. Цхъа хIама дувцар салташа. Наггахъа дош мара хъахазацар РаIаса. Виь салтечо, цхъаццане цхъацца коги кулги лаьца, айвир лаьтта улла саг. Цул тIехъагIа берригаш шортта Саьбердагахъа хъалболд-белар уж. Шийна цар дIахьо саг вайача санна хийтар РаIаса. Мала вар из? Хъанна тара хийтар цунна из? Хъажьюкье шод а баь, ма даггара уйла ярах, из шийна мичара вайна, фу саг ва/ дагадоханзар РаIаса.

ХIайта из вар... Гирихан.

Юха сангар чу ваьлар РаIас. «Укхаза Ражип вац». Ший чокхи цIендеш кулг а теха, сихха цIенгахъа вийрзар из. Цу сахъате вицвелар цунна шийна хъалххашкара деникинцаша дIавига саг. ХIанз РаIаса бала болаш а, цунна дагавоаллаш а вацар из. Алхха цхъан сагах лаьца яр цун еррига уйла. Из саг вар Ражип.

ХIаьта Ражип цу хана цIагIа вар, хIетта чукхаьчавар из. ЦIенъюкье уллача галех ког дIакхийтта, Iовожачара ваьлар Ражип. Из фу гали да хъажар из. Цунна тIаулла топ а бIаргаяйча, ший воша цIакхаьчалга кхетадир цо. Дика хийтар цунна хIанз из цIагIа воацаш. «Подвала чу вий-хьогI из?» - из уйла дег чу есса, ведда аравахар Ражип. РаIас цига а вацар. Ражип юхачувера. Меца вар из. Пешка духовка чура йокъаенна улла сискала чIегилг корайир цунна. Кора тIара саьмарсаькх корабир. Мерза хеташ диар цо из а вож а. Цул тIехъагIа ах кружка хий тIамелар. ТIаккха юхъах полто пхьоц а хъакха, ше лаьттача кружка Iооттайир Ражипа. Цул тIехъагIа истола тIа даьккхар цо цIенъюкье латта гали. Хъааракхайсар цу чура, цхъа вIалла ца еза хIамаш мо, иккаши тIехкари. Кулгаш чудахийта, хъаййцар коанаш йизза поатронаш. Уж еза яр. Шийла къегар уж. Корех чуйоагIа сердал ловзар царна тIа. Уж юха гале чу ехкар Ражипа. Цу чу Iочутессар, кхы а шийна цIагIа гюлла хъежача кораяь поатронаш. ТIаккха гали ги а тесса, топ бе еллар цо. Коа тIа ваьлар из.

ЦIаьхха бIаргкхийтар цун беша гюлла сихха хъавоагIача РаIасах. Ше латтача Iотебар Ражип. ТIаккха ведда ваха, цIен тIехъашка иккхар из. Юхасеца, вешийна ше гой а хъажа, наькъагахъа дIаведар из. Юрта юкье вийрзар, шоай ков-карта гаьнна гюлла го а тесса. Нагахъа санна РаIаса бIаргавайча, ше дIавохийтаргвоацалга ховра Ражипа. Цо-м кхыметтел етта а мегар цунна. Ражипа дика йовз цун оамал. ЧIоагIа дика.

Алхаста ховра ше лергволга, маца аьлча, хаьдда дала жоп деце а. Кхоана? Е ломма? Хьанна хов из. Деглацара низ длабодаш латтар, дашаш доаглар дог. Цунна хоалора из. Лазаш бар кер. Геттара талаш боаглар из, даим, ден а бус а, ше цхьан хламо влашкаувзаш санна. Цаккха дага хинидацар Алхаста, селла низ боацаш ше метта вусарг ма вий аьнна. Ше чоагла хеташ вар из. Из бакъ хиннадац. Чоагла хиннавац из. Чоагла хиннавац...

Алхаста эхъ хетар, дакъа санна, ше метта алла виса. Ше вежарашца воацаш. Бала бора цунна цу уйлано. цхьабакъда, де хлама долаш вацар. Хланз ший лоламах вацар из, цун лоламах дацар дегI.

Алхаста чоаггIа садуаш дар цхьаькха а: цIагIа а ара а эггара дукхагIа ше эш аьнна цунна хеттача хана, кхоачашде дезаш, цо дакъа лаца дезаш доккхий а, чоалхане а дуккха гIулакхаш эттача хана, цхьаккха хлама дерг а воацаш ше висар.

Юрта йисте доаллар цунна хацар. Хьа-м Алхаста а хозар деникинций йоккхийча топий таташ, цхьабакъда, уж мича етталу, цар юрта бахача наха фу зе ду, тIом лира ба е бац, вийнар малав, дийнавар малав - цхьаккха хлама хацар цунна. Цудухьа хургдар: массадолчул дукхагIа ший йиший гIулакхах йора цо уйла. Из хланз а бакъдар хьаоалаш яцар. Из дар эггара халагIл. Сенна лечкъаду цо из? Хлаьта а вета а ха дезаш къайладахьа йиш йоацаш хлама ма дий из. Селла Ювдала хлана хул, ше зIамига а ца хилча? Фу уйла я цун керта чу? Сенга доах цо дог?..

Хетаргахьа, хIара вахача сага, гайна е ганза дагадох, цкъа ше вала везалга. Цамогаш вале а, е унахIена вале а, цхьаккха саг вац цкъа из Iоажала ди шийна тIакхоачаргдолга ца ховш. Цхьабакъда, ала деза, валар тайп-тайпара хул. Из дика хов Алхаста. Къаьстта хланз. Иштта ийрча валар шийга кхоачаргда аьнна меттадацар цунна цIаккха а. Фу аргда наха? Ший веший кулгашка яьннача топах веннав... Ма хоза бовлга хул цхьаболча наьха. Ерригача юрто а мехко а бувцаш. Алхаста хиланзар из ираз.

Сома а ваьнна, уж уйлаш керта чу хьувзаш уллар Алхаст, ТIох из волча чувоалача хана. Да бIаргагуше урагТеттар, дехьа кора юххе гIанда тIа йовлакха догам деш ягIа Деба. Юьараяла аьнна, цунгахьа корта лостабир ТIуха. Иовлакх, маха IочубегIа, кора тIа а дита, цIагIара араьлар Деба.

Панд Алхаста маьнге юххе дIаэзар ТIуха. Цхьан юкъа цунна IотIахьежаш а лаьтта, Iохайра. Аьрда бера аьтта бе дехкар сулхьаш. Алхаст айвала велар, да волаш вижа алла тоам ца хеташ. ТIуха, аьтта балама тIа кулг а дилла, шортта IотоIавир из.

- Алла, алла, - аьлар цо.

Алхаст цо ма алла аьлча а вацар айвала низ болаш. Хланз а хьалгIортарах хало хинна, боад техар цун бIаргашта. ДIадувшадир цо уж. Дас из зийра. «Леш воагIа, - аьнна хийтар цунна. - Кхаь дийиахьа кхоалагIа воI... Даьла, ма боккха ба Iа сона тIабена бала, ма кIалвихьар Iа со!

Фу даьдар аз хьона, хьо селла соца даькъаза хила?..»

Тюха дог делхараш Салмани Висити бар. Алхаст вар. Цунна хІанз а хацар Гирихан а винпалга. ХІаьта Алхаста цхьаккха... а хацар.

Корта чу а белла, листта даьна ЈотІаужкача кІайча бІаргацІацкъамашта кІалгІолла ший -внІий юхьа тІа хьежар Тюх. Сийнденнадар Алхаста бордаш, хобаденнадар. Баьша корта а юхь а яьннаяр. КІай чеш дар наг-нагахьа хьагуш. Уж а укх шин дийнахьа даьннад. ГІайгІа я воІага. Цунна ший лазарал а йоккхагІа я из. Тюха ховра из. Дика вовзар цунна ший воІ, цун оамал. Сагага, зІаммига а, шийх а ший цІенах а хІама ца алийта вала кийча вар Алхаст.

Цкъа, дийцар Тюхага, юртарча кагийча нахаца Лаьжге йоІач бІаргтоха ваха хиннавар из. Цига дикка ваьгІа а ваьгІа, йоІа раьза воацаш, ший доттагІашца из цІавоагІаш, царна духьалбаьннаб цу юртарка кагий нах. ДІа-схьа моаршал хаьтгача, царех цхьанне аьннад йоах соца тепча кхостае саг вухьаргварий шоах, аьнна. Шоай йоІа раьза боацаш уж дІаболхаш хала хийтта хиннад царна. Алхаста цун доттагІпий шоайла вІаший бІарахьажаб. Цхьанне а юха жоп деннадац хаттара. ТІаккха белабеннаб йоах Лаьжгера кагий нах. «Сов кхера а ма ле, - аьннад цхьанне, - аз-м бегаш баьбар. - Юха а кІажваха велавеннав из. - Тенна-м ма дий шо, чарч мо...». Лохигача дегІара саг хиннав из къамаьл даьр. Цунна нийсса ЈобІара а хьажа, Алхаста аьннад: «Тхо-м чарч хилийта. Из-м хІама дац. Цхьабакъда, уралатташе доахан деттарех саг-м вац хьона тхона юкье», -

Из дІахоззаше, кагий нах берригаш а белабеннаб. ХІаьтахьаьший бегбаха вена хиннар, бос а хаьрца, ала хІама доацаш висав. «ХІанз фу хилар цига? - хаьтгад Алхаста. - Тепча кхостае дахкацарий вай?» «Водарг-м вац хьо?» - хІаьта а кІал ца виса гІерташ хиннав зІамига саг. «Со сенна вод, - аьннад Алхаста, - божа лехка араваьнна бежа-Іу-м вац со кхь». Кагий нах юха а белабеннаб. «Хьанна хов из.» - «Хьона ха деза-кх, хьахеттар хье а хилча».

Къамаьл бегаш тІара даьннад. Хьаэккхийтай зІамигача саго юкьах йоалла моакхаза тепча. Хьа Алхаста Шийяр а эккхийтай. Цхьабакъда, зІамига саг лоархІаваьвац тепча тоха. Ший новкъостех цаІ оаркхув да вахийтав цо. Из юхакхьаьчача, шоашта юккье баь тІа оаркхув Јо а отгадаь, туркаша мо когаш чоал а тайса, Јохайшаб уж шаккхе а. Вож кагий нах юстаробаьннаб. КЈоажам лота а баь, бухь арахьа а болаш, оаркхо чу Јойиллай тепча.

«ДІакхостаде», - аьннад зІамигача саго. «А, из бакъахьа да Іа кхостадица», - аьннад Алхаста. ЗІамигача саго кхостадаьд оаркхув. ЦІаькха. ЦІаькха. Тепча яьннай. ОагІув а лаьца, вежаз зІамига саг. Из кагийча наха дІаюстароваьккхав. «Кхь саг вии соца Јоха?» - хаьтгад Алхаста. Шип тепча Јойиллай цо оаркхо чу. Цхьаккха а юха йистхиннавац. Мегаьд хІаьта аьнна, ше цхьаь йисте а вагІаш оаркхув кхостадаьд Алхаста. Тепча яьннай. «Фу» аьнна, аьшка чура арабоагІа кІур дІа а баьккха. тепча юкьах еллай Алхаста. ТІаккха сабаре гІеттав. Лаьжгерча кагийча наьха Іадика а йийца, бахаб уж. ЖІайрахе ЈотІакхоаччаш мара хайна хиннадац Алхаста доттагІашта, цунна чов яьлга. Аьтта пхьарсах кхийтта хиннаяр шозлагІа яьнна тепча. Алхаста нраза дулхах чакх а баьнна, тІехк ца лоацаш дІабахабар пхо. Цун пхьарс тоабенна, цхьа ха яьлча мара из хьаханзар Тюха. ТІаккха а наьха нахагара.

Иштта вар цун воІ.

Алхаста бIаргаш хьадийллар.

- Воха вIалла ма вохалахь, - аьлар ТIоха. - Хье верзаргхиларах дог тийшша хургва хьо. Хьона-м цаI мара чов а мича яьй, ткъаь итт топ кхийттар а, хьа хьаштдале, тоавенна дIаваха моттигаш ховш ва со-м.

- Верзаргва со-м, - аьлар Алхаста.

- Верзарг а ва, гIоттарг а ва. Кастташха. Хьо санна волча кьонача сага-м фу хала дар из лазар. Дош доацар да-кх.

ДIа из кьамаьл дой а, дагахьа шийна раьза вацар ТIох. Ховра цунна, ше дувцар даьсса хабар долга. ВоIо а из кхетаделга. Алхаста дувца дезац фьалгаш, Алхаст визза кьонах ва. Цунна ха деза шедар. Дас лечкъаде эшаш хIама дац.

Цу уйлаша дега Iоткъам бир ТIоха. Ший воIа бIарахьажар из. Алхаст таккхалча уллар. Салман вер а, Висит вер а ма дарра цунга дIадувца лаьрхIар ТIоха.

ВагIача дIа-схьа хьайра из. Киса тоIадир сулхьаш. Юха хьадаьхар цо уж. буртигаш лархIа волавелар.

- Алхаст, - аьлар цо, - хьо алхха сай кхоалагIа воI мара веце а, тахан, иштта вайна массанена а бала болаш эттача дийнахьа, хьох хIама лочкъаде воле, кхоана из сайна хьарам хургда аьнна хет сона. Со... кьона вац, хIаьта хьо а бер дац, топ кхийтта чов яь улле а.

ТIох юхасецар. ЦагIа геттара сатийна яр. Даьга лаьрххIа ладувгIаш вар Алхаст.

- Хьа ши воша... вийнав, - аьлар ТIоха. Уж дешаш багара доаллаше корта чубахар цун. - Висит селхан вийнав... ХТаьта... ер... Салман... тахан

ТIох юха а сецар. Юха а сатем эттар цагIа. Алхаста цхьа юкъ яьккхар дIа-схьа ца хьовш, кхьиметтел бIарга ногIар а ца тохаш, нийсса урагIахьежаш уллаш. ТIаккха шортта хьавийрзар из даьгахьа. Шерра дийлла дар цун бIаргаш. ЧIоаггIа вIашкатеIадар хобаденна бордаш.

- ХIай?.. - халла дош аьлар цо. - Бакьдий из?!

- Из... бакьда, са воI, - чIоаггIа гIайгIане яр ТIоха оаз. - Цул совгIа... Гирихан а вац мичав ховш. Алхха цхьа Тухан висав-кх. Из а...

Корта хьал ца айбеш вагIар ТIох. ВоIа хьалхашка цхьан хIаманна ше бехке волаш санна.

- Кодам бе... с... саг хIана венавац? - хьттар Алхаста.

- ХIанз кодам беча бац нах. Берригаш лоамашка хьалбахаб, наггахьа мара саг юхе ца вусаш. Дукха кьонахий байнаб укх деношка.

- ТIаккха... хьона мишта хайнад из?

- Висит вийналга селххане хайнад сона. РаӀас вар из хабар денар. ХӀаьта Салман... Юртар дӀаболхача наха духьал вахавар со. Шахбулати изи цхьана хиннаб йоах. Дувцар иштта да. Шахбулат кӀалхарваьннав...

Шахбулата цӀи яьккхача, юха а шерра дийллар Алхаста ший, кӀаьд а денна, матардолхаш латта бӀаргаш.

- Шахбулати? - геттара цӀимхара йийрзар цун юхь. - ХӀаьта цо... цо вийнав-кх Салман!

- Хац, - аьлар дас. - Цхьаккха хӀама хац.

ХӀанз Алхаста аьннар-м шийна а хийттадар цунна, хӀаьта а . тешалацар. Ше бахьан долаш топ кхийтта, воале-вусе яхаш, метта саг уллалга ховш волча цо дергдарий-хьогӀ иззаморг, фуннагӀа хилча а. Ак, цох тешалацар ТӀох. Вешта, сенах хов... Ловргдоацар аьнна хургда... Салмана, е цо хьа.

- Мишта дувц наха? - хаьттар Алхаста, кӀеззига уйла еш а илла.

- Кхы хӀама дац ховш. Уж шиь цхьана хинналга мара. Шахбулат кӀалхарваьккхар кӀаьнк ва йоах.

- Фу кӀаьнк?

ТӀоха баламаш эзар.

- Из бакьдац, - аьлар Алхаста. - Юххе дахача, цхьаккха кӀаьнк хинна хургвац цига. Юкье тувса бахьан да из. ХӀ-м, кӀаьнк! КӀаьнко кӀалхарваьккхав! Цох хаций хьона, из бакьдоацалга.

Алхаста бӀаргаш дӀакъайлар. Хьоцар даьннадар цун хьаь тӀа. Сихденна ийлора наькха улг. Тут даьккхар цо.

- Хьайола, хьада йовлакх! - цӀогӀа техар ТӀоха.

ЦӀагӀа хьачуяьлар Деба. Кора тӀара хьайцар цо йовлакх. ТӀаккха вешийна дӀатӀаяхар, цунна туг дӀадаккха дагахьа. Алхаста катеха дӀадаьккхар цунгара йовлакх. Ше хьакхар цо из ший бордех. Туг ах цӀий дар. Алхаста йовлакх юхакховдадир, хӀанз яха мукьа я хьо аьлча санна. ДӀагӀо яхача маӀане кулг лостадир дас а. Деба, даьна а вешийна а дӀабӀарахьажа ца лоархӀаеш, снхьенна дехьарча цӀагӀа дӀачуяьлар.

Цхьа ха яьккхар даси воӀои йист ца хулаш, цхьацца уйлаш еш.

- Лоам бахарашкара дий хабар? - хаьттар Алхаста.

- Дац, жоп делар дас. - Уж-м дагабахка эшацар. Цига хила-м хӀама дацар.

- Массарел а дукхагӀа укхо даьр доалл сона дага, - аьлар ТӀоха, кӀеззига сабар а даь.

Укхо яхалга Деба яхалга дар.

- ХІама хьаалаций укхо?

- Йистхулаш яц.

- Шийна хьакха урс ше лехад, йоах котамо. Из да-кх цо леладер а.

- ХІанзалца хьа-м дика лаьттадар вай цІа, - доккха садаьккхар ТІоха. - ХІанз..., - кулгаш доаржадир цо. - Сона хов, аьннача хана дов йоах сага ираз.

Уж дешаш чІоагІа хала хийтар Алхаста. Ше а ший вежарий бехке беш цо уж аьлча санна хийтар цунна. Шо кхипначул тІехьагІа сий дайр-кх вай яхалга мо дар из. Юха а вІашкатеІар Алхаста баге. Хьажьюкье шод эттар.

- ТІох, тхо... дерригаш дайнадац, - аьлар Алхаста.

- Со валар-кх венна, ер ди бІаргагучул.

НиІ цІанзар.

- Ван коа цхьа нах боагІа, - аьлар Дебас, хьачу а хьажа. Хьачуяла лоархІаянзар из.

ТІох гІеттар.

Уж вар кхо саг: нохчои, эрсеи, х:Иреи. Хи́ре д́аваха могаш вацар. Иоккхача топа гарг кхийтта ха аьчадар цун. Беррига ц́ий т́арш бар цун аьтта оаѓув. Новкъосташа, дехъа-сехъа баьнна, пхъарсаш лаьца ий а веш воалавора из. Доарахо́чо Юлувзар аьрда ког, аьтта ког лаьттах кхыметтел д́ахьокхабалар а кхерар из. Аьрда кулг чов яь дар нохчочун а. Из деѓаца нийсса Юулар цун. Ший новкъост цох д́ахьокхавалар кхерар из. Лорадора.

Тюх, сулхъаш киса а дехка, спхо духьалвахар, ший коа боаѓа́ча наха. Новкъостал де велар из царна, цхъабакъда, нохчочо соцавир.

- Сабар, сабар, - аьлар цо. - Тхона ѓю де хье воалле, ер Ювилла моттиг нийсьел цаѓа́а. Цул совѓа, е топаш а д́аэца. Тюх, кхоккхе топ д́а а ийца, юхавийрзар. Шерра ни́ д́айийллар цо. Топаш цунна юххе саьнга Юоттайир.

- Йи́иг! - кхайкар из Дебийга.

Из цу сахъате араяьлар Алхаст волчара.

- Юбилла цу поднара т́а мотт, - аьлар Тюха. - Сухал бе, жи, жи!

Цу ханна цаѓа́а чубайлар хъаьший.

- Мотт безаргбац хъона, - аьлар нохчочо Дебийга. - Цин доалл укхох, ферта ќалтессача тоьаргья.

- А, х́ама дергдац, - аьлар Тюха. - Хъанна кхобергба нз. Хъавоалаве оаш, хъавоалаве.

Мотт д́абаккха аьнна дийхадар доарахо́чо а, цхъабакъда, Тюха цу къамаьлага в́алла ладувѓа а тиганзар.

- Из ма дувца, из ма дувца. - аьлар цо.

Аьрда оаѓув ќал а болаш, метта Ювижар доарахо. Е иштга, е бартал мара Ювижа йиш йолаш вацар из.

- З́амига саг, ц́и фуй хъа? - хаьттар Тюха нохчочунга.

- Увайс я. Ша́амий юртара ва со.

- Ва ях́а. Цигара а нах ба укхаза?

- Ба даьра цигара а кхычахъара а-м.

- Ераш а хьоца баьжаб?

- А-а. Т́ем т́а дайзад тхо в́аший. Укхун ц́и Никодим я, - ший новкъоста лозаданза дола кулг

ДатІахъекхар Увайса. - Сипсой-ГІалий тІара казак ва ер. ХІаьта ер, чов яьр, цІе курсант ва Буро тІара. ХІире ва ер ше. Ци Таймураз. Чов ежа цхъа хІама ялл.

Дебас хъадера метта тІа тесса цІена киси. Из дІаийцар Никодима.

Таймураза цхъа хІама аьлар.

- Фу йоах цо? - хьаттар ТІоха.

- Эрсий мотт хаций хьона? - хаттара духьал хаттар дир Увайса.

- А, сона мичара Јомабаь хов из.

- Шийх дог дилла ва из.

- Иштта уллаш са воІ а ва, - аьлар ТІоха.

- Мича?

- Цу цІагІа, - къайла латгача наІара кулг дІатІахъекхар ТІоха.

- Цунна фу даьд?

- Топ кхийттай.

- Мича?

- Наькха тІа.

- Дукха ха йий?

- КхоолагІа ди да метта улла.

- ТІом болабеннача дийнахъа кхийттай-кх цунна из хІаьта.

«Из тІем тІа хиннадаларе-м», - аьнна хийтар ТІоха. Цхъа бакъда, Увайсага хІама дІааланзар цо. Сенна оалар из? Хъанна фу пайда хургбар цох, аьлча а.

Кхолха а дилла, Таймураза хаьн тІа гІолла гата хъахьоарчадир Никодима. ТІаккха эза ши шод бир хьалхашкахъа.

- ХІа, хІанз кІеззига салаІа вай, - аьлар цо.

Пенах букъ а теха Јохайра из, ший новкъоста когашка. ДІадувшадир бІаргаш. Пешка юххе латта лохига гІандилг Никодима дІаюхе а эза, из санна, пенах теха букъ а болаш, Јохайра Увайс а. Цо а дІакъайлар ший бІаргаш.

- Воккха саг, - аьлар цо, - бехк ма баккхалахъ.

- ХІама дац, хІама дац, - кхессар ТІоха. - Метташ Іодохк. шоана, маьнге тІа дувша.

- А... Долх тхо. Минота салаьІача.

БІаргаш дувшадаь уллар доарахо а. ХІанз мара бокьонца ший хьаьший зензар ТІоха. Яьнна можамаш. БІеха йовхьамаш. БІеха, ийттІа кулгаш. Деха барзкъаш. ГІелбенна. КІаьдбенна. Човнаш яь. Хьаухаш хьацара хьадж. Иштта дар ТІоха духьальэтта сурт. ЧІоаггІа къахийтар цунна царех. Иштта хургда-кх., хетаргахьа, цун къонгий а... дийна висачун сибат...

Хьаьшаша салоІача юкъа даа хІама кийчде елар Деба.

- Хьадаьнна хІама дий цига? - хьаттар ТІоха.

- Дац. Аз чехкка...

- ВІаллеи? - йиІий къамаьла юкъеиккхар из.

- УстагІан чураши гийги-м яр вайга. Вешта, вІаштІехьа мичад царна уж Іооттае.

- Геттара мегаргья, - гІадвахар ТІох. - ДІайІохьае чехкагІа. Сискал йий?

- Я. йІайха а йолаш латташ.

- БерхІа бе хІаьта. Саьмаьрсаькх а техе. Дилла а хилийталахь.

Деба сихьенна ноанал де эттар, хІаьта ТІох ший воІ волча юхачувахар. Дийлла бІаргаш а долаш уллар Алхаст.

- Доарахой ба уж, - аьлар ТІоха. - Хатта кхийнадац, - тІатехар цо, воІ шийгахьа хьахьажача. - Вешта, царна-м хІама хой а тамаш я. Вай юртара бац уж. Гаьнара баьхка нах ба. Хьона... хІама эший?

- А, хІама эшац, - гІийлла жоп делар Алхаста.

- Со Іочувоал. Царна гІулакх дергда аз, баха гІерташ ба уж.

- Со... дага ма валла, - аьлар Алхаста.

Дебас, чехкка пешк а лотаяь, чураш чуйола яй кхаоттабир. Цул тІехьагІа урсаца саьмарсаькх цІенбе эттар из. Итт минот а ялалехь дІайха даа хІама Іооттадир цо истола тІа.

Эггара хьалха Никодима дийллар бІаргаш. Цкъа ТІохагахьа а хьажа, тІаккха истола тІа Іи гІетташ латтача дуача хІаманна тІа сецар цун уж.

- Яьй, Увайс, - аьлар цо, балам тІа кулг дилла, новкъост дІа а тетта. - Патта, даха деза вай.

Увайса цкъа-шозза фо чуэзар меража.

- Ма мерза хъадж я укх чу йоагIар, - аьлар цо. Шаккхе а цхъатарра гIайттар уж.
- ХIа, оаш шоай хIама даа, - аьнна царна хъакхаштагIа хилийтар духъа, коа араваьлар ТIох.
- Таймураз, - доарахочоа IотIавийрзар Увайс, - хозий хьона, Таймураз.
- Хоз, са доттагIа, - халла жоп делар цо. - Фуд цига, дIахо долхий вай?
- Цкъа хIама кхоалларгъя вай. Ураотта могоаргдарий хьона?
- ХIанз оттаргва.

Хьалгъайвала велар из. Маганзар. Юхавежар. Човно сов хало яь, «гIарчI-гIарчI» аьнна вIашкахъакхар цо царгаш. Хъацара кIур техар цун юхъа тIа.

- Алла, алла, - аьлар Никодима, - вижа уллаше дуаргда Ia хIама. Иштта дикагIа а латаргда из-м дегIах.

Истол поднара дIаюхе эзар цар. Таймураза йисте Iохайра Никодим.

- Хъаеллал баге, - аьлар цо, када чура чурий дакъилг хъа а ийца.
- Сабар, - юкъеиккхар Увайс. - Цкъа берхIала Iотта.
- ХIай, берхIалеи?
- ХIаьта. ГIалгIай шу ма дий ер. Саьмарсаькха берхIа-м укх даара керттера бар ма бий.
- ХIанз ховргда-кх вайна хIаьта укхун чам, - аьлар Никодима.

БерхIала а Iетта, Таймуразага дIаделар цо шийгара дакъилг. Вокхо из дIабагаделлар.

- Дий мерза? - хъьттар Никодима.
- О-о, - жоп делар вокхо, - дицлургдоацаш.
- ТIаккха-м хIаьта, дIадаалахь дукхагIа, - аьлар Никодима.

Таймураза юххе гIанд а оттадаь, цу тIа берхIеи, дулхи, сискали Iооттадир цар. Кхоккхе цунна дIаюхехайшар уж.

Сецар хъаьший лер. Даар да а дар Iалаьмате мерза. Цхъа сихбенна, сутара дуар цар из. Къаьстта Никодимеи Увайсеи. Цеч, а яьнна царна бIарахъежар. Деба. Пешка юххе латтар из, царна фу эш хъожаш, гIулакх деш. Вожаш йистхулаш а, дIа-схъа хъожаш а бацар. Дуача хIаманна тIабахабар цар беррига теркам.

БIаргех хий даьлар Дебийна. Царех геттара къахийтар цунна. ДIатIа а яха, уж хъаста, царна тоам хургбар ала безам хнлар цун.

- Чай де аз? - хаьттар цо.

Вожаш кхоккхе а цхьатарра хьабийрзар цунгахьа. Массехк дийнахьа, кер биззал хIама ца дуаш, меца шоаш лийннабале а, хIанз эхь хийтар царна. ЙоIа бIаргаяйра цар сутарал, бIаргабайра эздел деха.

- Чай... мегаргда, - аьлар Увайса.

- Езе дилла а я.

- ХIа-а, дилла яле, вIалла хIама эшац хьона. Из дикагIа а я. Вешга, тхox бехк ма баккхалахь...

Деба цIийелар.

Ший новкъосташка йистхилар Увайс. Цар кортош оагадир^ Дебийна бIара а хьажа.

- Гой, са доттагIаша а дилла толашагIа я йоах, - аьлар Увайса.

Кхоккхе кьона бар уж. Ткъаь шерал дукхагIа ха хургьяцар царех цхьанне а. Къаьстга кьона хетар Таймураз. КIаьнка санна диткъа дар цун дегI. Оаз а яр сомъяланза. Хала деттар цо са шийна яьча човна.

Шоашга оттадаь шу, кIеззига сискал мара хIамаюхеца юташ, деррига а диар цар. Уж баха сиха болга ховш, да чуволаве коа тIа яьлар Деба.

Тхьовра сийрда хьежаш хинна малх, хIанз къайлабаьннабар.. Юхь морцаш бар хьекха мух. Безаме яцар ара.

ТIох, цIен тIехьашка а ваьнна, деникинцаш болчахьа хьалхьежаш латтар. Цигара хIанз хьахозаш топ а Iимад а яцар. Юрта сатем латтар, шедар сецача санна. Гуш саг вацар улицашка а, гонахьа бахача наьха коашка а.

- Воти, хIама диа баьннаб уж, - аьлар Дебас, даьна уллув юха а сеца.

ТIоха дIахазанзар цун оаз. Цхьа, уйладIаяха, тхьайсача санна латтар из. Воккхача сага дагабоахкар ший кьонгаш, ший хадаш латта фу.

ЦIаькха а хилар Деба йист. ТIаккха мара цунгахьа юхаверзанзар ТIох. ЙоIага хIама а ца оалаш, сихо цIагIа дIачувахар из. Сихо аьлча а, шорта дар ТIоха болар. Из хIама дац, ший хана дукха сиха лийннав ТIох а. ХIанз къавеннав. ХьатIакхаьчай вала ха.

ТIоха духьалкхийтар арабоагIа Никодими Увайси.

- ХIама кхаьлла даьлар шо? - хаьттар цо царга. - Со-м шо кагий нах а ма дий аьнна, шоана се новкъа ца хилийта араваьннавар...

- Баркал хьона, - аьлар Увайса. - Беркат латталда хьа цIагIа. ХIанз тха даха деза. Цхьа болчакх

хургъяцар шуга?..

- Из сенна еза? - хаьттар ТЮха.

- Доарахо тАвилла.

- ХІай? А-а, из мегаргдац, - аьлар ТЮха. - Доарахо уккхаза вита веза. Со сай воІага санна хьожаргва цунга. Цох дог тийша хургда шо. Из хьай новкъостага а дІаала.

- ХІама хургдац, - корта оагабир Увайса. - Деникинцашга юташ я юрт. Цар из хьальолларгва, шоай бе кхоаччаше.

Цхьаькха а да: хьо а дІаваха веза хьай ма хулла, хьай дезал а ийца.

- Со-м... дІагІоргвацар, - аьлар ТЮха. - Лай а сай коа лергва.

- ТІаккха воІ?

ТЮха кулг лостадир, из а дІаваьнналга лархІа мара везац аьлча санна.

- ТІаккха йоІ? ЙоІ а ма йий хьа?

- Из а соца хургъя, - аьлар ТЮха хаьдда.

Коа гІолла чакх а ваьнна, отар чу вахар из. Болчакх а текхаеш, юхааравера. Никодимеи Увайсеи дІаийцар из цунгара. Цен наІарга Іооттайир цар из.

- Говр яларе-м говр лургъяр аз шоана, - аьлар ТЮха. - йолле, йол яхьаш йола, - дІавийрзар из йоІагахьа.

- Со вода, - хьалхаиккхар Увайс. - Іа... аьла тІа тасса цхьа хІама лахал тхона.

Цкъа даьна бІара а хьажа, цІагІа дІачуедар Деба. Истинг а дахьаш ера из. Увайса йиллача аьла тІа ІотІадиллар цо из.

- Мишта яхьа воалл хьо из болчакх дІа, из хьалаца цаІ мара кулг мичад хьа?

- Цун уйла еш ва-кх со се а, - аьлар Увайса. - Цхьа... качтасса хІама йича фу дар-хьогІ? ТІаьнахк короргъяцар цига?

- ТІаьнахк цу моча гІулакха пайдан яц, - аьлар ТЮха, - из дегІа чуюжаргъя. Сона хов хьона фу эш-м. ЙиІиг, хьаял цигара са кІуж боаца палчакх.

Деба массаза мо кадай чуедар цІагІа. ДІачубахар къонахий а. Кхаьнне лаьца, лоравеш, шортта аравера цар Таймураз. Бартал Іовиллар болчакха тІа. Цунна уллув Іоехкар топаш а. Палчакх а яхьаш араера Деба. Даьга дІакховдайир цо из. Никодима из шийга дІаийцар.

- Тяхъа воагларгва хьо, е хьалха хургва хьо? - хаьттар цо Увайсага.

- Тяхъа аттагIа хургъа сона.

- Иштта хулийтарг а да-кх вай из хIаьта.

Палчакха ши гов болчакха пхьарсех дIадийжкар Никодима.

- Таймураз, мишта хет хьона? - хаьттар цо доарахочунга.

- Сатохалургдолаш да.

- Дахар-кх вай хIаьта.

Увайса качтессар палчакх. Болчакх аййир цар. Из езо яр, хIаьта а вохалургволаш дар.

- ХIа, воккха саг, хьона доккха баркал хилда. Iадика хийла хьа, - аьлар Увайса.

Эрсий меттал ТIоха дег тIара баркал аьлар цун новкъосташа а.

Хаьрца латтача коанаIарашкахъа хьалболабелар уж. Улица тIа кхаччалца накъабаьхар уж ТIоха. ТIаккха цар никъ дика а бийца юха чувера из.

Бийса коаргаяхаяр, Тлоха дезал Галашка хьалкхъача хана. Лоа улле а, халла мара хІама ца гуш баъде яр ара. Морхаша дІакъайлаяр сигале, лоамаш. Шаърра хьахозар тІош тІа гІолла детталуш додача Эса тата. ЖІалеш Іехар.

Юрт йижанза яр. Наггахъа мара цІа дацар лампа ца йоагаш. Наха наІараш еттар, араухар, улица тІа бувлар. Юрт ца йижар тамаш а яцар, хІана аьлча, гІаш а, говрашца а, вордашца а хадданза тІаухар тІемах байдда боагІа нах. Уж чуэца, царга салаІийта, шоай къонахий, гаргарабараш хатта, лакхагІа, Мужеча е Оалкама болхараш накъабаха - дукха гІулакхаш дар де дезаш.

Галашка вахар Жовзана воша Ювсап. Накъа йистте, коаниІ Эсагахъа а йолаш дагІар цун цІа.

- Бувшанза ба. - аьлар Жовзана, корашкара йоагІа лампа сердал а яйна.

Ворда соцайир цар. Бек-Хана бий хъакхар коанаІарах.

- Сов чІоагІа ма етта, - аьлар нанас.

Корага улла занавеска а айдаь, арахъажар цхъа саг.

- Ара ца а хъежаш, арадайна довлдалар шо а, - аьлар Жовзана. - Со-м Іоежа яла йоалл.

Несараша хІама аланзар. Уж а бар гІойле яйна, сов кІаьдбенна. Къаьстта кІалйисаяр Изахъат. Из дика могош яцар. Цул совгІа, наккхах доалла бер а дар цунга. Из даим кара леладе дезаш дар. Делхар, Іодуллаше.

Массарел чІоагІагІа яр Кабиха. Бер а цо дІаэцар, ворда а цо тоттар, хьогвенначоа мала хий а цо дахъар, цхъаннахъара хъаст лехе, е ведар ийце Эса тІа яхе. Даим дІаудаш, цхъацца гІулакх деш, кулг тохаш хулар из.

Дог-цІена саг яр Кабиха. Из ховра Жовзана а цар цІагІа мел волчоа а. Іимерза, тІера яр из массанеца а. Къаьстта дукха дезар цунна бераш. Езе, енна а, царна дезар де кийча яр из. Шийга гІюжа хІама аьлча, моллагІа из вале а, шийна Іоттар йича, вІалла эгІазйодацар, дегабуам бацар.

Жовзана доаккхал дора ший несах. «Иштта хила а беза уж-м», - оалар цо дагахъа. Вокха, воккхагІа волча ший виІий истех дика яшаш яцар из. Цар хайра хІама ца деш санна хетар йоккхача сага. Уж мекъа хетар. Ше царна ца езаш санна хетар. «Сувнаш, - аьле, дорха йистхулар из, уж ший къамаьл дІахозача боацача хана. - Доккха хІама да акхар бераш хилча. Ераш-м кертах наб йоаллаш санна ма лелий, вІалла дІатекха а ца боалаш. Нус а йоацаш юсар со-м, Кабиха ецаре». ТІаккха доккха садоаккхар Жовзана. ФуннагІа шийна хете а, кхетадора цо, боккхагІа бола несарий котболга. Цар бераш да. ХІаьта из цхъаннеца а хувцалургдац. «ТІехъе йоаца саг - венна саг ва. Ца яхкача сесагал, яхка котам тол, аьннад даьша. Ховш аьннад, зехъа аьннадац».

НиІ техар, цаІ араваьлар.

- Малав цига? - хьахезар царна кхалсага оаз.

- Тхо да уж-м, хьаелла ниІ, - чукхайкар Жовзан. Оазах яйзар цунна ший веший сесаг.

- И-ии, нани еций хьо! - цІоГІа техар вокхо.

КоанаІарашкахьа хьаедар из. Царех йоалла зІамига ниІ а йийлла, араиккхар улица тІа. ТоШаяь дІамархІаеллар цо Жовзан.

- Ма раьза я со, хьо тхоайцига ена, - йоахар цо сихъенна (къамаьл сиха деш яр из). - Тхо а дар цига Јодахка кийчлуш, е ха сов еха нийсьенна мара. ЧІоагІа хьо дагайоаллаш вар ер а. - (Маьра цІи кхоабар цо). - Тахан-кхоана яхаш, цхьацца хІамаш юкълелелхаш, ха йоацаш лийннад-кх укх бІарччача бетта. Доккха хІама а да из-м чІоагІа хала хул-кх хІанз миччахьа дІа-юха ваха велча. Наькъаш кхераме да, нах боабу. Зама еха латт.

- Къамаьл дитал, Лиза, дІачудигал тхо, новкъа а ца лоаттадеш, - аьлар Жовзана.

- Ай, шо-м дерригаш ма дий, - маьр-йиша дІа а хийца, цун къонгий исташкахьа дІайийрзар Лиза. АргІ-аргІа кхоккхе а мархІаеллар цо уж.

- Дика-м ба са несарий. Дала доахадолда шо. Вешта, эГІаз ма гІолаш, аз шоаех несарий аларах. Со шул йоккхагІа ма йий.

- Хьо а яхийла дукха, тха йиша, - аьлар кІаьдда Іайшета. Кхонаша йиша аьнна мара цІи яккхацар цун.

- Уж-м эГІаз ма гІоргбацар, цкъа Іа тхо дІачудига. - юха а аьлар Жовзана.

- И-ии, хьажал, ер ма воккха хиннав, - хІанз Бек-Хана тІайийрзар Лиза. ТІаккха бераш хьаьстар. Цул тІехьагІа мара елланзар коанаІараш.

Бек-Хана ворда дІакоа яьккхар. КоанаІараш ше тІакъайлар Лизас. ДІабеллар гІув.

- Бек-Ханг, Іа говр хьайостташе, со арайоал хьона, - аьлар цо. Вокхарца цІагІа дІачуйолаелар нз.

- Ювсап цІагІа веций? - ший воша хьаттар Жовзана.

- Сарахьа чувенавар, - аьлар Лизас. - Буро тІа хиннав из укх кхьаь дийнахьа. Цхьан сахьата са а леІа, ЖІайрахе вахар.

- Сенна аьлча?

- Хац сона-м, цхьа хІама дар-кх цо дувцаш, цІеча партизаний отрядаш вІашагІтох яхаш.

Кхалнах, бераш мархIа а дехка, цIагIа дIачубахар.

Ворда отар долчахъа хъалмагIа яьккхар Бек-Хана. Говр эттаяр. Корта Ючуулар цун, сов кIаьдъенна. Тамаш а яцар: бIаьха никъ бар цо бенар. Из а - дукхагIа урхе йолаш. Хъацар даьнна тIаьда бар говра накха, фоарт, оагIош. Бек-Хана хъадаьстар лаллараш. Хъабаьккха отара пенаца дIаоттабир кур. Юяьккхар хоамат. Баьстар бохк. Юийцар талба. Багара яьккхар дирст, чIоаггIа, ший дегI мукъадоаккхаш, оагаелар говр.

- Лиза! - цIагIа дIачукхайкар Бек-Хан. Говр дIа мича оттаергъа хацар цунна.

Цу сахъате ниI цIайзар.

- ЙоагIа со, йоагIа, - Лиза араяьлар, - Говр отар чу дIаоттае Iа. Iатта юхе. Со езий хъона?

- А, езац, - жоп делар Бек-Хана. - Аз айса дIаоттаергъа. Яа фу юлларгъа укхунна?

- ГIадамаш. ДIа беша латт хъона. Мел эша хъада.

ЦIен юххе гударга тIа дахча даккха эттар Лиза.

- Аза! Эъ, хъо фу деш латт?! - цIаьхха соцабир цо ший болх. - йолле, гIо де Бек-Хана. Хъажал цунна тIадоацача эхъа: бIара а хъежаш латтаций.

Лаккха мара Аза араяьнайий ханзар Бек-Хана. Наьна йо ккха Iаьржа маша а тIатуллаш латтар из. Делакъежар цун жогIара бIаргаш. Велакъежар Бек-Хан а. Лаккха Азас мотт хъахъекхар, из ланзар Бек-Хана.

- Сона-м саг везац, - букъ берзабир цо цунгахъа.

- Мух ера, мух ера! - Аза загIе елаелар, ше латтача кхувса а луш.

- Мух аха йиIиг мичай со кхы, - цIенхашгта аьлар Бек-Хана. Отар чу дIачуйига, хъай тIа дIайийхкар цо говр. Етт, мIарга теа, дIаюстара баьккхар.

Из юха аравоаллаше, ена хъатIакхийтар цунна морхI бизза гIадамаш дахъаш йоагIа Аза. ХIанз а тхъовра мо, гIаръаьина елаелар из.

- ХIахъий, дIаэца, - аьлар цо.

Бек-Хана гIадамаш дIаййцар.

- Ела сенах ел хъо? - хаьттар цо.

- Сона-м хац, - баламаш эзар Азас. - йшгта дIаел-кх. Мегаргдеций? - цIаьхха цIенхашгта йийрзар цун юхъ.

Бек-Хана хIама аланзар. Говра дIатIавахар из.

- Аз-м кхы а дахь, - едда юха беша яхар Аза.

Ханз тхьоврачул а дукхагIа дера цо гIадамаш. Бек-Хана уж а говра дIадежкар.

- Тоъаргдий? - хаьттар Азас.

- Тоъаргда хIанзарчоа-м. Вай Iодувшалехьа кхы а дохкаргда аз.

- Iаьржа хIанай шун говр?

- Кьоарза хила езар из кхы?

- Хьогга хиннар-м кIай яр шун.

- XI-м, из ехка фу ха я. Ер низ болаш миштагI хой хьона? Шийна тIабилла мухь дIахьо укхо, из мел дукха хиларах.

Отара ниI дIакъайлар Бек-Хана.

- ЧIега мичаб шун? - хаьттар цо.

- Аз хьабахь.

Едда чуяха, чIега бахьаш ера Аза.

ДIатехар чIега. Аза юха а ела йолаелар.

- Сенах ел хьо? XIанз а кIордадаьдеций хьона?

- TIаккха хоамат?

- XIай? Хьа хIана алац Iа, хьайна бIаргагуш хилча?

Бек-Хана юха хьабаьккхар чIега. Отар чу дIачуйихьар хоамат. Шийна екъа хетача метте пенаца дIаоттайир. ДIачубихьар кур, нувр, урхаш. Цул тIехьагIа юха а дIатехар чIега.

- Хьай маша цIенъе, - аьлар цо Азайга. - Деррига гIадамаш доаж хьа цох. Хьажал, - цхьа ткьам хьабоаржабир цо.

- Оввай! - цецъяьлча санна, кеп оттайир Азас. - XIанз мишта цIенъергья ер?

Кулг техар цо маьшах, цох хIама хиланзар. TIаккха Iо а яьккха, егайир цо из.

- Хьажал, хIанз йий цIена?

- А, - корта лостабир Бек-Хана, - дIаегае кхы а.

ЦIаькха а чIоагIа из оагайир Азас.

- Хъажал, хІанз.

- ХІанз а бІеха я.

- Оопаш! Мичай из бІеха? Ер цхъа мергІилг доалл-кх укхох.

- Хъайна гой хІаьта сога сенна хетт Іа?

Лиза, дахча даьккха а яьнна, цІагІа дІачуяхар.

- Шинне хъачудалаш цига са дисар, - кхессар цо, - ше дІачуялале.

- Дада цІе партизан ва? - хьттар Бек-Хана. (Дада оалар цо ший наьна-вешех).

- Ва, - жоп делар Азас. - Папайга-м топ а тепча а я.

- Са беррига вежарий а ба тІом беш, - аьлар Бек-Хана. - Алхха... цхъа Алхаст ва-кх цІагІа.

- Из а хІана вац тІом беш?

- Из... из цамогаш ва, - бакъдар дІааланзар Бек-Хана.

- ТІаккха хьо? Хьо хІана вац хъай вежарашца? ХІанз-м массаволча кІаьнко бу йоах тІом.

- Со... Воте вахийтанзар.

- ХІа-м, - мерех шок техар Азас.

- Меражг сенна теІаю Іа, - цІимхара йистхилар Бек-Хан.

- Со кхеравеннав-м моттац хьона кхыІ Вотегга ла ца дийгІача варгварий со. Цо-м со йист мича хилийтар.

- Хъаюхе вел, - пІелга оамалца Бек-Хан шийна дІатІавипхар Азас. ДІа-схъа хъежар из, сага гой-хьогІ со аьлча санна. - Сона... цхъа хІама хов...

Цу хана ниІ техар. Арабайлар Лизаи Кабихеи. Азас ший бордаш тІа пІелг оттабир. Из дар йист ма хилалахь яхалга.

- Фу ала еннаяр хьо?

- Ссс-с, - юха а ший бордаш тІа пІелг оттабир Азас. - ТІехьагІа аз дІааргда хьога.

Лизаи Кабихеи вордана хъатІабаьхкар. Царна дІатІавахар Бек-Хан а.

- ХІамаш Іойоахий вай? - хьттар до.

- Йоах. Ото чу дІачухьоргья вай ераш. - аьлар Лизас. - Бек-Ханг, хьо лакхе хьалтІавалал. ТІера

Юлургья Іа уж.

Шийгара дІоагІа Азайга дІа а денна, ворда тІа ваьлар Бек-Хан. Цо Іо а кхувдаеш, чехкка Іояьха ото чу а, цхъаяраш цІагІа а дІачуйихьар цар хІамаш.

- Кулгаш дуларгдар аз, йоллел. хий дал, - аьлар Бек-Хана Азайга.

- Укхаза шийла я, цІагІа дуларгда Іа.

- А, сона-м яц шнйла.

Азас сихха яха сапеи, гІумагІа чу детта хийи, кулгех хьакха гатеи дера. Тера полто Іо а яьккха, ворда йоалкхама тІа дІатІатессар Бек-Хана. Коча ши пхьош хьал а хьакха, кулгаш дила эттар из. Бек-Хана корта эгора, дІа-схъа деттар дицхаш, шок еттар мерех - чІоагІа боккхагІбарашта тара дила гІертар из ший кулг-юхь.

- ІотІадоттал хий фоарта.

- Дукха ма доаде, яьй, - аьлар Азас. - Оаха-м хала кхухь ер. Іоа Эса тІа а ухаш.

- Мегад, со-м ваьннав, - аьлар Бек-Хана. Азай балам тІара гата дІаийцар цо. - ГІув хІана яккхац оаш шоай коа?

- Ала хьо хиннавац. Хий даларе, хьогге а яьккха хургьяр. Тха юрта-м цхъанне а яц коа гІув. Берригаш Эса тІа ух. Со наггахьа мара яхийтац мамас. Іохьоргья хьо яхаш. Эса сиха миштад хой хьона? Цо-м иззал, кулгаш доаржадир Азас, - йоккха гаьнаш а Іокхухь. Дукха ха йоаццаш цхъа кхалсаг йодаьяр цо, кьонахий тІа а нийсбенна хьаяьккхар. Цул тІехьагІа шин кІира метта иллар из кхалсаг. Когаш дІа ца лелаш, сов кхераенна.

- Со-м хьоргвацар цо Іо, - йовлакх Азай балам тІа юха дІатІа а тесса, ший коча пхьошаш Іодахийтар Бек-Хана. ДІадежкар чопилгаш. Хьаийцар полто.

- Полто ма ювха, цІагІа дІачу ма долхий вай, - аьлар Азас.

Бек-Хана тІаьнкІал еллар полто. Шаккхе дІачубахар уж. ГІумагІи сапеи ото чу дитар Азас.

Жовзан ламаз деш йоаллар, Іайшети Изахьати шоай берашка хьожаш бар, хІаьта Лизаи Кабихеи ноанал деш боахкар. Бераша цІогІарч деттар; шоайла вІашагІлетар уж, делхар. Готтдаь хьувзар уж иштта а доккха доаца цІа.

ХІаьта а Бек-Хана безаме хетар цу чу. Сийрда йоагар пешк, хьаухар кхорзаш латгача чІаьпилгий хьадж, йІайха яр. Іо мича хайча бакъахьа вар со аьнна хетац, дІа-схъа хьажар Бек-Хан. Моттиг а ца кораяь, латтийсар, хьачуваьннача.

- Дехьа дІачугІо шоашта, - аьлар Лизас. - ХІама а цига дуаргда оаш. Укх чу готта я.

Ши цІа дар Лизар: нана-цІаи, хьаьпий цІаи. Бек-Хани Азаи хьалчубаьннар хьаьпий цІа дар.

Цу чу метташ а тІадолаш ши аьшка маьнги, биъ са бола мора истол, букъ тоха гІандаш латтар. ХІара маьнге тІа пенах хьалтеха боаллар цхьацца кІувс, Цхьан кІувса тІа дахчан гомачу сурт доаллар, ши саг тІа а волаш. Бек-Хана довзар из сурт. Цу тІа багІар Лизаи Ювсапи. Шоаш къона болаш даккхийтадар цар из. Иззаморг цаІ Бек-Ханарга а дар. Корашка хьалъухкар кІай занавескаш. Нускало кулг техача санна, хоза цхьалхадаьккха цІена латтар из цІалг.

НаІара санагІа юххе сецар Бек-Хан. Ший когашта ЮбІарахьажар из. БІеха а тІаьда а яр цунна тІаювха бІоржаш.

- Іояха, аз цІен а яь, йокъайолийтаргья уж, - аьлар Азас.

- Айса цІенъергья аз.

- Яц, аз ергья.

Бек-Хана бІоржаш Іояьхар.

- Оввай, ма еза я ераш, - аьлар Азас. Уж бе а ехка, ара яхар из.

Бек-Хан гІанда тІа Іохайра. ЧІоагІа кІаьдвеннавар из. Наб йоагІар. Кулгашта ІотІабиллар цо корта. Аза юха чуяьлар.

- Хьахьокхал когаш, - аьлар цо.

Бек-Хана дІахьекхар цхьа ког.

И-ии, хьа-м пазаташ а тІаьда ма йий! - аьлар Азас. — Іояха уж. ЧехкагІа. Иштга. - Ше новкъостал а деш, Іояхийтар цо цунга уж.

- ХІама дергдацар царна-м, - йоахар Бек-Хана. - Фуд тІаьда хилча.

- ХІама дергдац, цамогаш-м хургва. Сога ладувгІа Іа, дикагІа да хьона.

Цун тІаьда пазаташ ийца нана цІагІа дІачуяхар Аза. Ший даь тхан пазаташ ера цо Бек-Хана.

- ХІахьий, - аьлар цо, - хІанзарчоа папай ераш дІатІаювха. Хьаяраш аз юттаргья.

Бек-Хана хьатІайийхар пазаташ. Уж йоккхий яр, хьаштдале цунбараш мо кхоккха ког а ховшаргболаш хІаране чу. Аза юха а араяьлар. ХІанз маша Іояьккха лелар из.

ДегІа зІамига яле а, гІийла яцар Аза. Ший наьна мо йоагаш яр цун басилгаш. Лер а чІоагІа ший наьначох тара дар.

Аза Бек-Ханал цхьа шу йоккхагІа яр, цхьабакъда, лакхалга диллача, кІеззига цул лохагІа хетар из. Бек-Хан мо йиткъа яцар Аза, теннагІа яр. Гучох, хьалйоккха хилча, ший нана санна дегІа тоаенна хургйолаш яр из.

Аза, пазаташ а йитта, юха чуча, Бек-Хан тхайса вагар ший истола тла дадача кулгаш тла корта а болаш. Цо бегаш бу аьнна хеташ, шортта цун лерг озадир Азас, цхьабакьда, вож сомаваланзар. Раьза воаццаш цхьа хлама а аьнна, клеззига длахотелар из. ИиИига кхетаданзар цо аьнна. Бек-Ханакъахийтар цунна. Цун керта тлера кий Юяьккхар цо, тлаккха меллаша кулг хьакхар лаьржача чеш тла гюлла. Цул тлехьагла, клеззига сабар а даь, барт баьккхар аьрдача лергах.

Сомаваккханзар из. Лизас маьнге тла мотт нийсбир цунна. Кабихас, ай а ваь, ший барзкъаш а тлехь шортта Ювиллар из клядача метта.

- Саг набарах ваккхар къа да йоах, - аьлар Лизас. - Пхьор ца даар хлам дац. Дикагла ергья наб. Хлаьта Юрра котама дулх дуьоргда кляьнка.

Берий гIараша ваьккхар Бек-Хан сома. Са хинна дикка ха яр. Из хацар цунна. Кхыметтел ше мичав а хацар. ЦаI велавелар. Из яр Аза. Цун оаз хьахоззаше дагадеихар Бек-Хана шедар. Сихха ураханра из.

- Барзкъаш Юдаьхадецарий аз? - хаьттар цо.

Аза хIанз кхы а чоагIагIа елаелар.

- ХIай, хьайна хацый хьона?

Бек-Хана уйла пора. Цъьабакъда, фуннагIа дарах сийсара ше Ювужаш барзкъаш Юдаьхар е даханзар - из дагадохацар цунна. Аза кIажъухаш елар. Бек-Хана бIаргацIацкъамаш сеттадора.

- ХIа-а, хIанз дагадехар, - аьлар цо цIаьхха. - Со тхьайсар. Истола тIа. Тхьайсарий?

- Хье метта Ювужаваьр малав хой хьона тIаккха?

Бек-Хана корта оагабир.

- Кабихас вужавир. Говра гIадамаш дажка а вицвелар хьо.

Азайна бIарахьажар Бек-Хан. Гой, мишга во ва со, яхаш санна хетар цун бIаргаша.

- Ма меца хургья из, - аьлар цо.

- Хургьяц, - аьлар Азас.

- Хургьяц?

- Хургьяц. Аз дехкар цунна гIадамаш. Дика йий со?

- Я, - аьлар Бек-Хана. Велакъежар из. Елакъежаш латтар Аза а. ИIаьха сийна коч ювхар цунна тIа. Керта тIа Iаьржа йовлакх туллар.

- ГТатте вала, - кулг а лаьца, дIаозавир цо из. - ДаахIама а хьадаьннад.

Маьнге юххе латтар Бек-Хана бIоржаш. ЦIена яр уж, вIалла хотта а ца летача санна. Цар чу йоажар цун пазаташ а. Уж яр цIенеи екъеи.

Бек-Хан цIенъюкье Iокхоссавелар. Азай даь пазаташ Iо а яьха, шийяраш хьатIайийхар цо. ХьатIайийхар бIоржаш а. TIаккха шаккхе коа арабаьлар уж.

- Юхачуделлаш, шоай кулгаш а диле! - тIехьа кхайкар царна Лиза. - Даа хIама хьадаьннад. Хозий шоана?

- Хоз, хоз, - жоп делар Азас.

Ара дохк доаллар. Фо тІуна дар. Гаьнаш тІа гІоа уллар. Цен кора кІал шелъенна латтар котамаш. Отара ниІ йийлла яр. Ии ухар цу чура ара. Ведда ваха, цу чу дІачухъажар Бек-Хан. Хьалхашка дадаш шортта гІадамаш а долаш, хІама дуаш латтар цун говр. Отара кІийле, кхо дІадаьккха, цІена яр.

- Малав отар цІендаьр? - хаьттар цо.

- Кабиха я. Етт бийттар а нз я. Ма хоза да цун бІаргаш. Деций?

- ХІай? - Азайгахъа дІавийрзар Бек-Хан.

Из, корта чу а белла, цхъа эхъ хеташ санна, кІалгІолла хъахъежар цунгахъа. «Садараш а да хоза, деций?» яхаш санна хетар цун делаца бІаргаша. Уж да а дар чоаггІа Кабихай бІаргашта тара. Бек-Хан цунгахъара дІавийрзар.

- Хъа а да бІаргаш хоза, - аьлар Азас, кІеззига сабар а даь. - БІаргацІацкъамаш а да хъа хоза.

- Дитал хъай йиІигий къамаьл, - раьза воаццаш кхессар Бек-Хана. - Говра хий моладе деза са, - тІатехар цо. йист ца хулаш юкъ а яьккха.

Аза гІадъяхар.

- Со а йоагІаргъя хьоца, - аьлар цо. - Аз никъ дІахъокхаргба хьона.

- Йола, хъай гІаш я безам бале.

- Хи, фуд гІаш еча. Хий-м гаьна мичад.

ЧоагІа мерза хеташ диар Бек-Хана котамаш дулхи хьалтІамаши. Цул тІехъагІа говра хий моладе вахар из. Наьнагара пурам дийха, цунца яхар Аза а.

Бек-Хана говр чувхайора, из коачъе гІерттар из. Вокхо дІакаеттар дирстах, корта а ийбеш, цхъан метте хьувзар, яда гІерттар.

- Вошнлг, Юяйтал из шорта, - дехар Азас, цох юстара а лелхаш. - Фу бала ба Іа цунга бахъар?

- Дика ний? Иий дика? - Бек-Хана вІалла цун къамаьлага ла а дувгІацар. - Хъажал хьо, хъажал?!

Говр тІаьнаш тІа оттайир цо. Аза наьха коа едар, сов кхераен на. ХІанз-м Бек-Хан ше а велар кхера. Чувожар из, кес лаца кхийна мара. Дирст кІеззига дІамелъялийтар цо. Кулг хъекхар говра фоартах, из тее гІертташ. Говро дикка ха яьккхар, юха метта ца йоагІаш, дІакаетташ.

Ирача мухалех чубийрзар никъ. ЛагІаш дар ІокІалваллалца листта даьха. Аханахъ кхаччалца йокъ тессаяр царна тІа, когаш ца лувжийта.

- Укхаза гЮлла нах мара ахац, - аьлар Азас. - Доахан кхувла никъ Юа эГлахъа ба.

- Укхаза гЮлла вахача фуд, - кхессар Бек-Хана. Майрра говр чулаьллар цо мухалех. Из сихха ЮкЮалъиккхар, наггахъа мара ког ца ловжаш. Дика дар цун бпъэ когех доажка ланаш.

ЛагЮа тЮара лагЮа тЮа ювлаш, кхувсалуш, чехкка Бек-Хана ЮтЮехъа яхар Аза а. Эса тЮа Ии латтар, кЮал цЮи Юоагаш санна. Кхесташ, ловзаш, чопаш беш, масса додар из. Мух бар чЮожа чу гЮлла лакхехъара Юхъекхаш. Шийла яр. Шийна тЮатулла маша чЮоагЮа дЮакъайлар Азас.

Юо а ваьнна, говра дирст багара яьккхар Бек-Хана. ТЮаккха дЮатЮайигар цо из хи йисте. Из цЮена дар, чура беррига тЮо а гуш. Берд сов лакха болаш, хий молалацар говра. ЮтЮакхачацар. ЭГЮа а магЮа а яьлар - хЮама хиланзар. Лаккха, раьза Юоацаш корта а оагабаь, хи чу баьккхар цо хьалхара ши ког. Мерза хий мала эттар.

- Фу дар хьо селхан сога дувца еннар? - хаьттар Бек-Хана Азайга. Говро хий молаш, хьедече мочхалашга бЮарахъежар из.

- ХЮанз дувцац аз, - цЮаьхха Азай бЮаргаш гЮайгЮане дийрзар.

- ХЮана?

- ЦЮакхаччалца сабарде.

- Хьай хьашт дале вЮалла а ма дувца.

Говр хий менна яьлар. Тоссаенна хьалдаьхар цо хи чура ший когаш.

- ЦЮа хЮана вагЮац-хьогЮ тха папа, - аьлар Азас. - Мама а из дагавоаллаш я.

- Сийсара цЮава везаш-м вацар из кхы?

- Вар-те.

ХЮанз говра тЮа ханзар Бек-Хан.

- Юолле дЮахьалха, - аьлар цо Азайга.

Вож гЮадъяхарца хьалхаяьлар. Говра юхъ лаьца, цунна тЮеххъа волавелар Бек-Хан.

- Тепча тоха хой хьона, Бек-Хан? - хаьттар Азас. юха а сеца.

- Хов, хГана хац сона, - из тЮахъашкара хьалтеттар БекХана. - Юха ма сеца.

- Мича Юомавеннав хьо?

- Тхоай цЮагЮа. Тханцига-м каст-каста хулар топаш а, тепчаш а, кхыметтел бомбаш а. Виситеи Шахбулатеи кхухьар уж. Уж ба-кх со Юомаваьраш а.

- Сона-м хац из бе йолла а.

- Хац, хъайна бIарга ца яйнадаь.

- Сона-м яйнай бIарга.

- Яйнай хьона! Мичара? ХумпIара чу йоаллаш яхий Ia?

- Тешаций хьо? Ланаш дохкий Ia?

- Аз йиIигашца ланаш дехкац.

- Мегаьд хIаьта. Ховргда-кх хьона. Вай цIакхаьчача.

- Фу ховргда? - фуд-хьогI Ia лечкьадер, яхаш санна, кIирвенна Азайна бIарахьежар Бек-Хан. - ЦIакхаьчача, дIакхаьчача ма яхий Ia, уж цига подвал йизза латташ мо.

- TIаккха хьога сабардулацнй?

Гувна тIа баьлча, кхоь ворда кхийтар царех. Хьалха йоагIача шинне тIа доарахой бар. ЦаIаш урабагIар уж, вожаш бийша бар. Наггахьавар гIаш воагIар. TIехьа йоагIача ворда тIа бийргаш дар. Бек-Хана ханара хила мегаш кIаьнкаш бар говраш лехкаш. У ж кIаьдъеннаяр. Геттара шорта йоагIар уж. Вордашга тIехьа иттех саг воагIар. Кьоаной, истий, бераш. ГIайгIане яр цар массане а йовхьамаш, цхьа йоккха сагото латтар бIаргашка.

Уж хьалтIехбаллалца, меттахьа ца хьовш лаьттар Век-Хани Азеи. Саг хьайистхиланзар царга. Цхьа ха яьннача гIолла шортта вордашга хьалтIехьаболабелар уж. ЦIенхашгта яр хIанз цар йовхьамаш. БIаргашка гIайгIа яр.

Юрта хьальюкье йоаллаше, дехьара а сехьара а хьаарабаьннача наха совцайир вордаш. Фуд-малад, фу эш мала эш, яхаш, хеттар цар наькьахошка, чубехар, доарахой Iобаха йоахар, цхьабакьда, вордашца бараша чубахка тиганзар; мала хий мара шоашга цхьаккха хIама эшац аьлар цар. Iе а тиганзар. Уж Мужеча болхар.

Шоашга денача хих баркал а аьнна, дIахо болабелар уж.

Ишгта а сатем байна хьувза Галашкара нах, уж вордаш дIаяхача, кхы а чIоагIагIа шоай са даа баьлар. Из тамаш а яцар, хIана аьлча, юртара дукхагIа бола кьонахий тIем тIа бар. Царех дийна малав е вийнар малав ховш нагахьа саг вацар.

Сагота яр Лиза а. Сагота яр Жовзан, Iайшет, Изахьат, Кабиха.

Дукха ха ялалехьа гучаяйлар кхы а вордаш. Цар тIа а, хьалха дIаяхараш тIа санна, бераш, доарахой бар. Цхьабараш ги йоаллаш, гали дале а тIГормиг бале а, хIама а йолаш, гIаш боагIар. Наггахьавар говра тIа вагIар.

Царна духьал а ухаш, тIем тIара хьал, шо-шоай нах хеттар Галашкарча наха. Царга луш дола

жопаш тайп-тайпара хулар. ТавоагI-воагIачо унзарагIа дувцар тIема , хьал. Цъабараша, лоамашка араха мел яда гIалгIай юрташ, изи-изи яхаш дагар а еш, деникинцаша дIаяьхай йоахар; хIалакьяьй, саг дийна витавац йоахар.

- Дала бакъ ма долда из, - яхаш, бIаргашка увтта хийдIадоахар кхалнаха. Цу хабарех ца теша гIертар уж, цъабакъда массане а дувцаш хилча, валацар тешанза.

Иштта боагIача наха дийцар Лизайна а, Ювсапа чов яьй аьнна. Из тIема юкьера аравоаккхаш бIаргавайнав яхараш а бар, цъабакъда дIахо цох фу хиннад, из мича вахав, дийна ва е вац ховш цъаккха вацар.

Висит вийнав аьнна хабар а хьалкхаьчар Галашка.

Иарж эттар Лизар цIагIа. Истий белхар. Шоай ноаношта бIара а хьежаш, делхар бераш а. Ше фу дича бакъаха да ца ховш, йиш еха хьувзар Бек-Хаи. Исташта юхе Iелацар из. КIордабаьбар цунна цар белхам. Царна юхе вахача, ший а дог чIахкар цун.

Велха безам оттар. Халла садеттар цо, ца велха гIерташ.

Исташа бу кодам хозаш, шелваллалца цъаь коа а лаятта, юхачувахар Бек-Хан. Хьалчуваьлар из хьаьший цIагIа. Цунна тIехха чужьлар Аза а. БIаргаш цIе дар цун, сов дукха йийлха.

- Хьо-м велха а велхац, - аьлар цо, раьза йоаццаш. - Хала хетаций хьона?...

- Велхац. Безам боацандаь, - гIожа йистхилар Бек-Хан. - Кхалсаг мичай со кхы, - цунгахьара дIавийрзар из. Сихха дIадаьккхар ший бIаргашка этта хий.

Аза маьнге юхе Iогора хайра. ЦIеньюкье хьаэзар цо цъа тиша чемодан.

- Хьавел, - аьлар цо.

Бек-Хан Iолохвелар цунна юххе.

- Хьаделлал ногIар.

Ше, яха, цIен ниI лаяцар Азас. Саг чу ца вита.

Бек-Хана хьадийллар чемодана ногIар.

- Хьажал, дIа мамай йовлакха юкье фу йоалл, - кулг хьахьекхар Азас.

Иовлакх доаржадир Бек-Хана.

- Эь! - иккхар цунга. Тепча уллар цунна хьалхашка. ВорхIазза ювла Iаьржа, хоза тепча. Иккха дIавийрзар из Азайгахьа.

- Саг чу ма вайталахь, - аьлар цо.

- А. СихагІа хъаже вала.

Тепча, из йохар кхераш мо, шортта кулг ІотІадиллар Бек-Хана. Из шийла яр. Бек-Хана хъабеедлар из. Тепча къегар. Еза яр из. Цъхабакъда, Бек-Хан цох шек дІавацар. ГІаъххъа шийна аьнна из йича санна, хъежар из цунга.

Аза из эккхар кхерар: Бек-Хана сов майра деттар цох кулгаш.

- ХІанз тоъаргда хъона, Іочуйилла из, - дийхар цо.

- Йиза ма йий ер-м, - аьлар Бек-Хана. - Кхы поатронаш яц шунцига?

- Хац сона-м. Цу чу еций?

Бек-Хан юха а чемодана чу хъажар.

- Укх чу-м яц. Дадай йий ер тепча?

- Я. Кхы хъан хургъа мотт хъона? Іочуйиллал из чехкагІа, цаІ чувоагІаргва укхаза, - дийхар цо юха а. - Сона хъатІа а ма хъокха.

Бек-Хана, йовлакх юха тІа а хъоарчадаь, ше иллача Іойиллар тепча. Маьнге кІал юха дІачутеттар цо чемодан. Азас ниІ дІахийцар.

- Со говраца цагІоргва, - цІенхаштта аьлар Бек-Хана.

- Вохинтаргвий хьо?

- Вохийтаргва.

- ТІаккха... вухъаргвий хьо? Цига-м деникинцаш баъжаб ма йоахий.

- Вухъаргва, - бІубенна аьлар Бек-Хана.

Аза раьза йолаш бІарахъажар цунна. йиІига дика хетар, из иштта майра волаш.

Кхалнах болча дІачуваьлар Бек-Хан. Цунна тІеххъа чуьлар Аза а. Истий хІанз кІеззига тийнабар. Сов дукха бийлха, йийстяр цар йовхъамаш. Ший нанна дІатІавахар Бек-Хан.

- ХІай? ХІама аьларий Іа? - корта айбир Жовзана.

- Нана, со цІаваха воалл, - аьлар Бек-Хана. - Цига фуд а хъажа, чехкка юхавоагІаргва со.

- Хъанца вода хьо?

- Се цхъаь.

- ИппІали са, гІоргвацар даьра! - кхераелар Жовзан. - Гаций хъона цу новкъа хъалкхухъа

доарахой? Со-м... Ia хьаттача, фуд-хьогI... юртар нах болхаш цхьа хIама да-хьогI яхаш яр.

- Сона хIама-м дергдац, - аьлар Бек-Хана. - Говраца ма гIоргвий со.

- Сацалахь, хIанз, сацалахь, бала ца а бахьаш, - аьлар Жовзана. - Ваха везаш моттиг хуле, дIааргда хьога.

- Ай, воти а, берригаш а цига ма бий вай! Царех фу хиннад ха дезаций? Цхьаккха хIама а ца ховш ма дагIий вай.

- Хов. ДагIа. Цудухьа доалл е дог-м иккха дала. ХIаьта а... Ia цига де хIама дац. Уж боккхагIа ба. цар цаI дергда. Хьо укхаза Iе, хьай нанна юхе. Шевар сох къаста гIерташ а дац шо кхы, - Жовзана дог чIехкар.

Бек-Хан, кхы хIама ца оалаш, коа араваьлар. Араяьлар Аза а. Даим цунна тIехь-тIехьа лелар из.

- ХIанз фу дергда Ia? - хьаттар цо.

- Хац, - аьлар Бек-Хана. Отар чу вахар из, говр цIенье эттар.

- Сона тхьовре а ховра, хьо вохийтаргвоацалга, - аьлар Азас, наIар тIа юха а сеца.

- Латтал хьо а. «Сона тхьовре а ховра». Хьона ховр ца ховш ва со кхы, - гIожа дар Бек-Хана лер.

- Ва, хьо сол а зIамагIа воландаь. Кхийтарий хьо? - Аза оагIора йийрзар.

- Хьайт, зIамагIа. Цхьа шу. Из лоархIаш хул! ЗIамагIа вале а, хьол воккхагIа-м хет со.

- Хет, хье гIуркх мо виткъа воландаь.

- ХIаьта. Жий мо текха хила везаш-м вацар со?

- Со-м яц жий мо, - Азай бIаргашка хий эттар. - Сона хIана ух хьо эгIаз... нанас хье вахийтац яхаш? Са фу бехк ба. Аз... тепча а дIахьекхар. Хьо... во саг хиннав.

Бек-Хан юха йистхиланзар. Зехьа дир цо Азайна халахетар. Цун ба а бацар цхьаккха бехк.

- Со хIаьта а гIоргва, - аьлар Бек-Хана, кIеззига сабар даьча гIюлла. - Ia... цхьаннега дIа ма алалахь.

- А, вIалла кхера а везац хьа, - гIадьяхар Аза. - ТIаккха... из... нанас пурам ца лушшеи?

- Ма далийта. Со хIанз кIаьнк вац. Сайна хов сона де дезар.

Ма майра ва хьо, аьлча санна, кIирьенна Бек-Хана бIарахьежар Аза.

- Баъде ма йий вайна, мишга гЮргва хьо?

- Со хІанз гЮргвац, кхоана Іурра гЮргва.

- ТІаккха хьо... вуй? - из уйла дег чу йоссаше, бос бахар Азай. Из цІеш ваьккха, ворда тІа уллаш санна, цхъа унзара сурт духъалдера цунна.

- Фу дир хьона? - цецваьнна, Азайна бІарахъежар Бек-Хан.

- ХІама а, - йиІига дог чІехкар. - Со... кхер.

- ХІай? Сохи? ХІ-м, - мерех шок техар цо. - Ма кхера. Тепча ма хургий сога.

- Вошилг, папайга фу аргда аз, из цІавеча? Цунна-м цу сахъате дІа ма ховргдий тепча йоацалга.

- Со дукха говргвац. ЦІагІа фуд а хъажа, говр хехкка юхавоагІаргва со.

Ше Ювижале, цІаькха а, хъаййца тепчага хъажар Бек-Хан. Из ший метте уллаш яр. Чемодан гаьнагІа дІакІалтеттар цо.

ШоллагІча дийнахъа саго сомаваккха везанзар Бек-Хан. Ше ваьлар из ханнахъа сома. ВІалла хІаманна сиха а воацаш санна, кеп оттаяь, кулг-юхъ дилар цо, массанеца Юхайна хІама диар. Цул тІехъагІа хъаьший цІагІа хъалчуваьлар из. Азайга ниІ дІа а лацийта, тепча хъаййцар. Че еллар цо из. ТІаккха коа тІа ваьлар. Хий моладе югаш санна, дирст а лаьца, улица тІа яьккхар говр. Из Азайга дІа а лацийта, юхачуваха, нувр яхъаш вера. Коа из говра тІатилла лоархІаванзар Бек-Хан. Кхалнаха, нувр бІаргаяйча, цхъацца дегабуамаш дергдар, хетта болалургбар. мича вода, фу де воалл, сенна еза из яхаш. Из царца дувцачул а, уж Іехабечул а дикагІа дац, къайлагІа дІавахача.

Чехкка нувр тиллар цо говра. ТІаккха ше а тІахайра. Говро корта айбир, соттайир фоарт, царгашца «къарс-къарссе» хъокхайир гоаламаш. Ший че йоаллача тепчах кулг техар Бек-Хана: из ший метте яр.

- Вошилг, аз фу аргда, сайга хьо мичав аьнна хъьтгача?

- ХІама а аргдац-кх... Говр хахка вахав ала. Со дукха говргвац.

Дирст мел а ялийта, ши ког тоІабир Бек-Хана: говр латтачара дІаиккхар.

ХІанз даллацар лоамашка селхан санна дохк. Наггахъа мара морх яцар сигала гуш. Сийрда хъежар малх. ТІаьрьюкье мо шедар гуш уллар Эса чІож. Лоа кьегар. Эса цІена дар. Сийна лестар из, хий а доацаш, сигаленах баьккха оаса ше болаш санна. Ерзанъаьнна латтар хъунаш. Гуча Іаламо дог гІоздаьккхадар БекХана. ЙоргІагІ йодар цун говр. Новкъара дІаудар къажакъайгаш. Гаьнаш тІа хувшаш, цІогІарч деттар цар. Ткъовронех Юхъекхаш, цІенйора шоай зЮкарч.

Новкъа гЮлла гаъна баържа хьалбоагІа нах бІаргабайра Бек-Хана. ЦІенхашгта йийрзар цун юхь. Уж а байдда боагІа нах бар.

Бек-Хана, чера хьаяьккха, хаче киса еллар тепча. Киса чоаггІа дІадагІар. Полто ткъамаца дІакъайлар цо из. Болар сихдайтар говрага.

Дукха ха яр Маржана, цаглар хламаш хягул а яь, ворда тла ежа. Барзкъаш тладийха кийчдаьдар бераш а. Хланз духхьал маьрага хьежар мара кхы де хлама доацаш, цкъа коа тла йоалаш, тлаккха юхачуйоагIаш, ший садуаш лелар из. Шоашка йоаца говр а яр цунна дагайоаллаш. «Фу дергда аз, из ца хуле? - йоахар цо ше-шийца. - Мишта дугаргда аз бераш?

Кхо кIаьнкн ши йиIиги дар Маржана. КIаьнкаш боккхагIа бар. ВоккхагIа вола шиь мара шоашта доал дерг хинна бацар уж. Къаьстта накъавоалар цунна Ислам. Тенна, сиха кIаьнк вар из. Цудухьа дий а хацар, Сийг аьнна дIаяхар цун цIи. Ший вешел а теннагIа вар шоллагIвар. Цох Чайтонг оалар.

- Оффой, ма дукха гов из, - аьлар Маржана. - Воллел цаI, воагIий хьажал.

Сийг дIаиккхар, дIаиккхар Чайтонг а. Юлегачара баьлар уж, наIара тIа вIашагIкхийтта.

- Шорта, шорта! - тIехьакхайкар нана. - Ма корзагIдаьлар шо.

Цъабакъда, вожаш юха а хьажанзар. Ше-ше хьалхавала гIертар уж.

- ВоагIа! ВоагIа! Дудар цавоагIа! - цIогIа а детташ, чудаьдар бераш. (Шоай даьх а наьнах а йизза цIи йоаккхар цар. Дудар вар уж иштта Юмабаьраш. Цунна дезацар воти, нана цар аьлча. «Къонах йизза цIи йоаккхаш хила веза», - оалар цо. Маржана а из кIодир. Вешта, берашта-м бебашха дацар воти а, нана а, Дудар а, шоашта дувха-даа а хилча, даи-нанеи шоашца а хилча).

- Маржан! - ший вешел а чоагIа цIогIа тоха гIертар Чайтонг. - Цо-м говр а йоалаю! КIай говр!

- Мегад, мегад, - Маржан коа тIа яьлар. - Сов чоагIа цIогIа ма детта, къора а яц со кхы.

КIайча говра тIа а вагIаш, воагIар Дудар. Бераш даьна духьал дайдар.

- Тхо-м тхьовре кнйч а денна дагIа.

- Дудар, вай йий е говр?

- Укхунца гIоргдий вай дIа? - ца хаддаш лувш бар Сийгн Чайтонги.

Балам ца лазаре-м, Дудара шийна юххе хьатIаховшабергбар уж.

- Я, я, вай я, - йоахар цо, вела а къежаш.

Дудар коа чуверззаше, духьалгьа, говра дирст дIалаьцар Маржана. Хьайцар маьрагара ферта. Дудар шортта лаьтта Ювессар. Човна тIа кулг диллар цо, из тее воаллаш санна. Цох хила хлама дацар. ЧIоагIа лазащ, дарба дIадехаш яр чов.

- Кийча йий хьо? - хаьттар Дудара.

- Кийча-м яр со, цхъабакъда... хъа фу эцаргъа хац-кх.

- Цхъаккха хІама дезац, берашта даари, мотт-гІайбеи Іа хъаэце.

- Из да-кх аз ийцар а. Метташ а ийцад аз, цхъа гали жувра а ийцад, цхъа гали коартолаш а ийцай.

- Геттара тоъаргда. Воллел. Чайтонг, хий дал сона мала.

Чайтонг, маркъилг мо, масса дІачуведар цІагІа. Боккха дахчан кодилг бизза хий дахъаш юхавера из. Маржана говра тІера нувр Іоуьккхар.

- Ма модалар Іа из шийла хий, - аьлар цо маьрага, - чай да вайга, дІох,де мара ца дезаш.

- ХІанз чай дІохдеча дац вай. Новкъа дуаргда вай хІама а, хъа кийча дале.

- Даьд аз-м даа хІама. Кхо котам а кхехкаяь. Дог доахалга мичад царех йисача а.

Бераша гІо а деш, ворда дІаежар Маржана. Тпехъашка бекъах дІабийхкар етт.

- Топах фу ду вай? - хаьттар Маржана.

- Хъаэца Іа, - аьлар Дудара. - Іочуйилла ворда чу.

Ведда топ хъаера Сийга.

- ЧІоагІа тІера да-кх е бераш укх топа, - аьлар Маржана. - Даим са доагаш хул-кх со, хъо цІагІа ца хилча, акхар цхъа ца доагІа хІама дар кхераш. Вешга, бехк а бий акхар? Даьга хъежжа лела гІерт-кх ераш а.

- Дудар, зІамига вий со? - хаьттар Сийго, ший даь бІарга тІа бІарг а оттабаь.

- Вац. Малав хъо зІамига ва яхар?

- ТІаккха хІана кхер шо цу топах са кулг кхетар?

- Со-м кхерац, - цІенхашга аьлар Дудара. - Аз хІама аьннадий хъога?

- Аьннадац. Маржана-м оал.

- Маржана яхачунца са бала бац. Из шун нана я.

- Аз-м... хІама мича ду.

- Сона-м хов Іа хІама дергдоацалга. ЦІагІа зІамига бераш доландаь, кхера хургъа из.

Сийго кхы хІама аланзар. Раьза хилар из, дас шийца даьча къамаьла.

Ший йиҠиҠаш ворда тҠа ховшайир Маржана. Царна гонахья хҠамаш хьоарчайир, уж шел ца ялийта. ХьатҠахоавир Чайтонг а. Сийг ше лалла веннавар цхьабакъда, дас Чайтонгага дҠаялийтар урхаш.

- Говра аттагҠа хургья, из тҠахайча, - аьлар цо. - Вай, волле, гҠаш гҠоргда.

- Из-м сол а везагҠа ма вий, - раьза воаццаш кхессар Сийго.

Ворда шортта йолаелар.

Топаш яр сихьенна тҠехьяшка ювлаш. Деникинцаш юрта чубеннабар. Дудара новкьостий а, иштта шоай лоҠамах юхебиса кхыбола нах а бар царна духьял дов деш. ЗҠамига низ бар. Соз зҠамига. Из гуш дар хҠанззе а. Юрта йистерча цҠеноех цҠераш етта болабеннабар моастагҠий. Уж совцабе, цҠераш йоае саг вацар.

Юрта улицааш яьсса яр. Кхыметтел жҠали а дацар гуш. Уж а дҠадаха хила дезаш дар нахаца. Е дҠалечкья хила а мег.

- Чайтонг, дҠалалла, дҠалалла говр, - йоахар Маржана, йоагача цҠерашкахья юха а хьежаш. Шоашта моастагҠий тҠакхера кхерар из.

- Дудар, хьяжал, дҠа цхья саг воагҠа беша гҠолла, - аьлар Сийго, кулг дҠа а хьокхаш.

Цо аьннача оагҠорахья дҠабийрзар уж берригаш.

- ХҠа-а, из-м Ражип ма вий! - юха а аьлар Сийго. - Хьяжал, цунга-м топ а я!

Ражип ма даггара удаш воагҠар. Картах халла тҠех а ваьнна, царна хьадухьял ведар из. Гали доаллар цун ги, цхья хҠама чуйолаш. Из аьрда кулгаца хьаллувцар цо, хҠаьта аьтта бе топ йоаллар.

- КҠаьнк, Ҡа фу ду? - хаьттар Дудара, из шоашта хьатҠаотташе.

- Поатронаш яхьяш воагҠа... Шахбулатаи Асхьябаи. - шахья ваха, хала мара хьайистхулалацар Ражип. - Уж сога хьежаш ба.

Ражип дҠаховедар. Цунна, наьха санна цох хьагаш, бҠарахьежар Сийги Чайтонги.

- Сабардел! Мнчаб мукьягҠа хой хьона уж? - тҠехья кхайкар Дудар.

- Маьждига коа ба. Сога хьежаргба аьннад цар.

- Юхавеллахь, юха!

- А, са цҠаваха веза. Шо дҠагҠо.

Ражип ведда вахар.

- Остоапураллах! - иккхар Дударага. - Хъажал, цу кӀаьнка леладер.

Цун воша РаӀас дагавехар Дудара. «Ма товра Ражип а поатронаш йохка воде», - аьнна хийтар цунна.

- Жи, жи, дӀалалла говр, - аьлар цо воӀага.

Чайтонга шод аййир.

- Но-о!

Говр йолаелар. Никъ во болаш, халла мара дӀайохалацар из. Каст-каста тӀехъашкахъа юхахъожар Дудар. Ражип хӀанз гуча вацар. Из цхъаннахъа дӀавийрзавар.

Лоамашка долха наькъаш дукха дар цхъабакъда, Дудара бешаша бацар царех моллагӀа а. ХӀана аьлча, гаргара нах бацар цун лоам. ХӀаьта а, миччахъа цига ше хьалкхъача, дезалаи шийнеи чу Ӏе фусам нийслургӀолга ховра цунна.

Юртах уж арабаьлча, говра кӀеззига аттагӀа хилар. ХӀанз селла низткъала гӀерта езацар цун: юрта юкъе санна хала бацар арахъа никъ. ШаьрагӀа бар.

- Чайтонг! - кхайкар Дудар. - Хъаерзаел ворда аьтта оагӀорахъа.

КӀаьнко говр юхасоцайир. Аьтта оагӀорахъа ор доаллар, цудухъа аьрда оагӀорахъа дӀаерзаяь, го а тассийта ваьлар из дас яхача наькъа тӀа. Из вож мо шера бацар, готта бар.

Кур санна, хъа а бийрза, мухалех чуболабелар никъ.

Эса чӀожа чу гӀолла ваха лаьрхӀар Дудара. Из юхегӀа яр, цкъа-дале. ШозлагӀа-дале, Буро тӀара дукхагӀа бола нах цига тӀехъашка баьннаб аьнна а хезадар цунна. Иштта дале, штаб а цига хила мег. ТӀаккха дурраз цунна дезар да-кх из.

Цхъа урхе яр Дудара дагайоаллаш. Цига шоай говр яллийсар кхерар из. ДӀахо-м кхы бӀукъожо безаш моттиг яцар, Дудара дага а йоагӀаш, цигара цунна хьатӀаяла могоаре. Нагахъа санна, из йоаллийсе, юха а даькха, боккха го тасса безаргба. Из вӀалла хъашгдоаца хӀама да. «Яргъя ер-м тӀа, - йоахар цо дагахъа, говра бӀара а хъежаш. - Эсала йоацадох тара я. Юха ца верза-м, тетта а фуннагӀа даь а тӀавала хъажа веза. Ховргда-кх дӀакхъача».

Йийлхар наькках йоалла пхи бутт баьнна йиӀиг. ХӀанзалца тхъайса илляр из.

- Ма елха, ма елха, - из хъайцар Маржана. Накха белар цо цунна. Вож цу сахъате сецар.

Сайренга ме гӀортта дукхагӀа шеллуш йоагӀар. Мух а шийлагӀа хетар. Юртала арахъа чӀоагӀагӀа бар цун низ. ГӀоа йижаяр наькъа йисте ягӀача гаьнаш тӀа, кӀотаргаш тӀа. Лаьтта лохха ӀотӀаядар сигалара баьде морхаш. Тахан вӀалла малх хьшжжа а бий-хьогӀ аьнна хетар царга хъежача. ХьаргӀий Ӏулаш дар атагӀа гӀолла хьувзаш, цӀогӀарч детташ.

- Лоа делха мегаш да вайна, - аьлар Маржана. ХІанз тхъайсаяр цунна мархІайоалла йиІиг. Ворда тІа юха Іойиллар цо из. ИиІига бордаш хьoadир, цхъабакъда, бІаргаш хьаделланзар.

Чайтонг шелвеннавар. Мерех полто пхьoш хьекхар цо.

- Іовала ворда тІара, - аьлар цунга Дудара. - Сийгага дІале урхаш. КІеззига гІаш гІо хъайна, тІаккха вІохлургва хьo.

Чайтонг духьал хиланзар. Урхаши шоди дІакховдайир цо вешийга. Ше ворда пхьарса тІа а этта, Іокхоссавелар лаьтта. ТІаккха даьна уллув а ваьнна волавелар. ЗІамига дар цун гІанаш. Мелла шерагІа уж даха велча а, тІехъавусар из даьна. Цудухьа каст-каста ада везаш нийслора. Кастта вІохвелар из. ЦІийелар цун басилгаш. Къегадаьлар бІаргаш.

- Дудар, хІанз тоьаргдий? - хаьттар цо. - Хьажал, со-м дуккха венав гІаш, - кулг лостади́р цо тІехъашкахьа.

- Дуккха венав хьo, - футтарвир из Сийго. - Берригаш а бІаь гІа хургба-кх Іа баьккхар.

Ворда соцайир цо. Чайтонг, чарха царга тІа ког а лайза чехкка хьалтІаваьлар. Ше ваьггІача Іохайра из. Бе ехар урхаш.

Но-о! - цІогІа техар цо. Говр юха а йолаелар.

- ДІадохка хъай полто чопилгаш, - тІехъакхайкар цунна нана. - Лазар лаца-м валлац хьo.

Чайтонга дІадехкар чопилгаш.

Шийна дагаяьлла урхе йолча дІакхаьчача, Чайтонг юха а ворда тІара Іавалийтар Дудара. Шийга дІаийцар цо урхаш.

- ХІа, - аьлар цо, - тотташ хилалаш шевар.

Говр, шод техха човха а яь, гувна тІа лаьллар Дудара. Из сихха урагІайолаелар. Низ болаш а гІортаргІолаш а хиннаяр из.

Цкъа мара ца соцаш, - из а цхъан ах минота, - гувна тІа иккхар говр.

Урхенах кІеззига дІаюстардаьлча, соцайир из Дудара. Чайтонгага дІакховдайир цо урхаш.

- Ер мега говр хиннай, - аьлар Дудара. - Ер дика хиннай.

ЦІаьхха сецар цун лер. Цхъа говрабаьреш бІаргабайра цунна.

Хехкка болхар уж атагІа гІолла. Ераш бІаргагушше, говраш хьовззаяь юхасайцар уж. Латташ цхъа юкъ а яьккха, шортта Іоухьал болабелар. Цар формах бІарг кхетташе хайра Дудара. уж моастагІий болга. Ийс саг вар уж. Лоацавелча санна кІирвенна царгахьа дІахьежар Дудар. Цунна хацар фу де деза. ТІом бе велча - вІаштІехьадацар. ТІаккха цар бераш, сесаг шевар

вувргва уж. Уж говрашца ба, царга герз да.

Шийх-м сагота вацар Дудар. Валарца цхъана из лела-м ер кхоалагIа ди а дар. Из хIанз дийна хилар а, цхъа бIарг хъажа дар. Ше кховеш лийннавацар из. Цхъабакъда, бераш... сесаг... Уж мишта боахаргба кIалхара?

Чехкка ший качара маузер Юийцар Дудара. Сесагага из дIакховдайир цо.

- ДIалочкъае из ворда чу, - аьлар цо. - Топ а дIахьюлае.

ТIом гунахъа болаш дац. ЦIа дохадаьд тха, цудухъа тхоай гаргара нах болча дIадолхаш да тхо, ала лаьрхIар Дудара. Теша а мег, нагахъа санна ца теше а дац кхы де хIама-м. Ховргда-кх, ховргда-кх уж фу нах ба. ХъатIабахкийта.

Ший ма даггара уйла йирах, ер ма дий аьнна хъаэца кхы дикагIа хIама дагадоханзар Дудара. Шалта шийга йитар цо. Цох ала хIама дацар. Из лоаманхоша массаза а миччахъа а леладу герз да. Из шеволчоа ха а хов.

Чайтонгагара урхаш хъаййцар Дудара. Юха а озаш, шортта йолаялийтар цо говр. йийлхар Маржана тхьовсаяь йиIиг. Из юха а караэца йийзар.

Дагахъа ше чоаггIа сагота вале а, дог доаге а сабаре хила гIертар Дудар. Цунна юхе теIар Сийг, Маржан. Йистхулаш цхъаккха вацар. Шоашта духхъал тIабоагIача моастагIашкахъа хъежар уж.

Говрабаьреех цаI эпсар вар. Тури тепчеи дар цунга. Вокхарга алхха топаш мара яцар. Боккха кортеи цхъа хозайоацаш цIе юхьи яр эпсара.

- Сабар! - кулг айдир цо, ворда йоагIача новкъа юха а сеца. Низ болаш яр цун оаз.

Шин-кхаь говрабаьречо Юийцар шоай баламех ушка топаш.

Дудара ворда соцайир.

- Фу саг ва хьо? - хаьттар эпсара.

Дудара лоацца дIадийцар ше дагалаьцар.

- Фаьлгаш, - аьлар эпсара. - Герз дий хьога?

- Дац, е шалта мара хIама яц сога, - жоп делар Дудара.

- Харцлув, жIали, - аьлар эпсара. - Тхона корайой?

Дудара кулгаш доаржадир, да шоай безам бар де, аз шуга дIадувцар бакъда-кх аьлча санна. Цул тIехьагIа, виц а венна, ший лазача човна кулг хъатIадихьар цо. Сихха дIадаьккхар. Из зийра эпсара.

- Харцлув, жІали, - аьлар цо юха а. - ДІахъажа цун ворда чу!

Бос хаьрцар Дудара. Шалтага кховда велар из, цхъабакъда, халла сатехар. Хайра уж чу ца хъажар, царна хІама ца кораяр дог доахар.

- Хъажал, шоай безам бале, - воргана дІатІаволавелар Дудар. - Сога герз-м дац...

- Юстарвала! - цІогІа техар эпсара.

Баьреша го бир воргана. Цхъанне, 'волле укх тІара аьнна, тІоара техар Чайтонга. ЦІимхара цунна юхабІара а хъажа, чехкка лаятта Іоиккхар кІаьнк. Ворда тІа йиса ши йиІиг, мухъ баьнла йийлхар.

- Вададай, фуд акхар леладер! - Маржан а йийлхар.

МоастагІашка шоаех къахетийта еннаяр из, цох хІама хиланзар.

- Саца, зуд! - тІачайхар цунна баьреех цаІ.

Ворда тІара хІамаш Іотувса болабелар уж.

- О-о, хъажал? - цхъанне хьалъаййир маузер.

- Дикка хъажалаш, - аьлар эпсара. Маузер шийга дІаийцар до.

Хайра хІама чу ца юташ, ворда йоассайир баьреша. Хъакорайир царна топ а.

- Герз дац яхацарий Іа, аькха! - тур а даьккха Дудара тІахийцар эпсара ший говр.

Урхаш ворда тІа дІатІа а кхайса, Дудар юстараиккхар. Хьалъэккхийтар цо бетта чура шалта.

- Хьо дІагІолахъ, хье йохалойя! - кхессар цо сесагага. - КІалхардаха бераш! Со вита.

МоастагІий мелла дукха бале а. топи тепчеи ше хъа ца ийца дехкеваьннавар Дудар. ХІаьта хІанз, хІанз из тІехъа дар...

Маржана а бераш дукхагІа доахар дага. Уж дІадига елар из, мар шийга йистхуллаше. Цхъабакъда, вокхар соцайир. ДІаяхийтанзар.

- Дита тхо? - дийхар Дудара. - Дезал мукъагІа дІабахийта, аз оаш яххар дергда шоана. Шоай хъашгдале, ва а ве со, хъашгдале дІа а вига.

- Дутаргда шо, бІехалаш! - юха а говр тІахахкар эпсара.

Говра накха кхийтта, дІагІолла дІавахар Дудар. Чов лозаяьяр цун, цІийдаь аьшк чуІеттача санна. Цхъа кулг хьатІадихьар цо цунна. Белхача дезала гІар хезар Дудара. Дог теІар цун. Шалта тоха йиш яр, хІаьта а, садеттар цо. Шоаш цар дитар, къаьстта бераш дитар догдоахар

цо.

Баламах тур кхийтта, бЮгора вера Дудар. Из а бар чов яь балам. «ХІа-а, ве боажк», - аьнна хийтар цунна тІаккха. Царгаш вІашкатоІайир цо, кийчвелар шалта тоха.

- Фу деш латт шо, бІарахьежаш! - ший нахага цЮгІа техар эпсара.

Топ яьлар. Дудар вежар, шалта бера дІа а хецаш. Топ наькха тІа кхийттаяр.

- ВІай, са даьла, вийра хьона! - унзара цЮгІа а даьнна, Ювежача ший мара дІатІаедар Маржан.

Говрабаьреех цхьанне букъа тІа топа хи тежа, ший бер а тІехъа лаятта дІабарталъяхийтар из. Бер Юдежар, ираза лозаданзар. Маржан мухьбетташ елхар. ХІаьта Дудар хІанз а дийна вар. Ший чокхе фетинг хьабаста гІертар из, фо тоьацар цунна. Кулгий иІелгаша ладувгІацар. Садикъадар Дудара, леш латтар из..

Даьна дІатІаудар Сийг. Цунна тІакхача, шийна дулу гЮ де гІертар из, цхьабакъда, баьреша тІавитацар. Говраш духьал тувсар цар цунна, лелхавора. Цхьанне лосттаяь юхъа тІа шод тежа, ворда чархах техар из. Сийг чЮаггІа лозавир.

Кулгашца дІакъайлар цо ший юхь. Из лотаелча санна хийтар цунна. Баьречо цІаькха а аййир шод, хІанз Чайтонга тоха аьнна, цхьабакъда, вож циск мо чехка ворда кІалъиккхар. Цунна тІакхача дагахъа баьри Юверззаше, цІаьхха ура а иккха, ведда даьна тІавахар Сийг. Гора хайра из цун гЮвгга. Хьабастар чокхе фетинг.

- ДІаде из кІаза! - цЮгІа техар эпсара.

ТІаккха а тхьовра санна топ яьлар. Из ворох кхийтта ший даьна юххе дІахаьнара вежар Сийг. Сакхетам чура ваьлар из.

- ДІабоабе вожаш а! - цЮгІа саційтацар эпсара. ХІанз хьалха хинначул а чЮаггІа цІе яр цун юхь. Дорха дар бІарахьяжар.

Чайтонга тІахьожайир баьречо топ, вож, цу сахьате ворда кІалхара ара а иккха, дажка мо масса ваха ший наьна когех хьаьрчар.

- Ма, ма, ма тоха?! Ма тоха?! - Чайтонга сихха ЮтІайийрзар Маржан. МархІайоалла йиІиг а из а - шаккхе бер чЮаггІа шийна хьатІатоІадир цо.

- Шоай даьла вале, ма тохалаш?! Шоай даьла вале?! - дехар цо, адамаш дац шо яхаш санна, цар бІаргашка а хьежаш. Цу хана царна тІанийсвелар, сихагІа цІакхача дага волаш, новкъара а ваьнна, атагІа гЮлла говр хаьхкка хьавоагІа Бек-Хан. Гаьннар бІаргкхийтар цун цу гулбеннача нахах уж малаш ба ха гІерташ, нувра тІа ий а луш, хьежар из царгахъа. Дагахъа, дикана гулбенна бац-кх уж, аьнна хийтар цунна. «Сецача, е дІатІа ца водаш юхавийрзача фу дар-хьогІ со?» —яхаш, хеттар Бек-Хана ше-шийга. Дего витанзар из дІаваха. Зовза хила безам бацар цун. Цул совгІа, киса йоаллаш тепча а яр, бокьонца йола, ворхІазза ювла тепча. Из сенах кхер тІаккха!

Ючудахийтар цо киса кулг. Бе толайир тепча. Юхаэзар говр. Шортта вахха, царна длатлаэттар из.

Еха хьувзача Маржана, из шийна бIаргагушше, аьлар:

- Даьллахий, кIаьнк, ма хила ца везача нийсвелар-кх хьо хIанз, - аьнна.

Бек-Хана бIаргавайра лаьтм цIий Юухаш улла Дудар, цунна юххе улла Сийг, делха ббраш, корзагIьяьнна шийна хьалкаетташ хьувза Маржан.

- Сабар! - Бек-Хана духьал вийрзар кхо-виь баьри. - Хьо малав?!

Бек-Хана, кисара хьал а эккхийта, кхозза тепча техар шийна юхегIа лаьттгача баьречоа. Тема гIулакхаш ховш хиннаваларе-м, цхьаннена теа да Iеш, шиннена, кхаьннена тоа хьожаргвар из. Юхадухьал яьннача топо, кулла мо корта хьалха чувайтар из говра тIара. Шоай саг верах эгIазбахача деникинцаша, кхы а кхозза, дназза яхар мо топ а тепча а техар Бек-Хана. Цох а кхоачам ца хеташ, топа бухь бетташ, бIаргаш даьха, ийрчадаьккхар цар цун дакъа.

Маржани бераши шоай ворда а тIехь Берса-Юртагахьа дIадигар деникинцаша. Дакьий хьаэцийтанзар. Уж цигга ахийсар.

«Цхьаккха саг вац-хьогI тхо гуш, тхона оарцагIа ва?» - яхаш, шин садуаш дIа-схьа хьежар Маржан. ХIанз шоайл а дукхагIа дагадоахкар цунна эри ара дада дуса декьий. Цхьаккха адам довнзар Маржана, гобаьккха цо бIарг лакхарах. - «Вац, цхьаккха саг вац»...

Цхьабакъда, нз ишта дацар. Цхьа саг вар уж гуш. Из вар РаIас.

РаӀас лоамашка водар. Алхха Ражип бахъан долаш дар из селла дукха гар. Ший хурдаь, дӀаведда-хъаведда хъежача, лехача из кораванзар РаӀаса. Нахага хьаттача а, дӀауйла йича а, из мичав ханзар цунна. «Юрта-м хила бокъо яц из, - йоахар цо дагахъа. - Лоалахоех дӀа а кхийтта, хьалваха хургва лоам. Цунна фу хов, зӀамига ма вий из. Цар, воагӀий хьо аьнна хургда... ТӀаккха цунна фу эш. Вешта, сов Ювдала а ма вацар из. Тамаш я-кх хӀама хъа ца алар, нагахъа санна... ше водаш хилча».

Иштта кегаенна яр РаӀаса уйлаш, воша хъа ца корош, цӀавенача хана. Ше цӀенъюкье латтийта поатронаш чуйола галии цу тӀа илла топи йоацаш яйча, цкъарчоа, гӀадвахар из, Ражип цӀавенав мотташ. Цхъабакъда, цӀагӀеи коаи хъежача, лехача, кхайкача из хъакораванзар. ТӀаккха керда уйла ессар РаӀаса дег чу. «Къоал да-кх ер! - аьнна хийтар цунна цӀаьхха. - Мала хургва-хьогӀ из?»

РаӀас араведар. Беша а цӀен тӀехъашка а ваьлар из, шийна саг гой хъожаш. Цига адам дацар. Юхачуведар из цӀагӀа. Маьнге кӀал, метташта юкье, тӀоаргаца тӀехъашка - массанахъа хъожаш чакхваьлар РаӀас, цхъабакъда, хӀама хъакораданзар. ХӀаиз фу дергда аз аьлча санна, кулгаш Ю а дахийта дӀаэттар цӀенъюкье. ЦӀаьхха юха а кхерам бессар РаӀаса бӀаргашка. Подвала чу дӀаделла доалла ший ахча дагадехар цунна. «Къу цига а кхаьчавале?!». Хъаь тӀа кулг диллар РаӀаса.

ХӀанз кхозлагӀа араведар из цӀагӀара. Подвала ногӀар тӀакъайла дар. Из .чехкка хъадийллар РаӀаса. Лоами оттабаь, Ючуваьлар.

Ахча ше даьллача доаллар. Из хъаийцар РаӀаса. Цкъа хъадаьсга лаьрхӀа а лаьрхӀа, юха дӀахьоарчадир, тӀаккха че деллар цо из. КӀоаг дӀакъовланзар РаӀаса. Иийла йитар подвала ниӀ а.

ТӀехъаяьнияяр РаӀас юртара дӀаваха хила веза ха. ХӀаиз, из геттара тоха ца лойя, деникинцашта кӀалвисара кхерам болаш дар гӀулакх. Цудухъа цӀи яьлча мо сихвелар из.

Отар чу ведар РаӀас. Говр цу чу латтар. Из Ӏаьхар, РаӀас бӀаргавайча. Говр меца яр. Тахан хӀама дилла а хий моладе а кхийнавацар из цунна. ХӀаьта а хӀанз цун уйла еча вацар из.

Ворда дӀаежар РаӀаса. Цу тӀа дӀатӀайиллар шийна хъаийцача бакъахъа я аьнна мел хета хӀама. Цхъабакъда, дийззача бесса дӀаваха вӀаштӀехъдаланзар цун. Ворда соа кагьелар, из коара а валалехъа.

- Хьи-ии, кашашка яха хьо а! - сардам баьккхар РаӀаса. - Ма ца йоагӀаш а кагьелар.

Сихха юха цӀагӀа чуйихъар цо хӀамаш: уж дӀахьолга хӀанз дӀадаьннадар. Кхы цхьалха ца йоахаш, цӀенъюкье Ютайсар цо уж. Хъаяьстар говр. Хоамат дӀа а яьккха, нувр тӀатиллар. Алхха ахчеи топи мара кхы хӀама цӀагӀара хъа ца эцаш, вахар из, говр хаьхкка.

Юрта араваьлча, гаьнна шийна хьалха йодача вордах бӀаргкхийтар РаӀаса. Цунна тӀехъакхе

лаьрхIар цо. Цъхъаь водачул тешамегIа я, нахаца хилча. Цул совгIа. сенах хов цу вордаца болхача нахаца Ражип вий а.

РаIаса говр масса йодар. Из чехкка тIехъакхувргвар цу воргана, цъхабакъда, цIаьхха говр юхаувза ваьлар из. Из ший бахъан долаш дар: цъха говрабаьреш бIаргабайра РаIаса. Дикка гаьна бар уж, кхыча оагIорахъа дIаболхаш а бар, малаш ба ховш а бацар, хIаьта а РаIаса цъха кхераме хийтар уж. Наькъа йистте гIолла йодача аьле чу яьккхар цо говр. Иолаялийтар ший боларах.

Мухалех тIаяьлча, ворда соцаш а, говрабаьреш цунна хъадухъал боагIаш а байра РаIаса. Ше, гаьнашга юкъе говр дIа а оттаяь, тебба гувна тIа ваьлар из. ДIалечкъар йоархIашга юкъе. ХIаиз шедар гора РаIаса. Байзар цунна вордаца болха нах. Уж бар Дудары цун дезали. Ражип царца вацар.

ДIахо мел хиннар ший тIаьръюкъе долаш санна деррига бIаргадайра РаIаса. Дудар вувш а, цун воI вувш а, ца ховш царна тIанийсвенна Бек-Хан вувш а, кхыметтел вагIача хъайна а, цар га даккха. гIо де гIортанзар из. РаIас вацар цар бала болаш. Из шийна хIама дар кхерар.

Шортта юхатIехъашка а ваьнна, ший говра тIавахар РаIас. Декъий шоаш ихккача дадийтар цо. Кхыметтел дIатIа а ваханзар, цъхаккха дийна висавий хъажа а.

Цъхабакъда, РаIаса а хилар хъовзам. Аьле кхоачаелча, гувна тIа а ваьнна, говр хаьхка шаьрача моттиге тIех а иккха, цъха йоккха йоацача муший хъуна юкъе ваьлар из. Цига кхерамзлехъа хетар РаIаса. Гаьнашга юкъе лоа уллер. Говра когашга кIал цIувзаш, чIоагIа тата дора цо.

Цъхан кIотарга уллув ала иккхача санна хийтар РаIаса. «Гарт» аьнна тохаделар цун дог, кулгаш топага кхайдар. Цъхабакъда, из цогал хиннадар. ЦIаькха цкъа а ший IажагIа цIог гуча а эькхийта, дайна дIадаьлар из гаьнашга юкъе. РаIас вацар, из дIа ца додаш юхе латте а, цунна топ тохаргIолаш. ХIана аьлча, моастагIий хила а тарлора хъунагIа-м. Цкъаьнахъа санна царна топа тата дIахозе, уж ер соцаве, лаца гIортаргба. ТIаккха - шедар дов.

- Сабар! - цIаьхха даьннача цIогIо деррига дегI оагадир РаIаса.

Говр «тIап» аьнна сецар, шийна хъалхашка лаьтта хъадача санна. Из а кхерайир цу дага а доацаш даьннача гIожача цIогIо.

Уж шиь вар. РаIаса дIахъожжаше бIаргабайра уж шаккхе а. Гаьнашга тIехъашкара хъакъедаш латтар уж: цаI цъхан оагIорахъареи, вож вокха оагIорахъареи. РаIаса тIаерзаяь яр цар топаш.

- Ютасса топ!

РаIаса топ Ютессар.

Вож шиь шортта хъагучаваьлар гаьнашга тIехъашкара. Iаьржа ферташ кхожкар царна тIа, палчакхашца дIакъайла яр кийнаш. Можамаш яьнна бар шаккхе а. ЦаI дегIа кIеззига лохагIа хетар, хIаьта а воккхагIа из вар, гучох. Модж а яр цун дикка къежъенна.

Лябтга уллача топа бIара а хъажа, бIа тессар цо ший новкъостага. Вокхо топ хъаййцар. Из йистхулаш вацар, меттаза волаш мо мара.

- Ювосса тIера! - юха а цIогIа техар къежъенна модж йолчо.

РаIас лябтга Юваьлар. Сов кхеравенна, гош эгар цун.

- Фуй хъа че йоаллар? - хаьттар къежъенна модж йолчо. Ший новкъостага бIарга оамалца говр дIаюустаръяккха аьлар цо. Вокхо из шоашта йистте гаьнах дIатессар.

- Ай... из... со-м, - ше фу аргда, фу дича бакъахъа да ца ховш, геттара веа хъайзар РаIас.

Юха а ший зIамагIага корта лостабир воккхагIчо. Вокхо, хъеккха дIатIа а ваха, оззаяь хъаяьккхар РаIаса че яьлла хIама. Хъаяьстар цо пахашк. Ахча бIаргадайча, айделар цун бIаргацIацкъамаш.

- ДIаэца, дIаэца, говр а дIаэца, ахча а дIаэца, мукъа вита со... - дийхар РаIаса.

Вожаш из иштга атта дIавахийта уйла йоацачох тара бар.

- Юдаккха чокхи!

- ХIай?.. Чокхи? Чокхи... Тиша ма дий ер...

- Вала, вала!

РаIаса Юдаьккхар чокхи. Уж малаш ба, фу къамах нах ба хар дезар цунна, цхъабакъда, мишта ховргдар из. Йовхъамашка хъежача лоамароех тара бар уж, вешта, хъабувцар эрсий мотт бар. ЦаI вIалла йистхулаш а вацар. Уж малагIча къамах ба хайча, царца дувца шийна аттагIа хургдолаш санна хетар РаIаса.

- Юдаха барзкъаш а, - аьлар къежъенна модж йолчо.

- ХIай?.. Барзкъаш... Барзкъаш аз доахаргдац, - юха духъале е велар РаIас.

- Юдаха, - цIимхара йийрзар къежъенна модж йолчун оаз.

- Эь... Барзкъаш мишта доах... Вовха доахк-кх шо со. Даьла ший духъа, даьла ший духъа виталаш со. Эхь ма дий ер... Эхь ма дий ер... Эхь ма де сона... Оаш яхар, оаш яхар. оаш яхар ма даьдий аз.

- Юдаха! - цIогIа даьлар къежъенна модж йолчунга. - Укх топа чу боалла пхо хъай дегIах чакхбалар ца дезе.

- Иккаш... иккаш дIа а ийце, вита со...

- Кочи хачнп Юдаккха.

Сецар РаІаса лер. Меттаза волчоа бІарахъажар из, хьона мукъагІа къахетадалар сох аьлча санна. Цо а сихвир из. Вала, вала аьлар цо цунга кулгий оамалца.

РаІаса Іояхъар иккаш, Іояккхар гІовтал. Хий эттар цун бІаргашка. Доккха са а даьккха, даста эттар из коча фетингаш.

- Дита, - кулг лостадир къежъенна модж йолчо, - Яхийта хІанз хъай алча! Сиха! - цун когашта юххе топ техар цо, лаьтта урагІадохийташ.

РаІас кхоссавелар. ГІаръяьнна велавелар меттаза хиннар. Велавелар къежъенна модж яр а.

РаІас ведар. Щаькха а топ яьлар. Юха а кхоссавелар РаІас. ХІанз техар меттаза хиннар вар. Шоашта болча сакъердама еттар цар уж. РаІаса из кхетадора. Даггара белар уж цунна тІехъа. Цъаькха а ховра РаІаса: дагадохе цар шийна меттахъа тохаргйолга топ. БІу кьожабаь уж Іергбоацалга. Цудухъа са мукъадаланзар цун цу моттига дикка гаьна валлалца.

Сийг сакхетам чу вера. Шийла яр цунна, геттара шийла. ДегI гарре эгар. «ХIана улл со укх лаьтта?» - уйла ессар цул дег чу. Юхьах кулг хьакхар цо. Цхьа хIама дар керта чу къувлаш, цхьабакъда. фуд - дагадагIацар. Патта велар из. Магаизар. ЦIаьхха аьтта когах даьшача лазаро бIогора вайтар. ДIадувшадир цо бIаргаш. Корта лаьтта IотIабихьар. ~ КIеззига ше юха меттавеча, фу даьд хьажар из ший кога. Шовхал кхийтар цо цунна тIагIолла Iохьакхача кулгах. Хачи тIаьда яр. «Ер фут хIанз»? БIаргашта юххе хьатIадера цо кулг, цох цIий доаллар.

ТIаккха мара бокъонца дагадоханзар Снийга хиннар. Шортта хьадийллар цо бIаргаш, айбир корта. Да цунна юххе уллар. йийлла яр цун баге. Сецадар бIаргаш. Кулгаш лаьтта IогIортадир Сийго, дIатIатекхар из даьна.

- Дудар, кхайкар нз. - Дудар!

Вокхо бIарга ногIар а тохацар. Даь юхьа тIа гIолла кулг хьакхар Сийга. Из шийла яр, ша санна. Кулг юхадаьккхар воIо. Хи тIадамаш Iодоладелар цун бIаргех. ВIалла саг вац-те укхаза ва, аьлча санна, кулгаш тIа ай а венна, дIа-схьа хьажар из. Цхьаккха адам дацар гобаьккха гуш. Гаьна доаццаш лаьтта дагIар хьаргIий доккха Iул. ХьаргIаш кхувсалора, цIогIарч деттар. Сийг чIоаггIа кхеравелар уж бIаргаяйча. Уж шоаш даа гульелча санна хийтар цунна.

- Кш! Кш! - кулг а ийдеш, халла цIогIа техар цо.

ХьаргIаш, шоай гIулакхаш а дита, хIанз Iа фу ях аьлча санна, кортилгаш оагIора а доахаш, хьахьежаяьлар цунгахьа.

- Кш! Кш! - цIаькха а кулг лостадир Сийго.

ХьаргIаш цхьатарра айелар, цIогIарч детташ, таташ деш Сийга тIагIолла го а баьккха, юха а гаьна йоаццаш Iохайшар уж. КIаьнко кхетадир, цар шийга ладувгIаргдоацалга, шийна уж лелхае могоаргдоацалга.

Даьна иттех гIа мара гаьна воацаш лаьтта уллаш цхьаькха саг бIаргаванра Сийга. «Чайтонг!» - аьнна хийтар цунна цIаьхха. «Из а вийнав-хьогI цар?..».

ДегIа дозал кулгаш тIа а кхухьаш, теккха цунна дIатIавахар Сийг. Из Чайтонг вцар. Из вар... Бек-Хан. Сийга цу сахьате вайзар из, деникинцаша мелла ийрчадаьккхадале а цун дакъа. Дош дац-кх ер дуне а аьлча санна, цхьа пхьарс дIа а тесса уллар Бек-Хан. Юхь еррига аьчяяр цун. Яьстаяр полто. Наькха тIа йоккха Iаьржа Iатта латтар. Из коча тIадаьнна цIий дар.

Цхьа юкь яьккхар Сийго Бек-Хана бIарг тIера баккха ца могош, лоацавелча санна уллаш. Цунна дагадехар, шоаш цхьан бургацах ловзар, хи тIа лувча ахар, дахча да хьунагIа ахар. Бек-Хан ший боккхагIа болча вежарашца хулар, хIаьта Сийг —даьца е наьнаца.

Соакха Iай дар из. КIаьнкашца цхьана юрта арахьа маркъилг кхостае вахавар Сийг. Цига ша бар. Хнй, бердех а даьнна, шерра юкь лоацаш дIадаьржадар лаьтта гIолла. ТIаккха цIаьхха

шелал а этта, хьахиннабар кизга мо шаьра бутув ша. Бераш хIара денна ухар цига. Бус мара цу тIара дIадалацар уж.

Цу дийнахьа Сийгагара маркъилг дIаяккха велар цхьа кIаьнк. Кхьча юртара венавар из ший гаргара нах болча. Сийгал диъпхп шу воккхагIа вар из. Цхьа во, ийрча маркъилг яр цунга хиннар. Дахчан маркъилг яр из. Шехьаяьхила мегашяр. Наггахьча кIаьнко мара лелаяцар иззаморг. ХIаьта Сийгага хиннар истара муIах яь баьде-сийна бос а болаш, хоза маркъилг яр. ЗIамига а доккха а цхьаккха сек даллацар цох. ЦIог массаза тох дIув боахаш дIаудар из ша тIа гIолла; цкъаза бIоагIа мо дIаоттар цхьан метте, кхесташ.

Шийяр Сийга хьахьалхашка а тесса, укхунъяр а ийца волавелар кIаьнк.

- Фу ду Iа, яьй! - цIогIа техар Сийго. - Са бIаргаш дайнад-м моттац хьона.

- Хийцар вай, - аьлар вокхо.

- Соца-м хийцаяц, - ший маркъилга тIехьаведар Сийг.

КIаьнко, оагIув теха, вожавир из.

- ДикагIа да хьона, хьатIа ма гIерта, - аьлар цо. - Аз дIа ма еннайий хьона маркъилг. Хьона из а тоьаргья.

- Сона езац хьа гоама маркъилг, сона сайяр еза.

- Укхох-м хIаьта дог дилла мара дезац хьа. Ер аз хьога кхы кхоачийтаргьяц.

- ЙиIиг хийла хьох, из хьалургьяле! - юха а цунна тIаведар Сийг.

КIаьнко тIаккха а, тхьовра мо оагIув теха, вожавир из. Дог чIахкар Сийга. Маркъилг бокъонца дIайоаккхаш латтар. КIаьнк Сийгал низ болашагIа вар. Цигга тIавера Бек-Хан.

- ДIаце наьха маркъилг, - аьлар цо, цIимхара кIаьника бIара а хьажа.

- ХI-м, - вокхо мерех шок техар. - Хьо малав?

- ДIале яхаций хьога!

- ЦIогIа ма детта, - аьлар кIаьнко. Геттара сабаре вар из, вIалла хIамах шек а воацаш санна. - ДIахьажал дIа, - кулг дIахьекхар цо.

Бек-Хан дIавийрзар цо аьнначахьа, цига цхьа хIама да мотташ. Вокхо цIаьхха лерг лаьцар цун.

Из дар ераш шаккхе а геттара цо бегбахар. Бек-Хана, юха а теIа, «кхоип» эkkхийташ бий техар кIаьнка юхьа тIа. Вож аркъалвахар, лерг дIа а хецаш. Бий дика кхийттабар, хIаьта а Iо ца вожаш висар из. Юхахьанийсвала кхелехьа цIаьхха а цхьаькха а кхийтар цунна бий. Из

техар Сийг вар. КІаьнк горавахаркулгашца юхь дІакъайлар цо. УрагІатта велар из, цхъабакъда, Бек-Хана аьрда оагІорахъа хъачутехача бийно, кхоставир кІаьнк. Корта хъалха ша тІа Іокхийтар из, ший мераж а йохаеш. КІаьнк вийлхар.

- Тха юрта а вена майрал йоаккхаргъяц Іа, - аьлар Бек-Хана. - Волле, Синг, вай маркъилгаш хоажаргъя.

КІаьнк цІавахар. Кхы ша тІа араваланзар из. ХІаьта Бек-Ханеи Сийгеи цу дийнахъа денз шоайла чоагІа доттагІал лаьцар. ХІара денна вІашагІбетталора уж. Ловзар, удар, белар. ХІаьта хІанз...

... Сийг хъаваьлар Бек-Хана юхера. ДІа а схъа а хъажар из, халла юхавийрза, тІехъашкахъа а хъажар, саг хургвацар-хъогІ, аьнна хеташ. Алхха хъаргІаш мара хІама дацар гонахъа. Сийг вийлхар.

- Маржан! Маржан! - даггара цІогІа деттар цо, цхъабакъда, оаз чоагІа яцар.

ГІадж тассал мара гаьна яцар цунна хъаргІаш. ЛаьрххІа болар а деш, шоашта яа хГама лохаш лелар уж. Царех цхъаццаяр, наггахъа юхасеце, къамарг а айийия, кІаьнкагахъа дІахъожар. Иштта латташ лоацца ха а яьккхе, юха а йолалора. Сийг шоашта кхераме хетацар царна.

- Маржан! Маржан! - соца а ца луш велхар Сийг. - Со хІана витав Іа? Венна мичав, дийна ма вий со...

ЧоагІа, вІалла ла ца могош чоагІа, халахетар цунна, нана яха. Цо ше вита. Мишта йохаеннай из дІа?!

Сийга, хацар топ кхийтта ше вежачул тІехъагІа хиннар. Цхъабакъда, фуннагІа хинна дале а, нанас из вита дагІацар. Иштта хетар кІаьнка. Мел тешар из наьнах! Мел езар цунна из!

- Маржан!...

Лаьттах мІараш хъекхар Сийго, корта дІа-са беттар. «Укхаза хургъя из-м, яха хургъяц», - аьле, дег чу доссар цунна наггахъа. Белхам лаьгІбора цо тІаккха, корта ай а бийя, бІарглокхар ара гІолла. Гуш саг хилацар. Цул тІехъагІа юха а наьнага кхайка волалора из.

Наьнах цІаккха а во уйла йолаш хиннавацар Сийг. Цхъабакъда, хІанз... Из ше дІа а кхесса яхача санна хетар цунна. Бахъанаш-м вІалла дувца а эшац. Уж мелла дукха а мелла доккха а хинна дале а, нана бакъ ергйолаш вацар Сийг. Ше цхъаь а вита из дІаяхар - боккха тийшаболх лоархІар цо. Кхы ше ца везаш, ше велча дикагІа хеташ дІаяхача санна хетар.

Дукха пллар нз велхаш, наьнага кхайкаш. Саг тІавара догдоахаш. Басилгаш тІа гІолла Іоухаш, бага ухар цунна бІаргип хий.

«Яхийта, - аьлар цо юххера а дагахъа. - Чайтонг а вахийта. Со-м хІаьта а гІоргвацар царца дІа. Да а вита мишта вода! Бахийта... Со Дудараца Іергва.., - даьна дІаюхе гІертар Сийг. - Са а бац ваха безам. Со а лергва... Со а лергва...»

Цу тлеххьарча уйлано боккха кхерам боссабир кӀаьнка дег чу. «Со а лергва...». Сийго кхетадир, шаьра кхетадир, нагахьа санна ара вусе, саг оарцагӀа ца воагӀе, бокъонца ше лергволга. ХьаргӀаша ший бӀаргаш дохаргдолга... Цхьабакъда... цунна дезацар валар. Къаьстта цига. Ара. Юххе дада декъий шийна бӀарахьежаш санна хийтар Сийга. ДегӀа тӀа мел бола чо геттар цун. Иккха дӀахьажар из ший даьгахьа. Таккха хьавийрзар Бек-Ханагахьа. Уж шоаш баьддача ужкар. ХӀанз-хӀанз гӀовтт-кх уж аьлча санна, царгахьа бӀарг а болаш, теккхаш цу моттига иттех гӀа дӀахо ваьлар Сийг. Ворох яь чов кӀеззига тийча санна хетар цунна, цхьабакъда, корта бар бӀогора ухаш, геттаде догъухар.

Сийга хацар, ше мича ваха веза. УрагӀотталацар из. Кулгаш а гӀортадаь, ма могга айвениа хьажача, гаьнна хьалха шийна цхьа цӀеиош бӀаргагуш санна хийтар цунна. Цхьан кога тӀа ураотта велар из, чов йинза болча кога тӀа. Цох хӀама хиланзар. Юха а чинг техар човно, бӀаргашка боад эттар.

Аьрда оагӀув кӀал а болаш уллар Сийг. Нийсса Юбахинта бар цун аьтта ког. Иштта кӀеззига аттагӀа яр. Човнах цӀий ухар. Кулг дӀа массаза тоха тӀаьда хулар хачи. ЧовдӀаехка, цӀий соцаде кхетам бацар кӀаьнка. ХӀанз еррига цун уйла —чехкагӀа наха тӀакхоачавалар со, яхаш яр.

Хьоабе вахьацар из топ кхийтта ког. Хала дар текха. Шийла яр гӀорадаьча лаьтта Юлувзача кулгашта. Къаьстта пӀелгашта. Кулгахьоахкаргаш яцар Сийгага. Цкъаза пхьарса голаш лувзар цо лаьтта. Геттара шелделча, багара Ии етташ дӀоьдора кулгаш. Каст-каста юхасецар из. Юкьагара денз Ю бувлабелча санна хетар цунна ший аьтта оагӀув.

Наькъа тӀа гӀолла водацар Сийг. Из бӀеха бар. Лай тӀа гӀолла. е йокъаенна латтача соахкарча баьца тӀа гӀолла аттагӀа дар текхаш. Цига лаьтта кӀаьдагӀа дар. Кхарташ ягӀацар. Цул совгӀа, иштта вахача, шийна юрта кхача юхегӀа хургья аьнна а хетар цунна.

КӀай цӀалг дар Сийга гаьннара бӀаргагуш. Цу цӀенна тӀалаттар цун еррига уйла. Из гаьна дар. ЧоагӀа гаьна. Цкъа голаш лувзаш, тӀаккха кулгашца гӀерташ, хала водар Сийг. Каст-каста салоӀар цо, садоахар. Даим екъа латтар баге, хьоглора из. Хьабага а дехкаш, лоа Ювшар цо. Нагахьа дицлора цунна ше мичав, фу леладу. Сеца латт е вода. Цхьа ха яьннача хана юха а хьакхетар из. Дикка ха яьккхар цо цкъа, иштта уйлантӀаваха. Ше хьакхийтача, цецваьлар из, кхера а велар: хӀанз гуш дацар даим цун бӀаргашта хьалхашка лаьтта цӀа. «Мича дахар-хьогӀ из? Палат ваьннав-хьогӀ со? ВӀалла доацаш хиннад-хьогӀ из? - геттара сахьайзар Сийга. Лаьтта бӀарг эттар цун, цхьа лар бӀаргайра цунна. Цхьа юкь яьккхар Сийга уйла еш, из хьан йилла фу лар я ца кхеташ. Лаьтта цӀий бӀаргадайча мара ханзар цунна, из ше вена лар йолга. Таккха юхавийрзар из: цӀа ше лаьттача дар.

Цхьа чукхийттача моттиге нийсвелар Сийг. ЗӀамига хи тоатолг доагӀар цу чу гӀолла. Хьоарсама чура а даьнна, баь тӀа гӀолла шерра дӀадаьржадар хий. Биткъа ша а баь латтар из. Из ийккхар. Сийго кулгаш ЮтӀатоӀадешше. Цу моттиге гобаккха лаьрхӀар кӀаьнко. Ма могга ай а венна хьажача, из уйла дӀакхоеса йийзар цун. Сов гаьна ваха везар, гобаккха из велча. Из Сийга хала дар, хих тӀехвоалачул а халагӀа. Шортта хи чу кулг геттар цо: из мела дар. Иштта хийтар Сийга. Кулгий голаш а лувзаш, теккха хи чу ваьлар из. «Къарс-къарс» яхаш кагбала баьлар ша. Хий цу сахьате чакхдаьлар цун барзкъах. Сийг Ӏехавеннавар: из шийла дар, сатоха ма могга. Ира кӀарцхалаш гетташ санна хетар цунна ший дӀррригача дӀегӀах, царг царга тӀа

оттацар. Сихвала велар Сийг, цхъабакъда, дІа массаза гІорта ша каг а луш, хи чу ветталора из. Халла юха ий а луш, дІахо гІертар Сийг. Живо берда йисте тесса, дІабаха ца могаш бетталуш боаллача чкъаъра тара вар из.

Сийг чакхваълар хих. Юхасецар. Магацар цунна кхы дІахо ваха. Лазаш, эгаш дар цун деррига дегІ. ЮтІахъажар из ший зувзача кулгашта. Царех цІий ухар, шаво хедадаъ. ТІаккха дІахъажар из юртагахъа: из хІанз а геттара гаъна хетар. Садовш латтар. Белха болабелар ишк мо кагий ша.

Сийг вийлхар. Цхъабакъда, велхача сага оазах тара яцар хІанз цун оаз. БІаргех Юбожаш хи тІадам а бацар. Из увгІар. УвгІар гІийла, сагота, цхъа низ бежа, яла йиса борз санна. Кхы такха магацар Сийга. Хъа магацар. Са къамарга хъалкхъаъчадар.

Сецар цун увгІар цхъа ха яъннача гІюлла. Корта айбир цо. Цхъа хъаъкъал чура ваъннача сага санна дар цун бІаргаш. Шешийца ле ваълар из.

- Са-м низ ба, - йоахар цо. - Со-м воккха ма вий... Со... дІахо гІоргза... ДІахо гІоргва...

Меттахъа хъайра Сийг. Лавтта ЮгІортадир кулгаш. Шортта дІатекхар. Сецар. ТІаккха юха а гІортадир кулгаш. ДІатекхар. Сецар. Лавтта кхесташ санна хетар цунна, нйлуш санна хетар: цкъа когашкахъара, тІаккха кертагахъара.

- Со... лергвац... Со... лергвац...

ХІанз шоллагІа бола ког хъовш бацар Сийга. ЦІаъхха цхъа йІайха хийтар цунна. ПаргІата даълар дегІ. КІаъдача метта уллар из. Цунна тІаулар боккха ювргІа. ХІетта мара сомаваъннавацар из. Параш яр хозаш. Хъадийллар цо бІаргаш. Цунна, ела а къежаш, ЮтІахъежаш латтар нана. Велакъежар Сийг а.

- Мишта хет хъона? - хаъттар нанас.

- Дика хет, - жоп делар Сийга.

Безаме яр цІагІа: сийрда лотаяъ йоагаш пешк, корах чухъе жаш малх бар.

Сийга хъаюхевера Чайтонг.

- Дудар тоа ма веннавий, - аълар цо.

- Иштта чехкеи? - цецваълар Сийг. - Мичав из?

- Коа тІа ва. Говра ланаш тохаш воалл из. Хъо воагІин ара?

- ВоагІа, сай барзкъаш докъаделча-м.

- Меца вий хъо, Сийг? - хаъттар нанас.

- Ва, чоагІа меца ва. Фуй вайга яа?

- Чаъпилгаш да. Дезе дулх а да. Фу еза хьона?

- Сона-м чаъпилгаш дукхагІа деза.

- ХІахьий хІаъта, дІаэца ер оаркхилг. Уж хьайнна да хьона.

Иттех чаъпнлг чу а долаш, ингале оаркхилг хьакховдадир

Маржана. Сийга хьайцар из. Цаъхха, бера а иккха Іодежа дехар оаркхилг. Нанас юхьа тІа цхьа Іаържа хІама техар Сийга.

- Іаържа... Іаържа... - шортта кхетам чу вера Сийг. Юхь лаътта а йолаш уллар из. КІеззига хьальайбир цо корта. ДІадувшадаъ дар цун бІаргаш. Цхьа юкъ яьккхар цо иштта уллаш. Цаъхха, кулгаш мел а денна, Іокхийтар из. Лозайнр юхь. Юха а айвелар. Хьадийллар бІаргаш. Іаържа дар лаътта. Из дар оахам. Цхьанне гурахьа даъ оахам. ГІорадаъдар лаътта. Цхьабакъда, Сийго из зецар. Из юртагахьа дІахьежар. БІаргашта боад етта йоллалца дІахьийжар из цигахьа. КІай цІа латташ дар. Ший метте. ВІалла юхегІа а хетацар из хІанз а.

Оахама тІа кІеззига аттагІа хийтар Сийга. Укхаза харшаш дар. ПхорагІа долхар уж. Царех кулгий голаш дІа а тувсащ, дегІ дІахьалха увзар цо. Цкъа. Шозза. Кхозза. Соцар из. Юха а дІатакхар. Цкъа. Шозза. Кхозза... Цкъа... Цкъа... Цкъа...

Цхьа ткъаъ сажен мара яцар оахама шорал, цхьабакъда Сийга Іалаъмате хала хилар цох тІехвала. Ший беррига низ ураоттабе бийзар цун. Оахама юххе гІолла бодар ворда никъ. Цу наькъа йисте кхачар Сийг. ТІеххьара бІарглекхар цо кІайча цІеигахьа. Ши кулг дІадахийтар, цунна дІатІакхача гІерташ санна. Цаъхха лаътта Іубежар корта.

Кхы хьанзар Сийг...

Тухана Шахбулат ве лаьрхIар. Цъхьанна сагаца дага а ца воалаш. Къаьстта чоагIдир цо из, Гирихан вийначул тIехьагIа. Из вовр тамашийна хIама дар. Массайена бIарга гуш наха юккъе хинна саг, цIаьхха мичав, мича вахар ца ховш вайна дIаваьлар. ТIеххъара из бIаргавайнар Шахбулат вар. ТIеххъара Салман бIаргавайнар а Шахбулат вар. Из... дегабуаме дар. ЧIоагIа дегабуаме. Туханар цIеннеи Шахбулатаи юккъе иккха гIулакх дагадехача, хIаьта а. ЦаI доацаш дацар. Шахбулат веррига тийшаболх ва, цох тийша гIа дIабаккха мегаргбац. БIех лу из дIа мел хьокхавенна хIама. Цох лоравала веза. Ка яьннача хана... ве а веза. Ве веза.

Шахбулата бIарахьожалацар Тухан. Цох гаьна вувлар из. Шахбулат ца ховш а шийна юхе веча, дорхал йоссар цун бIар гашка, хIанз-хIанз цунна дIатIатоха воалаш санна, тоIайора цо ший бе йоалла топ.

Шахбулата гора из. Цо ше а озар Туханех оагIув. Ховра цунна, из сиха саг волга, нагахьа санна зане тIайоагIе, цо де ца дезар, Iовдала хIама дергдолга. Из вецарий Шахбулата корак ара топ тоха гIийртар? Из бахьан долаш хиланзарий Алхаста яь чов а? ЗIамига ва. ХIамах дукха кхеташ вац.

...Дударацира хьакъаьстачул тIехьагIа, шоашта цхьа кIезигдукха мегаргIола чоагIале лаха лаьрхIар юхебисача къонахаша.

- Цъхана хилча гIойле хургъя вайна, - аьлар Шахбулата. - Сов кIезнга да вай, декъадала.

- Цъхана хургда вай, - аьлар Асхьаба а. - Доллел соца, - тIатехар цо, - цхьа моттиг яр са укхаз зийна.

Шахбулати, Тухани, эрсеи, Миканли цунна тIехьа болабелар. ЦIаьхха юхасецар Асхьаб. Эрсечоа бIарахьажар из. Из вар зIамига саг. Цун дар баьде бIаргаш. ТIаювхар цIегвардейций форма. Шинела аьтта пхьош ах Iоуллар цун, даьттIа. Массаварг мо кIаьдвенна вар. Юхь бIеха яр, нйттIа дар бордаш.

- Мичара ва хьо? - хаьттар Асхьаба.

- Буро тIара, - жоп делар эрсечо.

- ДIавахача бакъахьа вар-кх хьо, - аьлар Асхьаба, цхьа уйла еш а лаьтта.

- ТIаккха шо? Шо хIана долхац?

- Тха укхаз доттагIий байнаб... Вежарий байнаб... Тхо...

- Са а байнаб укхаз доттагIий а, вежарий а, - аьлар эрсечо.

- Бакъда... Бакълув, - ше-шийца хулаш мо йистхилар Асхьаб. - ТIаккха... цIи фуй хьа?

- Руслан я.

- Руслани? Из-м гІалгІай цІи ма йий, эрсе вецин хьо? - хаьттар Микаила.

- Ва. Цхьабакъда, эрсий а хул Руслан яхаш цІи.

Асхьаба шийи ший новкъостийи цІераш дІайийцар цунга.

Тпаккха юха а болабелар уж. Топпар а хьаханза, керда

хьалдаь лавтгача цІенна тІабигар уж Асхьаба кастташха.

- Са гаргарча сага цІа да ер, - аьлар цо, коаюкье дІа а этта. - Миска, дукха ха яр цо ер хьалде доладаь. ХІанз дІа а кхесса вахав.

- Вай фу ду укхаза? - хаьттар Шахбулата.

- Вайн? Цкъа цІен подвалага хьажал хьо, тІаккха ховргда хьона укхаза фу ду-м.

Из яр мега подвал. ТІоца детта пенаш а долаш, саг ураоттал мара лакха а йоацаш. ТІоца етта яр цІен лард а. КІезигкІезига юкь а юташ даьккха диъ зІамига кор доаллар цох. Дурраз деникинцаш болча оагІорахьа хьалдерзадаь дар уж деррнгах а.

Новкъостий раьза хилар подвала.

- Бокьонца вай доагІаргдолга а ховш йича санна я ер-м, — аьлар Руслана, цхьан корох дІачу а хьежа, - Іочу мича гІолла воал укх чу?

- Іочуи? - хаьттар Асхьаба. - Цкъа цІагІа а ваьнна. НиІнлг йоал цига.

- Хьажал, жІалеш, - аьлар Шахбулата. деникинцашкахьа хьал а хьежа, - доагадаций шоаш тІа мел кхача цІа.

- Волле, Іочудовргда вай, - аьлар Асхьаба. - Укх сахьате ІотІакхоачаргба уж.

Подвала чу Іочубаьлар уж. Корашта дІатІабахар, шоай моттиг мел тешаме я хьожаш, зем боаккхаш.

- Хьалхашкахьара-м шедар гора, - аьлар Микаила, - тІехьашкахьара хІама ца гу мара.

- Тамаш я-кх тІехьашкахьа юхахьежа йиш йолаш вай гІулакх хуле, - кхессар Асхьаба. - КІезига я вайга поатронаш.

Цо поатронаш хьоахайича, Ражип дагавехар Шахбулата. «Маьждиге хьавоагІаргва аьннадецарий цо? Хьажал са вицвалар».

- Со хІанз юхавоагІа шоана, - аьлар цо новкъосташка, хІаьта ше бера топ Іо а йилла, чехкка

араваьлар подвала чура.

Цунна тІеххьа араволавелар Тухан. ЦІенхашгта яр цун юхь, бІаргаш доагар, дог сихденна детталора.

- Тухан, - йистхилар Асхьаб, - хьо ма гІо. Деникинцаш ІотІакхоачаш латт вайна.

Лоаме кІарга тІа цхьа ког а болаш сецар Тухан. Безам боаццаш юхаваьлар из. ДІаэттар корага. Асхьаб бакъвар. Тоха кийчъяь бе йоакхаш топаш а йолаш, бешамашка гІолла теббаш ІотІабоагІар деникинцаш. ТІакхьач-кхьача цІенна чуудар уж. Доходора кораш, наІараш. Аракхухьар чура хІамаш: кІувсаш, метташ, барзкъаш - шоашгта мегаргья аьнна мел хетар. ЖІали, коа тІара оалхазар, бежан, - бІаргадайнар Іодуллаз топ техе. ТІаккха цІп тохар боахамах.

Топ корах арайиллар Тухана. «Хьадувла шо, хьадувла шо, - йоахар цо дагахьа. - Хьаюхедувла шо». Топа лака тІа латтар цун пІелг. Баге тоІаяь яр.

- Э-э, йоаца пулемет, - аьлар юххе латгача Микаила. - Ма хьокхаргбар-кх аз уж.

- Пулеметаш яр, - аьлар Асхьаба. - Лоам хьалйихьар.

- ЦаІ мукъагІа-м йита езар!

- Поатронаш яцар, кьонах. Хиннаяларе-м ютаргьяр.

- Да ма хьакха цар !- аьлар Микаила. - Э-э, ма дукха хІама лургдар-кх аз, шортта поатронаш а йолаш хІанз цхьа пулемет сайга хург.

Наг-нагахьа цунна бІарахьожар Тухан. Яьпа цІена яр Микаила юхь, ховш, хоза тесса дар Іаьржа ши мекх, цІена дар барзкъаш. Цох-м вІалла дІа а хьокхабеннабий-хьогІ аьнна хетар тІема кІур. Тухан хьагар цун мекхех. ЧІоагІа раьза волаш дутаргдар цо ше а ужжаморгаш, цхьабакъда, из хІанз а модж яланза ва. Шортта ший чІенгах, басилгех кулг хьакхар Тухана. ГІадвахар из: модж тІайоагІаш латтар. «ХІанз со а волалургва моджяша, - аьнна хийтар цунна. - Аз а дутаргда мекхаш... Микаила санна».

ЦІаьхха листта топаш йолаелар. Берригаш корех арахьажар уж.

- Из Шахбулат ва, - аьлар Асхьаба. - Хьажал, ІотІабайдар! ТІакхача гІерт. Сабарде оаш.

Топ техар цо. Цун новкъосташа а ялпйтар цкъазза топ. Деникинцаш цІаьхха лаьтта лийгар. Цхьа юкъ яьннача гІолла, юха а, ура а лийлха, байдда баха лоалахарча цІен тІехьашка байлар уж.

Цу ханна юхакхьачар Шахбулат. Новкъостий болча Іочуваьлар из. ДІакъайлар тІера ниІилг.

- Гобаьккха юрта чубоагІаш латт, - аьлар цо. - ХІа, ераш а я вайна поатронаш, - цІенъюккье Іотессар цо гали.

Асхъаба хъадиьлар из.

- ЭьI, - иккхар цунга. - Дала воахаволва хьо! Мичара ера Ia ераш?

- Хьо тешарг-м даьра вац, дIаднйцача, - аьлар Шахбулата. - Ражип яха кIаьнк вар-кх уж енараш. РаIаса воша.

- ХIай? Ia фу ях?! ХIайт, хъажал хьо гIулакхага: воккхагIвар базар еш лел, хIаьта зIамагIавар революцена гIо деш ва. Хулаш хиннад-кх ужжамо хIамаш а.

- Из ма дувца Ia, - аьлар Шахбулата, корта а оагабаь, - соца хъава гIерташ цо хьовзадаьр.

- Из гIийрта-м хургва хьоца ва?

- ГIертар а гIертар дар из. Со оаш шоашца ца вуте, аз поатронаш а лургьяц шоана, аз айса бергба тIом, сога топ а я яхаш, цо тIехьара дIавала, дIаваха ца тугаш лаьттав-кх со хIанзалца.

- Топи? Мичай из? - хьаттар Асхъаба.

- Цунга йисар-кх. Сога хъаяла тиганзар, аз фуннагIа дича а.

- Хъажал, хъажал. ТIаккха... ХIанз мичав ер?

- Халла накъа-м ваьккхар из, дIагIо аьнна, цхъабакъда, хIаьта а юхавар-м кхер. Дика кIаьнк ва> чIоагIа дика кIаьнк.

РаIаса иззамо воша хилар а тамаш йолаш.

- КIал ма вусалва из цу моастагIашта, - аьлар Асхъаба.

Цунна хIама дар кхераш ва-кх со а, - доккха садаьккхар

Шахбулата. - Фу хов цунна, бер ма дий из.

Деникинцаш юхаметта а баьхка, цIаькха а IотIаболабелар ополченцашта. Наг-нагахьа топ кхоссар цар. Саькха дIа-схъа хьежар.

Сецар подвала чура къамаьлаш. Берригаш корашка теIар. МоастагIий дукха бар. Беша шоррал бекъа а бенна боагIар, уж Iотебар.

- Сухал ма белаш, - аьлар Асхъаба. - ХьатIабахкийта юххе.

- ЮхегIа хьатIабахкийта беза уж, - аьлар Руслана а. Кхетанзар из Асхъаба гIалгIай меттала аьнначох.

ЦIаьхха топ яьлар. Цул тIехьагIа цIаькха а, цIаькха а. Асхъаб Шахбулата бIарахъажар, хIанз ер фуд аьлча санна. Цар цIенна юххе вар топ еттар. Дникинцаш кхы а чIоагIагIа Iотебар,

цхъабараш бийшар. «ГІар-гІар-р» аьнна цхъатарра Јотехар цар топаш. Цул тІехъагІа, массежк саг, ура а лийлха, ЈотІабайдар. Юха а бийшар. Топаш яьлар цІаькха а залпах.

- ДІаетта! - цІога техар Шахбулата. - Со цига малав хьож.

НиІилг дІа а кхесса, хьалъараиккхар из подвала чура. Цун новкъосташа листта топаш хьакхар деникинцашта. Топ а етташ, коа дІааракхоссавелар Шахбулат. МоастагІий, дов а деш, юхатІехъашка ухар. Гаьнашта, карташта юхе лечкъар уж. Шахбулата уллув детталора пхорч. Пенах детталора. ЮхатІехъашка ваьлар из. ДІалечкъар цІен саьна тІехъашка. БІарглекхар шийна гоннахьа: деникинцашта топ йийттар лехар цо.

- Шахбулат! - цІаьхха цІога техар цхъанне.

Гаьна йоаццаш гІадамий чІегІий эл латтар. Цунна тІехъашкара хьа а иккха, цхъа саг хьатІаведар Шахбулата. Из вар Ражии. ВоагІаше Шахбулата мархІакхийтар из. КІаьнк кхеравениавар. Шахбулата, кулг а лаьца, йистхила а, хІама ала а ца вутащ, водаваь подвала чу ваьккхар из. Берригаш, топаш а сацийта, кІаьнка бІарахъажар.

- Ер ва-кх из эбарг, - аьлар Шахбулата. Ше лоаме кІарга тІа Јохайра из.

Ражип вувхар. Подвала чура нах бІаргабайча, гІадвахар из. Велакъежар. Асхъаб. кхы эхь дий укхунна аьлча санна, ший новкъосташкахьа хъажар.

- КІаьнк, тІадоацар да-кх Іа леладер а, - аьлар цо.

КІаьнках белакъежар Руслани Мнкаили. Оалхазара санна

гергденна бІаргаш а долаш латтар из. Юха а Ражипа бІарахъажар Асхъаб. ЦІаьхха ше а велакъежар. ТІаккха велавелар. Велавелар Тухан а Михаил а. Кастташха подвала чу мел вар, кІажъухаш велаш вар. Алхха цхъа Ражип латтар царна юкье, хІанз фу хилар укхаза, фу дир аз аьлча санна, бІарга ногІараш а детгаш. Из кхы а хозагІа хетар вокхарна. Дукха ца говш велар иккхар Ражипага а. Вожаш кхы а чІоагІагІа белабелар тІаккха. ЦІаьхха, гІаръяьнна, бага мел йола царг бІаргайойташ, велавелар Ражип а.

Дукха бийлар уж, бІаргех хий даллалца бнйлар. ЦІаьхха юхасайцар. ТІаккха вІаший бІара а ца хьожаш, шо-шоай гІулакхаш де айттар, цхъа ца доагІа. тоам боаца хІама шоашкара гучадаьлча санна. ХІаране кхетадора, шоашта хІанз дела ха поацалга. Шоаш хІанз белар - берал, Јовдалал долга. Уж сенах бахаб гІад, хьан хьест уж, бела меттел, белха а ха йоацаш нах хьувзача дийнахьа?!

Ражипа а, эхь долаш хІама ше дича санна, цхъа во хийтар, уж берригаш харцахьа бийрзача. ЦІаьхха эгІазвахар из. Јочуэзар цо кий. Юха а вийрза, лоамех тІаволавелар из.

- Ражип, Іа фу ду? - цунгахьа юхавийрзар Асхъаб.

- Со... вода, - хала йистхилар Ражип.

- Сабардел цкъа. Мича вода хьо?

- Да ара вода...

- Бакъахъа-м вар геттара д'аводаре, - аьлар Шахбулата. - Х'аьта а... цхъаь мегаргвац. Дика дар хьоца... ер... Тухан а воаг'аре.

- Ia фу дийя, - ц'аьхха цунна д'ат'авийрзар Тухан, соттаделар цун б'аргац'ацкъамаш, ц'имхара йийрзар юхь, - Ia фу дийя, къонах, кхы са ц'и ма яккхалахъа! Дика а, е во а. Аз могийтаргдац хьона. Кхийтарий хьо?

- Аз-м... кхы х'ама яхац, - баламаш то'адир Шахбулата. - Аз-м... шун воккхача сага хьо б'аргавайча дика хетаргдацар хьог'I, аьнна хеташ яхар.

- Са даь бала хьога кхоачаргбац, кхаьча а бац! - Тухана ц'ог'а деттар. Эгар цунна бе йоалла топ. Нийсса Шахбулата т'аерзаяь яр из. - Уж хабаргаш сога ма дувцалахъ! Ia фу дийя, хьо сона вовз! Наха вовзац, сона вовз! Сабарде Ia, вай-м... сабарде Ia, вай-м... сабарде Ia! Ховргда хьона!...

Берригаш, цец а баьнна, б'арахъежар Туханаи Шахбулатаи. Х'анз Ражип а вицвепнавар царна. Хиннар фуд, фу бахъан долаш ба цар къовсам, - из кхеталацар царна. Ражйпагара д'а мел иккхачоа. Цунна деррига а ховра: шин йиша бахъан дар Тухана ду дов. Асхъаба а к'еззига сакхувра цу г'улакхах. Дагадехар цунна, Т'юха йо'I т'ехтохаш ши ди хъалха Ра'аса Шахбулатага аьнна хинна дешаш. Ца'I доацаш дацар из. Цул т'ехъаг'а юрта юхачуваха а лийлар Шахбулат. Из а, хетаргахъа, Ра'аса аьнначунца дувзадenna дар.

- Сона хац, хьо фу ала г'ерт, - сабаре юхайистхилар Шахбулат. - Сога Ia бахъар бала а ба. Со бехке волаш х'ама дац. Хьона из ха а хов. Цул совг'а, фуннаг'а хилча а, хьо эг'азваха везаш аз хьога аьнна х'ама а дац. Ши воша ма вийнавий хъа... кхоолаг'Iвар а вац... мичав ховш.. Цудухъа хьо д'авахар лайнадар сона-м. Из ба-кх са беррига бехк.

- Мегаьд. Дита, - ц'аьхха сабаре вийрзар Тухан а. - Хъа бехк бац. Хъа в'алла бехк бац. Хьо-м малайк ма дий.

- Во къамаьлаш да оаш дераш, - аьлар Асхъаба. - Дош доацар да. Нагахъа санна цхъа х'ама цига хилча а, из дувчача дац вай х'анз. Гой, хъалхъажал шо, - корагахъа топ д'ахъекхар цо, - юха а боаг'ий. Цар дувцаргдац шуца къамаьл.

Корах ара а хьожаяь, топ ялнйтар Асхъаба. Карта юххе г'юлла тебаш воаг'ар ши салте. Царех ца'I вежар. Шоллаг'Iвар картаг' т'ехъиккхар. Д'алечкъар. Асхъаб ше цхъаь латтар корага. Цунна юххе д'аэттар Ражип. Топ техар цо а - д'акхетанзар.

- Сих ма ле, - аьлар Асхъаба. - Цкъа дика хьожа а йийя тоха.

- Тхьовра-м кхийттаяр са д'а, - бехказа вахха аьлар Ражипа.

Юха а хьожайир цо. Дуккха ваьллар, д'атеха ца воалаш. Юххера а лак эзар. Деникинцашта

юкъера цаI вежар.

- Гой! - иккхар кIаьнкага. - Вайрий хьона?

- Вайра. КIант ва.

Цъабакъда, вож цIаьхха ураиккхар. Юхаведар, астагIа а лелхаш. Ражипа эхъ хийтар.

- ХIама дац, - аьлар Асхьаба, цун балам тIа кулг а теха, - юкъера хIаьта а ваьккхар Iа из. Из а да гIулакх.

Деникинцаш хIанз юхабовлацар. ТIагIертар. ЦIен го беш боагIар. Хьалха санна залпах а йоацаш, кегаенна еттар цар топаш.

Микаила хьалххашка пхо кхийтар, бIаргашка дом а тохаш.

- ЦаI-м ва сона тIакхача гIерташ, - аьлар цо. юхьах кулг а хьакха. - ХIанз шозлагIа тох цо из сона мерий кIал.

Ший моттиге дIаэттар из. ЦIаьхха юхатеIар: шок техар цхьаькха а пхоно. Подвала пенах кхийтта, оача а бенна, Iубежар из. Микаила пхо хьайцар. Из бIайха бар.

- Хьажал, эхъ деций из: е хIамилг кхийттай аьнна дIавоал-кх саг, - аьлар цо.

ХIанз фуд укхо дувцар аьлча санна, юхабийрзар цунгахьа новкъостнй. Цун бе боаллача пхона тIаэттар цар бIаргаш а.

- Эсала, боча хIама я-кх саг а юххе дахача, - йоахар дIахо Микаила. - Цхьавар хул, со, со, яхаш, геттара урагIкхувсалущ. Хой-хьогI цунна, цу Iовдала, хьажкIий фийг миссел мара боаца ер пхо кхийтача, шаккхе ког тIа а байта, ше вожаргволга? Хац мотт сона. Нагахьа санна из ховре, цхьабола нах сов Iовдала хургбацар. ДукхагIа вIаший шойла тIера хила гIертаргбар. Совдар дувцаргдацар.

- Иззамисел пхо кхийтача-м инкал а ма лергъарий, - аьлар Ражипа.

- Цул тамашийнагIа деций, - кIаьнка къамаьла юкъеиккхар Асхьаб, - Iа мел яхар доллаше, из пхо а топ а хьакхеллар саг ше хилар? Доккха хIама да хьона ер-м. Мича дода ер дуне.

Руслана топ еттар дехьа а сехьа а вувлаш. Цунна бIара а хьажа, ший кора юхатIавера Микаил. Цъабакъда, хIанз тхьовра мо цига дIаотта лоархIаванзар из. Iо а яьккха, шортта дIаарахьекхар цо кий. Из пхоно юхатIехьашка тессар. Хьежача, кийнах даьккха Iург корадир Микаила.

- Iаь, цTi йойла укхан даь! - кхессар со. - Ма чIоагIа сона тIавийрзав из. Шахбулат, хьажал мичара етт, аз юха а дIахьокха е кий?

- ДIахьокха Iа, аьлар Шахбулата.

Микаила юха а шортта кий длаарахъекхар. Хланз а пхоно юхатессар из.

- Хъавел, хъагаел, - Микаил шийна длатавийхар Шахбулата. - Гой хьона дла-а ягла хъаштагла?

- Гу, гу.

- Таккха цунна аьтта оагIорахъа улла кIай кхера гой хьона? Цу тIехъашка вагла-кх из хьона топ еттар. Гой, гой, хланз хъахъажар. Сабарде Ia, аз бергба хьона хъа болх-м. - Шахбулат цунна топ тока велар.

- А, а, из сога виталахъ, - дийхар Микаила. - Из са сай моастагла ва. Дукхи ха я из со ве гIерта. Со чоагла везавенначоа тара да цунна.

Шахбулата кIеззига юхатеIар корагара. Цун моттиге дIаэттар Микаил. Моастагла волча оагIорахъа хъожадир цо ший топа Iоаршув. Салтечо, дикка ха яккхар, ше вий ца хойташ. ТIехъара кIеззига хъльаракъедар из, Микаила из кхоачам бар. Лак эзар цо топа. Из яьлар. Салте, цIаьхха урагI а тоссавенна, дIаоагIоравежар.

- Из ший цIавахар, - аьлар Микаила. - Хланз со юха вода сай корага.

- Цунна тIехъа бахабалар-кх вожаш а, - аьлар Шахбулата. Ший моттиге дIаэттар из. - Гой, шолкъаш мо текхаций, тIакхача гIерташ.

- Со хьо волча оттаргва, - Микаила хъатIавера Ражип.

- Хланз мегарпва. Масса шу да хъа?

- Дийтта, - рапаш бийцар Ражипа.

- Дийттеи? - Микаил кIирвенна бIарахъажар кIаьнка. - Дийтта. ХIаьта хьо воккха хиннав. Соакха масса шу дар хъа?

- Цхъайтта, - ца ховш иккхар Ражипага. ЦIийвелар из, ший оапаш гучабаьнна. Микаил шийх велалургва мотташ вар из, цхъабакъда, вож цIенхаштта вар.

Чехк-чхка шозза топ техар цо корак ара.

- Соакха цхъайтта, укх шера дийтта... ХI-м... иштта хулаш хулий? Iайха нийса лаьрхIадий хой хьона?

- Аз-м оапаш бийцабар, - харцахъа хъежар кIаьнк. - ХIаьта а со зIамига вац, - кхессар цо, цIаьхха Микаила нийсса хъалбIара а хъажа.

- Вац, вац, - лаьрххIа аьлар Микаила. - Аз-м хIама мича ях. Хьо-м воккха ва. Ia-м тхона гIо дергда, доккха гIо. Дахко чиш техача фoрд а тIехбахаб йоах.

- Со-м бац дахка, - эгIазвахар Ражип. - Малав шоана поатронаш енар? Со вий? Ва. Мала вар

Шахбулат тахан кІалхарваьккхар? Со варий? Вар. ТІаккха? Іа фу даьд? Хьадувцал Іайха даьр?

Бакьдий укхо дувцар аьлча санна, Шахбулатагахьа дІавийрзар Микаил.

- Харц лец кІаьнк, - аьлар Шахбулата. - Нагахьа санна из хиннавецаре, дукха ха-м хургьяр са са дІадаха. Ражип яхий Іа, валлахІий ва майра кІаьнк-м. ХІаьта а... укхаза зехьа Іийра.

Ражип Микаила бІарахьежар, хезарий хьона аьлча санна.

- Аз сай дешаш юха эц, - аьлар Микаила. - Со-м хьо бер да мотташ вар, хьо бокьонца вола кьонах хиннав. ХІа, гой хьона дІа боала тІехьашка лечкьар? ДІатохал цунна топ.

Ражипа, са ца доаккхаш хьежаш ваьлла топ ялийтар. Деникинец гора вахар. Іоежар цун бера топ. МархІабеллар цо боал. ВагІа висар, лоцавелча санна.

- КІант ва, - дег тІара кІаьнк хооставир Микаила.

- Са-м каст-каста кхет дІа, - гІадвахар Ражцп. - Са балам ца лазаре...

- Балам? Цунна фу даьд?

- Кхы дукха хІама даьдац. Топа хи юхабетталуш лазабаьннаб-кх из.

- Хьахьокхал, хьажийтал со.

Ражипа полто хьяяьстар. Хьяяьстар коч а.

КІаьнка балам бІаргабайча, цецваьлар Микаил. Из, тІера цІока Іодаьнна, бІарчча чов яр.

- Тц, тц, тц, - аьнна корта оагабир Микаила. - ХІана лел хьо тхьовре а из хьа ца оалаш?

- Э-эй, из-м хІама дацар, - кулг лостадир Ражипа.

- Хьажал, кхы а хозагІа деций дувцар. Из фуд хІанз, из-м хІама дацар яхалга. Іояккхал полто. Коч а Іояккха.

- Сенна?

- Хьайга яхар де Іа.

Ражипа полтуви кочи Іоякккхар. Хьа а яьккха, ший чура коч хьоарчайир Микаила цун баламах. ТІаккха юха тІадувхийтар барзкъаш. ХІамаш хьатІайийхар ше а.

- ХІа, - аьлар цо, - дарба-м из дац, хІаьта а хІанзарчоа аттагІа хургья хьона.

- ХІанз-м вІалла балам лаза а лазац, - аьлар Ражипа, цІаькха ше топ техача.

ЦагIа шийла яр. Дукха ха яр пешка чура цIи яйна. Дебас кийчдаь даар а, саго мотт дIа ца тохаш, шелденна латтар. Iуйранна кIеззига кхаьллар мара кхы хIама даанза бар уж. ГIайгIа яр ТIохар цIагIа. Йоккха гIайгIа. Къаьстта сагото ессар цар цIагIа, Салман а вийнав аьнна хьахезача.

Алхаст хьовш вацар. Иистхулаш вацар. Дерригача дуненах дог диллача санна уллар из. Е дувшадаь, е цхьан метте лекхаш хулар цун бIаргаш. Массаз мо цунна юхе яр Деба. ХIанз дехьа корага ягIар из. Тахан кулгахIоахкаргаш тегаш. Вешийна эшшача хана гIатта, цунна дезар де кийча яр Деба.

ТIох ший цIагIа вар. Аравоалаш вацар. Сатем латтар цу чу. Из фу деш ва хацар Дебийна. Ше волча дIачу а ялийтацар цо из. Шийна даа хIама дахьаш еча, юхаэккхийтар гIожа цIогIа а техе. Алхаст а, шийна даар деча, кхы хIама дагадолаш яц-кх хьо аьлча санна, эхь хетийташ бIарахьажар Дебийна. Ше хIаьта а яцар из хIама дуаргдолаш. Дего IотIаэцацар. Iуйранна денз корта лазар цун.

КулгахIоахкаргаш тийга яьлар Деба. ТIаккха цIи ювза лаьрхIар цо. Пешка юхе дахча дацар. Из даккха дезаш дар. ХьатIатиллар цо ший цхарал, дIаехкар кулгахIоахкаргаш, цул тIехьагIа арайолаелар из, дахча даккха дага йолаш. ХIа аьнна цо ниI дIаеллаше, «жаргI» аьнна цхьатарра ши топ яьлар. ЦаI наIара санагIахи вож пенахи кхийтар пхорч. Кхераенна оагаелар Деба. Бе топаш а йоахкаш шоай коа чубоагIача нахах бIаргкхийтар цун. Чехка юха чу а иккха, ниI тIатехар цо. ЦIаькха а топ яьлар. НиI оагаелар, пхо кхийтта.

Ший цIагIара корах арахьажар ТIох. Повтал ювхар цунна тIа. Керта тIа баьццара фазг туллар. Бе доахкар сулхьаш.

- Фуд цига? - хаьттар цо, ше волча ена чуиккхача Дебийга.

- Деникинцаш боагIа! - сихха аьлар Дебас. - Вай коа ба уж.

- Деникинцаши? - сецар ТIоха сулхьаш доаха пIелгаш. Цхьа юкь яьккхар цо, цхьан хIаманга ладувгIаш санна, хьажьюкье шод а баь латташ. - Ia фу дийя, - аьлар цо йиIийга, - Алхаст волча дIачугIо. Кхы ара а ма ялалахь. ФуннагIа цига хуле а! Кхийтарий хьо? Езе, аз хьаехаргья хьо.

- Кхийтар.

- Йолле хIаьта.

Деба чехкка юхачуяхар Алхаст волча. Из цунга хьежаш вар. Хьальайвала гIертар из, арахьажа дагаволаш. Маганзар цунна. Доккха са даьккха, юхавежар из.

- Алла, алла, - дIатIаедар цунна Деба.

- Мала... мала вар цига топ йийттар? - хьттар Алхаста. Хьацар даьннадар цун хьаь тIа, низткъа бувхьар накха. Са хала доахар. Фо тоьацар.

- Уж... уж... деникинцаш бар. Дахча даккха еннаяр со... Уж вай коа ба.

Корах арахьажар Деба. Хаьрца латгача коанаIарашта юххе гIолла IотIех а бувлаш, коа Iочуухар деникинцаш. Дуккха бар уж. Шортта боагIар уж, тоха кийчъаь бе йоакхаш топаш а йолаш. Отар, цIен тхов, ниI, кор - шедар зувш саькха хьежар цараргаш. ХIанз-хIанз яхар мо шоашта духьал тIом бе кийчбенна кIийлен хайша нах багIаш санна, чIоагIа лоралуш боагIар уж. Цъабакъда, зехьа бар цар кхерам. Шагрий-наькъан цIагIа саг вацар уж юхатоха, хIанз царна духьалвала.

ТIох сабаре вар. Вар аьлча а, хила гIерттар. Садеттар. Хала дар ший кьонгаш боабай боагIа чIирхой коа чубахийта. ХIаьта а, фу дергдар цо? ТIоха низ бацар. Уравалар-кх Алхаст! Дур-м цо кхухийтаргбар царга... ХIаьта ше... Фу дулургда цунга? ХIама дацар, ТIох цъаь валаре а цIагIа. ТIаккха а цаI де хьажа мегар из. ДIалочкъаяь уллаш тепча а яр цун. Алхха цъа моастагIа вийча а ма дарий цъа хIама. Цъабакъда, хIанз из тIом бе велча, цар берригаш а боабергба уж. Шийх-м сагота вацар ТIох. Дика ваьхав. Дукха дайнад. ХIанз къавеннав. Тоьаргда. ВIалла хIама дац велча. Цъабакъда, Алхаст... Из дийна висар дог доахар ТIоха... ЙоI-м цунна дага а яцар. Из цун дег тIара ежаяр. Из цо йоацар мо лоархIар. ТIоха хьалхашка еннаяр из. ХIанз из цIагIа хилар - ханнара хIама дар. ТIоха цIагIа Дебий кхел ярал хьалхагIа хIама даь хургдацар, сов ха еха уж хьайза бецаре. Цун кхел яра гIулакх тIехьадаьннадар. ЧIоагIа тIехьа...

Иштта хеташ вар Алхаст а. Деникинцаш боагIа аьлча, эггара хьалха Деба дагаехар цунна. Дагабехар, «хIанзалца хьа-м дика лаьттадар вай цIа», - аьнна, дас баьккха бехк.

- Дукха бий уж? - хьттар Алхаста.

- Ба. Цъа ткьо саг-м хургва, - жоп делар Дебас.

- Хьаял са шалта.

Из пенах хьальулар. Дебас, хьа а ийца, дIакховдайир из вешийга. Фу де дага ва-хьогI ер, аьлча санна, унзара бIарахьажар из цунна.

Алхаста меллашха бетта чура яьккхар шалта. Шийла къаьгар болат. Деба дIахояьлар. Кхерар из цу шалтах. Алхаста ботт дIакховдабир цунга.

- ДIачукхосса из маьнге кIал, - аьлар цо.

Дебас шинна кулгаца ийцар из дIа. Io а йийрза, дIакIалкхессар цо нз маьнгена. Алхаста ше тIауллача метта кIал еллар шалта.

- Хьаяла укхазакъа, - аьлар цо. - БIаргагургъа хьо корах.

Деба чехкка веший гIовгенгахьа яьлар.

- Дебахан, - аьлар Алхаста.

Деба оагаелар. Хьалха цІаккха алацар цо Дебахан. Вокха вежараша а алацар. Деба оалар массане а. Из хьоасташ, цунна товр де гІерташ хулар уж. ХІаьта хІанз?... Деррига ший дегІ цхьа вІашкатоІача санна хийтар цунна. Кхерам бессар бІаргашка. Гарре эгадаьлар бордаш.

- ЛадувГІалахь аз хІанз хьайга оолачунга. Хозий хьона, дикка.

- Аз-м... ладувГІ, - гІийлла юхайистхилар Деба.

- ЛадувГІалахь, - цІаькха а аьлар Алхаста. - Салмани Висити дІабаьннаб... Гирихан а... дийна вий ховш вац. Со а - хьайна ма гой хьона... - бордаш вІашкатоІадир Алхаста, - венналга лархІа мара везаш вац. Цудухьа ях аз, Дебахан, - (юха а Дебахан), - аз дех хьогара, Дебахан, хьаала, малав из? Алхха цІи, цІи яккха мара езац хьона. Кхы цхьаккха хІама хоаттаргдац аз хьога.

Деба йийлхар. Кулгашца дІакъайлар цо ший юхь.

- Сона хац, хац! Оаш фу ях хац сона? Аз хІама даьдац! Аз цхьаккха хІама даьдац! Фу бала ба оаш сога бахьар, фу бала? Кхы хІама дац шун дагадалла? - духхьал Іокадар из.

- О-оо, дала дІаяккха хьо, - гІюжа йистхилар Алхаст. - Бежан! Е деррига цІа даьгача а, ухх цІагІа мел вар велча а сагота яц-кх хьо, хье йитача.

Ший лоІамах доацаш санна, меллашха метта кІал кхайдар цун кулг. Бе бера шалта мукъ. ЧІоагГІа тоІабир цо из. Цу ханна дехьара кор цІаьхха «зовв!» аьнна деха чудахар. Шаккхе иккха дІахьажар уж цигахьа. Топ хьачу а йилла, цІагІа хьачухьажар цхьа тенна салте.

- Хо-хо-хо! - аьнна, чІоагГІа велавелар из, цхьа хозача хІаманна ше тІанийсвелча санна.

Метта кІалхара шалта хьаэккхийтар Алхаста. Лохера чІоагІа хьачутехар цо из. Деба, шортта Іогора а яха, дІаркъальежар. Кхьметтел Іимад а йинзар цо. Цу сахьате хилар цун ялар. Топ яьлар. Алхаста дегІ цІаьхха кхоссаделар. ТІаккха веррига цхьа мелвелар из. Корта дІаоагІора бежар.

НаІарах а корах а чубувлаш, цІа хьалдизар деникинцаша. Букъа тІа топа бухь а Іетташ, хьачувоалавир ТІох а:

- Ер малав? - хаьттар цхьанне, венна уллача Алхаста кулг дІатІа а хьекха.

- Мой мальчик, - жоп делар ТІоха.

Деникинцаш белабелар.

- Хьажал шо, фу дувц, - йоахар цар. - «КІаьнк». Говр миссел ма вий кІаьнк-м.

ТІох велацар. Ший вийна уллача воІа бІарахьежар из. КхоолагІа воІ... Кхаь дийнахьа кхоь воІ... ВиьлагІавар гІаьхьа вий ховш а вац. «Везан даьла, ма кЪахетам боацаш хиннав хьо, -

Йоахар цо дагахъа. - ХІалак ма дирий Іа-м аз мел леладаър, со воккхийвеш мел хиннар».

- ХІаъта ер малий? - юха а хаъттар деникинцаша.

Ценьюкье уллача ший йоІах тІаккха мара бІаргкхетанзар

Тюха. Ши кулг а дІадахийта, хьалъозаенна когаш тІара коч а йолаш, ийрча уллар Деба. ХІанз геттара дІаягІаш мо хетар цун че. Дебийна юххе боккха цІий кІаьд латтар. Шалта уллар. Из а цІеша хьалйиза яр.

«Алхаста йийнай, акхар йийнаяц, - уйла йора Тюха. - Миска, венна дІаваллалца цІен сий дагадоаллаш иллав».

«Фу бала бар оаха хьога бихъар. са йоІ...? - дег чу дессар воккхача сага. - Іа мишта дора - херцахъа дар, тха кара хьакхийна хилча... Бала такха кхелла хиннай хьо. Фу дергда... Дика да-кх, хьо тхона кьинтІера йоале. Хьо йоале а, даьла варгвий-хьогІ тхона кьинтІера?...»

Тюхо, цІаьхха, цхъа боадонна юкьера сердал эккхаш санна, кхетадир, шоай йоІ цхъанна кІаманна бехке йоацалга. Из шоашта а далла а хьалхашка цІена хинналга. «Цамогаш яр, яр-те, тха миска... Цамогаш х-илаций?.. МасагаІа да лазар... Сона хезад: хулаш хул цу тайпара лазар а... Даьрахул».

- Воккха саг, хьога хет оаха, малий ер?

«Шо малаш да, шоана фу эш?» - аьлча санна. деникинцашта бІарахъажар Тюх.

- Мой барьшна, - шортта жоп делар цо.

Деникинцаш юха а белабелар, хІанз тхьоврачул а чоагІагІа.

- ЙоІ-м яц хъа ер? - хаъттар цхъанне, кІеззига шоай са тийча.

- Доч, доч, - аьлар Тюха.

Тпаккха деникинций белам сецар. Шоайла вІаший бІарахъажар уж.

- Ма дарра оакхарий дий, - аьлар цхъанне.

- Уйла елл оаш: ший йиша йийнай укхо.

— Из а берах а йолаш.

- ЙоІ берах ярий хъа? - хаъттар цхъан салтечо, - Дебийна кулг ІотІа а хьекха.

- Рыбонок, - аьлар Тюха.

- Малад бер? - кхетанзар вож. - Хъай йоІ ях Іа бер е...

- Яму рыбонок, - аьлар Тюха.

- Укхо дувцачох со кхетац, - аьлар салтечо.

- Сабардел, со хъажийтал, - хъахъалхашка ваьлар деникинцех цаI

Дакъанна юххе цъхан гора Юхайра из. Хьалгъэзар цо цунна тIера коч.

- Наш стыдна.

Вокхар дIалаьцар из. ЮхатIехъашка ваьккхар.

- Нынад, пожалст?! - салтечоа тIакхийтар ТЮх.

- Латта! - тIачайхар цунна цаI. - Эхъ хет шоана! Аькха! ТЮх мукъавала велар, цъхабакъда, цох хIама хиланзар: чIоагIа лаяцавар из дIа.

- Кхувса ма ле, яьй! - юха а тIачайхар цунна салте. - Лор ма вий из, хозий хьона, лор. Доктор.

- Доктор? - из дош шийна дIахоззаше, карарвала ца гIерташ, сецар ТЮх.

Лор ва яхар чIоагIа теркам беш хъажар Дебий ченага. Шевар, до фу оал-хьогI яхаш, йист ца хулаш латтар. Юххера гIеттар лор.

- Из берах хиннаяц, - аьлар цо. - Из цамогаш хиннай.

- ХIай?! - иккхар салташка. - Ай, укх аькхо-м ма йоахий из берах я.

- Яц, юха а аьлар лоро. - Лазар да йоIа хиннар. Цу тайпара лазараш хулаш хул. Цъхаькха цъха кхалсаг а ййнай сона из лазар долаш. Цъхабакъда, из-м йоккха саг яр. ХIаьта ер... бер да. Къахет сона укхох...

- Къа-м даьра хетацар сона акхарех, - аьлар цунна юххе латтача салтечо. - Бов балар-кх хIаьте а чехкагIа берригаш а.

ТЮх цар дувцачох дика ца кхетац, цкъа цъханнена бIарахьожаш, тIаккха вокхангахьа дIаверзаш, веха латтар.

- Рыбонок, яму рыбонок будит? - хаьттар цо юххера а.

- А, - аьлар лоро. - Цамогаш хиннай хьа йоI, берах хиннаяц.

- Волной?

- ХIаьта, хIаьта. Цамогаш хиннай.

- Рыбонок нет?

- Дац, дац, бер дац. ДІа ма яхий аз хьога, бе-рах хинна-яц. Кхийтарий хьо?

- Воккха саг-м эґавеш латт, - аьлар цхьанне.

Берригаш бІарахьажар уж ТІоха. Из, бІаргаш тІа а даьжа, гарре ка эгаш латтар. ЦІаьхха, баге а еллаенна, гІарссе вежар из.

- Велар, - аьлар вокх салтечо.

Лор ЈотІавийрзар ТІоха. Цун наькха тІа лерг а дилла, ладийгІар цо.

- Дийна ва, - аьлар цо. - Сакхетам чура ваьннав.

- Јоха сакхетам чу ма воагІалва цІаккха а, - аьлар тхьовра из эґавеш латт яьхачо. - Долле. Дукха гайра вай.

Деникинцаш дІабахар.

Дукха иллар ТІох сакхетам чу ца воагІаш. Јоххера а хьадийллар цо бІаргаш. Шортта хьальурахайра из. Дог лазаш дар.

Цхьан хІамо, юкье а делла, Јувдаш санна хетар из. ИиИий кулга тІа кулг диллар ТІоха. Вокха кулгаца дІакъайлар цо ший юхь. Эгабаьлар воккхача сага корта, баламаш. Из... велхар.

«Ва, везан даьла, хьай дика да тхона, - јоахар цо ше-шийца, корта а лестош. - Хьа лаьш да тхо, хьа Іатта тІехьара Іаьсин да тхо, хьа жена тІехьара Јоахарий да тхо. Сов кара гІийрте, кхера ма де тхо, гаьна вувлаш, аьсал а ма дита тхо. Ва даьла, хьа мехка кхоабар дебаде тха, хьа мехка дийнар хьувкъаде тха; дика хьаша ле тхона. Водачун никъ тоабе, Јечун мотт даьтта бе. ЦІи цІена јоагае тха, ва везан даьла! Харц даьннар, бакъдаккха тха, бакъдар метта лоаттаде тха.

Даарах дохьаж дергдола, маларах сим бергбола даькъаза хьаша чува ма хилийта тха. ЦІенна лестаргдола, јорта хьувзаргдола харц-хІама, ва даьла, хьай турах, хьай топах эшадийя, чакхдаккха тха.

Деба, тха јиИиг... ХІана тешанзар со хьох, хІана?..»

- О-о, ма да даькъаза хиннав со! Ма даькъаза хиннав со! Даьла, хІана дир Іа ер сона? ХІана вайтар Іа со Јеха цу шайтІага? - корта а айбаь, шаккхе кулг тховнагахьа урагІьдахийтар ТІоха. - Со хьона мутІахьа ма варий... Ва даьла, фу дир Іа сона? Дунен чу кхолларах дехке ма ваьккхавий Іа со тахан! - јоха а терка баьлар ТІоха корта. Јоха хьабеделлар цо јиИий шийла кулг. - Малайк... Хов сона... хьо сона кьинтІера яргьяц... Ма яла. Сона а хьай вежарашта а. Оаха-м жожагІате тара ма јирий хьона хьай цІенах... Са даккха мича јитар укх кхаь денни кхаь буен. Дала хІалакјойла Маддан а! Дохьаж тега яхар нз а, ший астагІа гоазг а детташ, ена.

ТІоха дагадехар, Дебас эхь даьд аьнна хьахезача денз, шоай цІагІа лаьтта халахетар. Шоашта

массанена из бахъан долаш хинна бохам. Дагавехар Шахбулат. Г'улакх доацаш, бежк боацаш шоаш цунга бихъа бала, цун дохадаь дог. Цъхаккха а хургдацар, цар шоай Дебийга ладийг'адаларе, цо хъадувцар в'алла а теркалдаьдаларе.

Т'ох халла ураг'еттар. Ц'а геттара шелденнадар. Деха кор а йийлла ни' а йолаш латтар из.

Т'оха шортта хъальайир Деба. Алхаста юххе метта Юйиллар цо из. Д'анийсдир кулгаш. Цул т'ехъаг'а шиннена т'абиллар юврг'а. Т'аккха коа араваьлар из. Цига деникинцаш бар. Ца', отар чура етт баьккха, из хъалха а лаьлла водар, беша г'олла. Котамаш яр даггара ц'ог'арч детташ. Уж а хъалувцаш латтар. Наг-нагахъа топ йоалар. Ж'али ц'овзар, бежан Iахар. Туржа' доаллар юрта. Цъхабакъда, Т'оха из зецар. Цунна-м х'анз цъхаккха х'ама хъа а хозарий-хъог', цъхаккха саг б'арга а горийхъог'. Цъха х'ама дайна, тувлавенна саг санна хъувзар из. Цкъа отаргахъа д'аволавелар Т'ох. Ц'аьхха сецар. Т'аккха юхавийрзар. Цъха юкъ яьккхар ц'ен на'арга латташ. Шод увттар цун хъаь т'а. Даггара уйла еш, цъха х'ама дагадоха г'ертташ санна хетар из. Деникинцаша х'ама дацар цунна. Цох къахеташ-м дацар цар из. Т'ох вочаваьннавар. Ка эгар цун. Халла мара вохалацар д'а. Денкинцашта гора, х'анз-х'анз яхар мо из лергволаш волга. Цудухъа талмаста витар цар из.

Юххера дагадехар Т'оха ше уйла еш хиннар. Бел езар цунна. Отар чу вахар из. Х'анз цу чу саг вацар. Пенаца д'аоттаяь латта бел хъа а ийца, юха коа т'а ваьлар из. Сецар. Хъалхъежар юрта кашамашкахъа. Уж гуш дацар: баьдийрзар. Цъхабакъда, Т'оха дика ховра уж малаг'ча оаг'орахъа да. Дикка ха яьккхар цо к'айча б'аргац'ацкъамашта к'алг'олла цигахъа б'аргаш лекхаш латташ.

- Цох х'ама хургдац, - аьлар Т'оха Ше-шийца. - сов гаьна да.

Шортта ваха беша ваьлар из. Ц'енна цъха иттех г'а д'ахо ваьлча юхасецар. Цкъа-шозза яхар мо кога т'ара кога т'а ваьнна, лаьтта дпста эттар из. Ши бел й'оахали иззал шорали дистар цо из. Т'аккха ж'ака даьккхар ше яьча белгалонаш т'а г'олла. Цул т'ехъаг'а каш даккха эттар Т'ох. Во'а а йо'а а - шиннена цъха каш даккха лаьрх'ар цо. Лаьттах г'ор йоаллар, низзаг'а мара Ючуйодацар бел. Юкъ лазар Т'оха. Хала дар цунна Юверза, кхы а халаг'а - юха дег' хъалнийсде. «Сона доаккхалургдац, - йоахар цо ше-шнейца. - Доаккхалургдац... Низ бац».

Шийна иштта хете а, болх сацийтацар Т'оха. «Ц'аг'а ши дакъа улл. Уж д'адохка деза. Т'ох мара кхы саг вац из де, алхха цъха Т'ох мара...».

Из сиха вац. Сиха хила эшаш а дац. Ше дуаргдола вахар д'а ваьннав Т'ох. Цъха х'ама дисад цо де дезаш, алхха цъха х'ама: адамий Iаьдалаг' ший во'и йо'и д'абожкар. Из цо дерг а да. Мелла хала дале а. Бийсан сахнлалца ваьлла а. Ма хилийта низ а. Х'ама дац. Шортта д'авоалларгва... Шортта...

Шоаш юртара арабаълча, цаъхха ворда соцайир Зайпала. Цунна дагадехар коа дІадийхка латта жІали. «Хъа ца доасте, моцалла лергда-кх из», - аьнна хийтар цунна.

- ХІа, сесаг, - аьлар Зайпала, - хьо нахаца хьалгІо, со юха чу а этта, чехкка тІехъа воагІа хьона.

- Вададай, ма гІолахъ! - кхераелар Напсат. - Ма гІолахъ, вувргва хьо!

- ЦІогІа ма детта. ЖІали хъа ца доасташ дитад вай. Хъайга яхар де.

БІаргаш хъадийллар ворда тІа уллача Лимас. Даьи наьнеи къамаьл хезар цунна, цхъабакъда хІама аьнна юкъеэккханзар.

- ВоІ вийнав хъа, йоІ а улл чов а яь, хІанз фу де воалл хьо, тоьарг-м да, - Јокадар Напсат.

Сесаг, елхаш, тІехъакхайккаше, баламах Јоулла топ дІанийс а яь, ший кІайча можах аьрда култ а хъекха, боккхо гІа а боаккхаш юхаволавелар Зайпал. Юкъах йоккха шалта уллар цунна. Когаш тІа ювхар нахъара маьчеш. Цун лакха дегІ кхы а лакхагІа хетийтар тІатуллача морача кийно.

Улица тІа воаллаше бІаргабайра Зайпала юрта эгІа йисте цІеношта юкъе гІолла дІа-схъа уда нах. Уж деникинцаш бар. Хъаетталора кІура хъадж, топаш ювлар.

Зайпала сихдир болар. Новкъара дІа а ваьнна, бешара беша воалаш, ваха дІаэттар из ший коа. ЖІали, геттара гІаддаха, Іимадаш еш хъайзар, из бІаргавайча. ПІера накха а болаш, доккха кІай жІали дар из. Бенечо деннадар из Зайпала. КІазилг долаш-м цох иштта мега жІали хург ма дий аьнна дага а дацар. Цхъабакъда, ха дІаяхар, бІаргех хий Јоухаш, наткъараш а йоакхаш хнннача кІазилгах нийсденна жІали хилар.

- Борз, Борз, - аьнна, из хъаьстар Зайпала.

Берзо, хьалхара ши тІод лаьтта Јодилла, юкъ а соттаяь, цІог лостадир. Качара зІы хъа а яьста, из мукъадалийтар Занпала. ЖІали, коанаІарга Јодедда, чІоаггІа Іаха а Іаьха, тхьовра санна цІог а лестадеш, юхадера.

Ший цІенах тІеххъара бІарг а теха, коара араволавелар Зайпал. Улица тІа кхаччалца цунна тІехъа дахар Борз. ТІаккха сецар. Юхасецар Зайпал а. ЖІалена бІарахъажар из, дІадиг аз ер аьнна хеташ.

ЦІаьхха листта топаш ювла яьлар маьждиг долча оагІорахъа. «Асхъаба цІагІара ду-кх из дов?» - аьнна хийтар Зайпала. Ше вича гІоне цу юрта вахача цунна, шедола цІа, шевола саг вовзар. ДІаваха веннавар из, цхъабакъда вохаваланзар. Из, висар, малав ха лаьрхІар цо.

Топ балам тІара Јо а ийца, сихха дов дечахъа дІаволавелар Зайпал. Лохигача карта тІех а ваьнна, Асхъаба беша ваьлар из. Цу ханна Зайпала бІаргавайра лоалаха дагІаца цІен тІехъашка

Гюлла тебаш воагІа ши салтеп цхъа эпсари. «Го бе дага ба, - аьнна хийтар Зайпала. - Хьадувла шо, шоана хетар а хургдац, хила-м». Аьтта го лаятта а оттабаь, хьожаяь топ ялийтар Зайпала. Эпсар вежар. Чехкка юха ураиккхар. Шозза тепча техар цо Зайпала. Салташа шинна оагІорахъара лаяца, юхагІертташе, водаваь цІен тІехъашка ваьккхар эпсар.

Зайпала туг кхессар. «Эг, да ма хьакхаргаш», - аьлар цо, ший кулгаш тІа ІотІа а хьажа. Хала хийтар цунна юххе латтача моастагІчоа топ дІа ца кхийтта. «Са Адам вийнар дурраз из вин а хац», - йоахар цо дагахъа. Дорхах хьалдиза дар Зайпала дог. Вешта, из тамаш а яцар. Деникинцаш кьиза бар. Шевола саг шоай дезалех, цІеноех, дега мел дезачох воаккхаш латтар цар. Нах лоамашка хьальухар, низ вІашагІ а теха, юхабахкар духъа. Зайпала ховра, из тешар деникинцашга дукха ца говш боагІа бекхам бергболга. Дерригача халкъа духьал баьннаб уж. Цудухъа уж котбовла йиш яц. Ханна йола котало я хІанз царга кхаьчар.

Зайпал еча уйлаех ваьккхар цІаьхха яьннача трпо. Кий чуера цун пхо кхийтта. Чехка из хъа а ийца, ведда ваха Асхъаба цІагІа чуиккхар из. Цу чу вар Боскар. ВоагІар малав ца ховш, тоха дагахъа айяь топ Іохийцар цо.

- Эь, хьо ва из? - цецваьлар Зайпал. - Асхъаб мнчав?

- Хац, - жоп делар Боскара. - Хьо мишта висав юрта?

- Мнчахъа хила везар со, - аьлар Зайпала. - Сох-м фу кхерам бар Іийча а ца Іийча а. Цхъабакъда, хьо мишта висав? Берригаш а дІа ма бахабий тхьовре а.

- Во бахаб-кх дІа, шоай боахамаш а дита, - аьлар Боскара. - Шоай цІеношка баха мара бецацар, Атабе Бамата яьхар даьдаларе.

- Боабайтача бакъахъа бар цар?

- Моцала лечул дикагІа деций тІем тІа байча. Хьал ма ухий ераш лоамашка, боахамаш а дита, тІаккха, цига фу юаш Іе боахк ераш?

- Цига-м нах бах... цаІ дергда.

- ЦаІ дергда... Оалаш атта да из... ХІа, тІакхача гІерт цІиймергаш, - кора дІатІа а ваха массехказа топ техар Боскара. ТІаккха юхаваьлар.

- Зайпал. со вода, - аьлар цо.

ЦІагІара араваьлар из. Цунна тІеххъа араваьлар Зайпал а. МаьркІжий боад бенна ха яр. ЦІенош доагаш дувлача алаша сийрдайоахар юрт. Корта чу а белла, сиха Асхъаба коара ара волавелар Боскар. Зайпал виер. «Со а хетаргахъа, вахача бакъахъа ва, - аьнна хийтар цунна. - Укхаза аз де хІама дац».

ЦІаьхха массехк салте духьал иккхар Боскара. Царех цаІ говраца вар. Из вар эпсар. Цхъабакъда, Боскар воханзар. Даггара царна топ а етташ, карта юххе ягІача гаьнашта юкъе иккхар из. ТІ аккха вайна дІаваьлар, лаятта кІал ваьлча санна.

Зайпал цар каравигар. Топи шалтен дґаяьккхар цар цунгара.

- Штабе дґавига из, - аьлар эпсара, говр хьовзяь хьатґа а вена. - Массаварг ма гґю, шиь вахача тоьаргва. Хьои, хьои, - шин салтечоа ший бе доалла тур ґотґахьекхар цо. - Хґаьта вай, - дґатґавнйрзар из вокхарна. - долле сона тґехьа. Из веддар лаца веза вай.

Эрсий мотт дика ца хой а, цо мел аьннар кхетадир Зайпала. Уж дґабахар.

Ше улицагґа дґавугаш, доагача цґеношка дґа-схьа хьежар Зайпал. «Шовхаладар а доаг, - йоахар цо дагахьа. - Лотадаьд Дударадар а. Хґаьта Шахбулатадар даьга даьннад. Йокь мара йисаяц. Э-эй, дала хґалакболба ераш! Ма йоккха доакьазал я акхар енар!»

«Сабар!» - тґехьа даьннача цґогґо йохайир Зайпала уйлаш. «Хґа, - аьнна хийтар-воккхача сага, - со дґавига дага а бийхьогґ ераш-м». Шортта юхавийрзар из.

- Волле, ваха мукьа ва хьо, - аьлар цхьан салтечо.

Лака тґа пґелг а билла айяь топ а йолаш латтар из. Зайпал тешанзар. «Тґехьашкара тґатоха воалл, - аьнна хийтар цунна. - Тґехьашкара сенна тох, хьалхашкахьара тоха мегаций.

Зайпал меттахьара валанзар.

- Антон, фу дагадехад хьона? - цецваьлар вож салте. - Дґавахийта-м воалла хургвац?

- Воалл, - аьлар Антона.

- Сона массахана а ховра хьо тешаме воацалга, - цґимхара йистхилар салте. - Хґаьта ер-м аз айса вохийтаргва хьона ваха веззача.

Топ аййир цо.

- ґа топ тохаргьяц, - аьлар Антона, саббаре. Ший топ цунна тґахьожайир цо.

- Хґа-а, хґанз ишта дувца ваьннав хьо. Дика да. Хьожаргда вай, дехке малагґа воал, - из, юха а вийрза, сихха улицагґа дґаволавелар.

Бокьонца ше мукьа виталга кхетадича, ший ма хулла масса беша чуиккхар Зайпал. Говра тата хеза, юха Асхьаба коа чу л вийрза, отара чу дґалечкьар из. Говр сецар. Чґоагґа гґараш яьлар наькь тґа. «Большевик! Большевик!» - яхаш, детта цґогґа хьахозар Зайпала. Тґаккха тепча яьлар. «Хьо фу деш латт! - юха а цґогґа даьлар. - Аз вувргва хьо, ґа из дґавохийте!» Баьри хаьхкка вахар.

Тепча яьлча дог тохаделар Зайпала. Ше фу дича бакьахьа дар-хьогґ яхаш, уйла еш латтар из цхьан метте. Когий таташ хезар цунна. Ше лаха воагґа салте волга кхетадир цо из. ґо а вийрза, лаьтта гґолла кулгаш хьакхар Зайпала. ґерж а йоацаш улла бел корайир цунна. Из хьабе а елла, наґара юххе ладувгґаш дґаэттар Зайпал. Тата сецар. Юха а доладелар. Салте, топ хьалха а лаьца, шортта гґа боаккхаш вена хьачуваьлар отар чу. Кулг юха а дахийта, лосттаяь

керта тІа бел тежа вожавир из Зайпала. Цул тІехьагІа бел юстара а тесса, цун топ хьайцар цо. Лаккха дІаарахьажар. Гонахьа холуш саг вацар. Тебба ваха накьба тІа ваьлар Зайпал. Са унзарадоахаш яр юрта ю гІараши, ювла топаши, доага цІеноши. ГІийла Іехар жІалеш. Юкь-юкье котамаш Іахар, корзагІьяьнна.

Саг накьба йисте уллер. «Антон ва», - аьнна хийтар Зайпала. Сихха цунна дІатІавахар из. Гаьна доаццаш доагача цІенах урагІьухача алано сийрдайоахар салтечун кьона юхь.

Еррига цІий яр цун хьаьтІе. Пхо кертах кхийттабар. Лаьтта гора а этта, цун накьха тІа лерг а дилла, ладийгІар Зайпала. Антон садоахаш вар. Боккха саг гІадвахар.

- Далла ба хоастам, - аьлар цо.

Халла из хьамархІа а велла, волавелар Зайпал. Салте веза вар. Юха Асхьаба коа чу а вена, цІагІа дІачувихьар цо из. Кора юххе поднара тІа Іовиллар. Цул тІехьагІа хий а дена, доарахочун кортеи юхьи дилар Зайпала.. ЦІена пахашк а лежа, дІабийхкар корта. Чов кхераме яцар. Пхо зІаммига керта тутий а лоацаш, гІолбаьнна дІабахабар.

Антон сакхетам чу вера.

- Хьо ва из? - аьлар цо, Зайпала кІирвенна бІарахьежаш цхьа юкь а яьккха.

- Мой, - велакьежар Зайпал. - Твоя лучи?

Антон жоп даланзар. Шод боаллар цун хьаь юкье. Цхьан хІаман чІоаггІа уйла еш санна хетар цо.

- Ти мой отпускал, твоя мушшин, - аьлар Зайпала, урабегІа нана пІелг цунга дІа а хьокхаш. - Твой хто стрляйт? Эпсар?

- Офицер, - жоп делар Антона.

Юха а сатем эттар цІагІа.

- Твой вставайт можит? - хьаттар Зайпала. - Гора ходит над. Се гора пошол.

- Хьожаргва гІатта, поднара тІа урахайра Антон. Корта дІа-схьа оагабир цо. - Наьха болаш санна хет.

Топ хьа а ийца, ваха кийчвелар Зайпал.

- Долх вай, долх, - Антон гІеттар.

Беша гІолла шортта болабелар уж. Зайпал хьалха вар. Нагнагахьа соцар уж. ЛадувгІар. ТІаккха дІахо болалора. Кастташха Зайпала коа кхачар уж. Шаккха юхасецар. Коа юккье дийна уллер Борз. ЦІен ниІ йийлла яр, дохадаьдар кораш. Зайпала туг тессар лаьтта.

- Собак! - аьлар цо. (Из дар деникинцаш жӀалеш да яхалга.) - Се собак!

- Берригаш дац, - аьлар Антона, - берригаш дац, дукха-м да.

- Минога, минога, - корта лостабир Зайпала.

Говра баргий тата хезар царна. УлицагӀа масса хьавоагӀар цхьа баьри. Зайпали Антони горинга тӀехьашка баьлар.

- Эт эпсар твой стрляйт, - аьлар Зайпала, говрабаьри хьаюхекхьача. Цхьа го лаьтта а оттабаь, хьожаяь топ техар цо. Цхьабакъда, дӀакхетанзар. Вокхо, говр тӀаьнаш тӀа а оттаяь, хумпӀар чура тепча яьккхар. Зайпала туг кхессар лаьтта.

- Дайна даларе бакъахьа дар са бӀаргаш, - аьлар цо, чӀоагӀа халахеташ. - Мерий кӀал латтача цох дӀакхетанзар-кх са.

- Хьаял сога, - Зайпалгара топ дӀаийцар салтечо.

Цхьатарра яьлар Антона топи эпсара тепчеи. Эпсар юха аркъал вежар. Цхьа ког лийта чу баллийсар цун. Говр цхьан метте го баха йолаелар. Зайпала цӀогӀа техар. Говр цӀаьхха едар. Царна юххе гӀолла тӀех а иккха, ше хьаенача оагӀорахьа юхаяхар из, текхавеш эпсар а волаш.

- Молдец, - Антонагахьа хьавийрзар Зайпал. Вож ший че а лаьца, эза юхь а йолаш вагӀар. Горинга дӀатӀавежар из. Цунна чов яьлга кхетадир Зайпала.

- Плох твой? - хьаттар цо.

- Гийга тӀа техар, - халла йистхилар Антон.

- Собак! - юха а яппар йир Зайпала.

Фоартах йоалла ший палчакх хьаяьстар цо. Оззаяь из хьоарчаяь дӀайийжкар Антона че. Цул тӀехьагӀа новкъостал а деш, гӀоттавир цо из. Шоаш дов даьча моттига ма хулла сихагӀа гаьнавала гӀертар Зайпал. Шоашта кхы а деникинцаш тӀанийсбалар кхерар из. Цхьабакъда, Антон чехкка хьавоалацар. Шортта боахар цо гӀа. Наг-нагахьа ютеӀар из, шинна кулгаца че хьалувцаш. ЧӀоагӀа лазар дора цунна човно. Антон вӀалла дӀагӀоргволаш а вацар, Зайпала ше вутаре. ХӀаьта кьоано, фуннагӀа даь а, из шийца дӀавига, кӀалхарваккха лаьрхӀа вар. Антона аьрда кулг шийна фоарта тӀа а дилла, аьтта кулгаца тӀехьашкахьара юкьага гӀолла хьа а лаьца, халла воалавора цо из.

Саг духьал ца кхеташ юртах арабаьлар уж. Зайпала кхетадора, шнйна из лоамашка хьалвугалургвоацалга. По эшар цунна. Цхьабакъда, мичара доагӀаргда из? Боскар... Э-э, да ма хьакха цун, из валар хӀанз цунна гӀо де.

Лоамашкахьа а ца водаш, Солса-Юртагахьа дӀавнйрзар Зайпал. «Цига, хетаргахьа, деникинцаш кхьача хургбац. ДӀабаханза нах хургба цига», - йоахар цо дагахьа.

Антон геттара хала вар. Пхо дегІа чу баллийсабар цунна. Низткъа боаккхар цо ший хІара гІа. Юха, вижа безам бар цун, Зайпала Юхайтацар.

- Иди над, иди над, - оалар цо, Антон шийга массаза када. - Мал-мал ишо иди над.

- Магац, - йоахар Антона. - Леш латт со.

Цун лазарах йола уйла йицъялийта гІерташ, цхъацца къамаъл дувцар Зайпала. Антон наггахъа мара юха йист а хилацар.

- Антон, твоя какой мест жил? - Твоя отец, мат где? - хътттар Зайпала.

- Дай нанеи дац са, - аьлар Антона. - ХІаьта ва-м Воронежера ва со.

- Дай байдда Париже бахаб са, - тІатехар цо, йист ца хулаш цхъа юкъ а яьккха.

- Твоя почему не пошол Париж?

- Са цига де хІама дац. Со эрсе ва. Са мохк а са халкъ а укхаза да.

- Твоя молодец, - Антона раьза хилар Зайпал. - Брат, систра ест твоя?

- Йиша яц. Воша-м вар... Аз вийна эпсар... вар са воша.

Из шийна хъахезача, цец-амагІа ваьлар Зайпал. Антона бІарахъажар из, харцлуй-хьогІ ер аьлча санна. Цун бІаргех кхетадир Зайпала, цо аьннар бакъдолга. «Воай, ма кегаенна ха я-кх ер, - аьнна хийтар Зайпала. Даьй къонгех уд, вошас воша вув... Кхы даькъазагІа фу хила йиш я укх лаьтта!»

Дикка ха яьккхар цо йист ца хулаш. Юххера а Антон сецар.

- Кхы магац сона, - аьлар цо. - Со вита. Аз дех хьога, со вита, хье дІагІо...

- Мой одын не пайдот, - корта оагабир Зайпала. - Дува пайдот.

Юха а шорта болабелар уж. Зайпал цІаьхха юхасецар.

- Арба, - аьлар цо, кІеззига ладувгІаш а лаьтта. - Твоя садыс, мой арба суда иди.

Зайпала шортта Юхайтар Антон. Ше чехкка ворда тата долчахъа вахар из. Дукха ца говш юхавера, ворда а йоалаеш. Цхъа пхийттара яьнна хургйола йиІиги ши кхалсаги яр вордаца. Уж Солса-Юртара боагІар. Лоамашка болхаш бар уж. Ворда тІа йизза хІамаш ухкар. Шоай юртара нах дІаухаш ба аьлар истех цхъанне. Наггахъа саг мара висавац.

Цар гІо а деш. хъатІаваьккха, ворда тІа ядача хІамаш тІа Ювижийтар Зайпала Антон.

- Даьллахьий, ма доккха гІулакх да-кх хІанз оаш сона дер, - аьлар цо ишташка. - Кхы гІа

дІабаккха могоаргдолаш дацар-кх тхо.

- Гаргара саг хургва хьа из? - хаьттар царех цхьанне.

- Из болшек ва, - аьлар Зайпала.

МалагІча кьамах ва, мичара фу саг ва аьнна, кхы хІама хаттанзар кхалнаха. «Болшек» яхача цхьан дешо дІадерзадир из деррига а. ХІанз кьаьстта снй деш бІарахьажар уж шоай ворда тІа уллача Антона.

Деникинцаш юхабайлар.

- Ца! дагадехад царна, - аьлар Асхьаба. КИрвенна корах арахьежар из.

Саг юхайистхиланзар. Нах кIаьдбеннабар. Меца бар. Цхьабакъда, массадолчул дукхагIа хнх дора цар сагот.

- Ма Ювдала хилар вай, - йоахар Шахбулата. - Хьада мегацарий воашца хий а даа хIама а.

- Дуача хIамах-м сатохалургдар, хий даларе, - аьлар Микаила. Из Юхайна вагIар, салоIаш. Цунна уллув вагIар Ражип а.

- Хьо веннавий хьог? - хаьттар цунга Микаила.

- Баге йокъалу са, - аьлар Ражипа, бордех мотт а хьекха. Цул тIехьагIа ший сомача бIаргацIацкъамашга кий ЮтIа а эза, гIеттар из. - Аз дахьаргда хий.

- Юха, - кулг а лаьца Юхоавир из Микаила. - Садайча цаI дергда вай.

- Аз дахьарг-м дар, Iа вохийтаре.

- А-а, из хIанз дутаргда вай. Фаьлгаш хой хьона?

- Фаьлгаш?! - цецваьлар Ражип. - Хов. ХIана хетт Iа?

- TIаккха пхьабургаш?

- Уж а хов.

- Хьадувцал цаI.

- ХIанз дувцаргда, - бIаргацIацкъамаш вIашкаэзар Ражипа. - Из... Ферта кIал пандар лекх?

- Изи? Уйла е мегаргий?

- Мегаргья, - Ражип велакъежар, Микаила чехкка жоп дала ца харах, гIадваха, - Хаций хьона?

- Из... пешка чу йоага цIи йий из?

- Я-яц. Аз дIаал хьога?

- Алал?

- Шан кIалгIолла дода хий да.

- ХІа-а, да а даъра да. Іа лургдарий хІаъта са пхъабурга жоп?

- Лургдар. Хъаалал.

- Коа гударг улл, гударга гонахъа шолхаш дада.

- А-а, из-м моллагІчоа ма хой, - велавелар Ражип. - Котами кІоригаши ма йий уж-м.

- Хъажал, - корта оагабир Микаила, - из а хайр-кх хъона.

- ДІарабараша леладер кхетадой оаш? - цар къамаъла юкъеиккхар Асхъаб. - Аз аьларий шуга, цаІ дагадехад царна. Гой, пулемет оттаеш боажкий.

Шевар корашка эттар уж. Беш хаддача ши-кхо кІарцхал ягІар. Царна уллув пулемет оттайир деникинцаша. «Та-та-та-тата!» аьнна ІотІахъакхар цар из цІенна. ЦІаьхха саційтар. ТІаккха юха а юха а хъакхар.

Микаили Ражипи Іолохбелар шоаш баьгІача. Вожаш а хъабайлар корашкара.

- Етта мукъа ба-кх уж шоай ма та, - кхессар Шахбулата. - Вай сабардергда, уж Іоюхе бахккалца.

- Сона-м цхъаькха а хов пхъабург, - аьлар Ражипа, Мика ила бІара а хъажа.

- Со ладувгІаш ва.

- ЦІа дizza хъаьший ба, чура арабовла кор-ниІ дац. Фуй из?

- Вай чудагІа подвал я-кх, - велавелар Микаил. - Хъаьший вай да...

- Да-ац! - висар а гІадвахар Ражип.

- Деце дІааравалал хъо?

- А, да-ац! Харбаз ма йий из.

- ХІай? Харбази? Я а даъра я. Со-м хІаъта уж вай да мотташ вар.

Белабелар уж шаккхе.

Тухан кора йистте латтар, бІаргаш а дувшадаь. Наггахъа мотт хъокхар цо ший докъалуча бордех. Наб йоагІар цунна. Цудухъа латтар из ура. Іохайча ше тхъовсаргволга ховра Тухана. Ши дии бийсеи даьннадар цо наб ца ю. Сийсара уравар из. Кхыча ополченцашца цхъана фийла юрта ха деш хилар сахиллалца. Іуйранна ше наб ергъя мотташ вар Тухан, цхъабакъда кІаьдвалар а наб а йицьялийтар цунна цІаьхха тІабенача балано. Вийна Салман... ВІалла мичав а ца ховш, кора ца воагІаш вайна Гирихан... Мишта ловргба-хъог! из бала цІагІарабараша?

Бларгаш хъадиьлар Тухана. Шозза-кхозза яхар мо фо чуэзар цо мерех.

- Ктура хъадж йоагIаш санна хетий шоана? - хьттар цо.

Хъадж яьккхар Асхьаба а.

- ЦаI-м йоаг, - аьлар цо. - Руслан, хьо вар-кх гIаьле увзаш.

Руслан, хьа а гIетта, ший барзкъашка хъажар.

- Са-м хIама ягац, - аьлар цо.

- ЦIа доаг! - цIогIа техар Ражипа. - Гой, ногIар хийра долча гIолла Ючууха кIур!

Берригаш дIахъажар уж подвала ниIилгигахьа. Улгаш хийра долчада, жувр хьерцаш мо, Ючуухар кIай кIур.

- КIаьнк бакълув, - аьлар Шахбулата. - Со хIанз хьожаргва фуд.

- Со хьожаргва, - цул хьалхаиккхар Тухан.

НиIилг дIа а кхесса, сихха хьалтIаваьлар из.

- Вай корашка айтгача бакъахьа да хIаьта, - аьлар Асхьаба.

Шо-шоай моттигаш хьалаьцар хIаране.

КIур цIен тIехъашкара боагIар. «Ци техай». - аьнна хийтар Тухана. Топ чIоаггIа хьабелаьца, лака тIа пIелг а оттабаь, кхоссавенна корах аравахар из. ТIаккха ведда цIен тIехъашка иккхар. Сихьенна етта йолаелар моастагIий пулемет. Топаш ювла яьлар подвала чура а.

ЦIен тIехъашка массехк деникинец бIаргавайра Тухана. Пена йистте дуккха гIадамаш а детта, цIи лотаяь боахкар уж. ПаргIатта боахкар, шоашта тIава цхьаккха саг а воацаш санна. ЦIаьхха Тухан гучаиккхача, топ айе а вIалла хIама де а ца кхоабеш, багенаш айяьча бисар уж... Чехк-чехка лак озаш, кхозза топ ялийтар Тухана. Деникинцех цаI вожаши цхьаьккха цаI дIаэккхашаи вайра цунна. Кхы дIахо фу хилар ца зувш, ма хулла масса юхаведар из. Ца хаддаш етташ яр деникинций пулемет. Тухан, кхоссавенна, цIагIа чувахар корах. Ваха подвала чу иккхар. ТIаккха мара ханзар цунна, пулемето ший чокхе цIог дIадихьалга..

Топаш сацийтар подвала чу багIараша.

- ЗIамига саг, сов майра а ма хила, - аьлар Асхьаба. - ХIанз хье дийна висарах доаккхал а делахь.

Тухана хIама юхааланзар. Юха а ше лаьтгача кора юххе дIаэттар из. ДIадувшадир бIаргаш.

- ЦIа дагац, доагий? - хьттар Ражипа. Туханага хьежаш вар из, бIарг тIера ца боаккхаш, хьо

ишгта майра хинnavий хайнадац сона, яхаш санна.

Тухан хІанз а йистхиланзар. Цхъа тхъайсача санна латтар из. Кхы саго хІама а хаттанзар цунга. «Ци йоаяь ецаре, цаІ аргдар», - аьнна хийтар Ражипа. Из бокъонца я а яйра. Хайра хьаллотае кхийнадацар из деникинций. ГІадамаш тІаьда дар.

Уж байддачул тІехъагІа кхы дІанийсье саг а воацаш, яйра ци.

Юххера а сецар деникинций пулемет. ХІаьта а сатем-м оттанзар. Топаш яр юрта вІашкаетташ. Цкъаза совцар уж, цхъа ха яьннача гІолла юха а йолалора.

- Юрта-м кхы а нах биса хиннаб, - йоахар Асхъаба. - Малаш ба-хьог! уж? Бакъахъа дар вай, цхъана даларе.

Лерг дилле ладувгІа оттар нз. Вокхар а дувгІар ла. Дика хетар царна юрта кхы а шоай нах биса. Цар моастагІашта духьал тІом беш. Цхъабакъда, уж малаш ба ховш саг вацар.

- ЦаІ-м , со эгІаваьвеце, Боскар хила везаш ва, - аьлар Шахбулата. - Іалаьмате из ший боахам дагабоаллаш вар из.

- Сона а хет из юрта ва аьнна, - аьлар Асхъба. - Вайца бакъахъа вар-кх, ше вусаш хилча.

- Боскар-м сона бІаргавайра, - аьлар Ражипа. - Шоай коа латтар из, топ бе а йоаллаш.

- Маца? - хаьттар Микаила.

- Со укхаза хъавоагІаш.

- Хьога хІама аьларий цо?

- А. Цунна-м со бІарга а вовнзар.

- ХІа, тІаккха-м ше да.

Къамаьлаш сайцар. Ара баьдъерзаш йоагІар. Шоаш болболча дІа ца легар тамаш йолаш, сов чІоагІа кІаьдбенна а гІойле яйна а бар уж. Цхъабакъда, ховра царна тхьовса йиш йоацалга. Уж геттара фела хила безаш дар латта гІулакх: моастагІий бар гобаьккха гонахъа.

- ДІадаха дезаргда вай, - аьлар Асхъаба. - Вайна могоаргдац е бийса укхаза яккха. Нагахъа санна йоаккхалой а, кхоана низ а хаьда кІалдусаргда вай царна. Цул совгІа... е... поатронаш а кхоачалуш ма латтий.

Тухана бІаргаш хъадийллар.

- Со гІоргвац цхъаннахъа а, - шортта корта лостабир цо. - Со... дийна ма вусаргвий аьнна венавац укхаза, вала венав...

Цъхаккха цецваланзар цо аьнначох. Уж шоаш а бацар, бусача хана дийна ма дусаргдий тхо аьнна, хеташ. Юажала духьал баьхка бар уж. Из юхаяьлар. Ханна хлаьта а. Бакъ йоах Асхьаба: поатронаш кхоачалуш латт. Цул совгIа, шоаш а Юлийгабала боаж уж, бIаргаш вIашкаух. ДIадаха деза.

ДIадаха.

- Вала-м хала дацар, - аьлар Микаила. - ХIаьта а гIулакх доацаш вала лац-кх. Вайгара поатронаш кхоачаелча, котамаш мо дIалувцаргда цар вай.

- Цул тIехьагIа хьал а охаргда, - тIатехар Шахбулата.

- Цена бакъда-кх из, - кхессар Асхьаба.

- Шо дIагIо, - аьлар Тухана.

- ЗIамига саг, - Асхьаб дIавийрзар цунгахьа, - вай дерригаш цхьана даьхкад хьа, юха а цхьана гIоргда вай. Дийна дусе. Хьо-м тхо дисача а ваха везар дIа. ЦIагIа чуотта а веза хьа. Да цIагIа висав яхацарий Iа? Гнриханах а фу хиннад ха мег хьона. Сенах хов из цIагIа вий а.

- ЦIа-м оттаргвар, - аьлар Тухана.

- Цхьана гIоргда вай. ХIанзарчоа котдаьннад е кIай жIалеш. Дукха-м леларгбац хьона ераш вай лаьтта.

ЦIаьхха етта йолаелар пулемет. Подвала чу багIарний гIараш сайцар. ЛадийгIар цар, кортош а айдаь. Пулемет хIанз царна еттацар. Цох цец а баьнна, корашта дIатIабахар уж. Гуш саг вацар. Из тамаш а яцар, хIана аьлча, боад болаш латтар ара. Пулемет наькьагахьа еттар. Цигахьа массехказа топ яьлар.

- ЦIа-м ва цига, - кхессар Руслана.

- ЦIа хинна а Iай-хьогI цига-м, - аьлар Асхьаба. - Хетаргахьа, массехк саг висав юрта. Ба малаш ба-хьог! уж, ба.

- Вайна вIалла дагабоацараш хургба, юххе дахача, - кIирвенна арахьежар Шахбулат а. - ЛадувгIал! Хезарий шоана, юха а яьлар топ.

- ХIанз фу лаьрхIад вай? - хаьттар Микаила.

- КIеззига сабардергда вай, - аьлар АсхьаСа. - ХIанз моастагIий ура ба, дохалургдац вай дIа.

Пулемета тата сецар. Цхьабакъда, топаш-м яцар соцаш: уж юкь-юкье ювлаш яр.

Юртах хьарчаш йоагIар Iаьржа шийла бийса.

Боскар вар топ йийттар. Сихвенна хъувзар изиз еррига Солса-Юрт лорае аьнна ше висача санна. Бешамашка гюлла дла-са удар из. Цкъа цхъан оагIорахъа водар, тIаккха мича вахар ца ховш, вайна дIавоалар, кхыча оагIорахъа водар, вузар, табар, лачкъар, цIаьхха юха гучаэккхар - кхаьч-кхаьчачара лира дов дора цо деникинцашца. Каст-каста тIаухар из ший боахама. Ма хулла ший цIенна моастагIий тIа ца кхачийта гIерттар из. Тамаш йолаш дар цаI: селла хъакхашта из леллаше, топ хъакхетацар цунна. ХIаьта ше дIа-м дикка зе дора цо моастагIашта. ТIанийснийсвеннар вувра. Топ меттахъа тохар. Деникинцаш удар цох, дIалечкъар. Шийца дуккха нах ба моттийтар Боскара царна. Шоашта топаш етта кийч а бенна, уж багIаш санна хетар моастагIашта хIара доана, карта тIехъашка. ЧIоагIа лоралуш, ладувгIаш боаккхар цар шоай хIара гIа.

Могар а ца могар а дора Боскара, деникинцаш ший цIенна тIа ца бита гIерташ, цхъабакъда, хIаьта а вожаш юхекхоачаш латтар. Готтлуш боагIар цар го. Геттара шоашта юкъе хъош латтар цар Боскар.

Гоннахъа цIенош доагар. Бийса сийрдайоахар царех урагIаухача алаша. Хъаухар даттарий хъадж. БIаргаш Iувжар кIуро. Яха моттиг йоацаш йиса борз санна, корзагIваьнна хъувзар Боскар. Иоагача цIераша ший цIен сурт духъал тувсар цунна. «Иштта доагаргда-кх са цIа а», - аьнна хетар Боскара. Дог телар цун. Сихвенна юхаводар из ший цIенгахъа. Цунга, дехъа а сехъа а воалаш, хожар, из хъалха шийна гуш санна. «ХIама дергдацар Атбе Бамата яьхар даьдаларе». Уж дешаш дагадохар цунна наг-нагахъа. Шоай жIали хъалаха велар Боскар. Шозакхозза яхар мо кхайкача а, коа гюлла хъежача а хъакораданзар цунна 'из. Из, е цхъанахъа дIалечкъа, е дийна хила дезаш дар. Вешта, цо де а дацар хIама-м: вIалла майра дацар из. ХIаьта а, хIанз из коа хилча бакъахъа хетар Боскара.

ТIом дIаболабеннача дийнахъа наькъа тIа йиса, меттахъа ца йоаккхаш латтача броневика тIавахар Боскар. Цу сарахъа хIанз кхозлагIа водар из цунга хъажа. Броневиках кулг а детташ, корта эгабора Боскара. «Ма дукха аьшк хургъяр хъох, - аьнна хетар цунна. - Ма кхом ба-кх хъа, кхы пайда боацаш иштта латта езе».

Топ яьлар. Броневиках а кхийтта, «зов-в-в!» - аьнна гюлбаьнна дIабахар пхо. Боскар чехкка Iутебар. ЦIаькха топаш яьлча, броневика тIехъашка вар из. Тата ца деш, сихха беша ваьлар. ДIалечкъар кIотаргашта юкъе. Боадона юкъера хъагучадаьлар деникинций IиндаргIаш. Уж вар иттех саг. Наькъа тIа латтар, броневик а йоацаш, шоашта чухъада кийчъенна, шок етташ латта бугIа йолаш санна, лоархIа ца беш, оагIув озаш баьхкар уж цунна юхе. Цкъарчоа чIоагIа цецбаьлар уж гIалгIашта мичара енай иззамо броневик аьнна хеташ. ТIаккха гIадбахар. Тамаш а яцар: мега машина яр царна хъалхашка латтар. ЦаI оатхал яккханза, хIама динза яр из.

Дехъа а сехъа а бувлаш, лаьрххIа къамаьлаш доладир деникинцаша. Цар дувцар хъа ца хозе а, уж броневик дIайига уйла йолаш болга кхетадир Боскара. «Iовдала бац, - аьнна хийтар цунна. - ГIалгIай баларе, хIанз-хIанз яхаш, деш хIама а доацаш, мукх а юийташ лоаттийтаргъяр. Гой, дIайига гIерттий, хъатIакхъаб а алалехъа.»

Шортта хьалъай а венна, цхъан гора эттар Боскар. Шозза топ техар цо, сих-сиха хьожаш. Шаккхе длакхийтар. Деникинцаш броневика тлехъашка лийлхар. Листта юха йолайир цар топаш. Цхъабакъда, царна гуш саг вацар. Кхы йоалаш топ а яцар, хлаъта а сацпйтацар цар шоай дов. Боскар цу хана цхъа ткъаьх сажен гаьна а ваьнна, уллар. Циско мо мара ховалийтацар цо ше. Цаьхха, ура а иккха, ведда дехъа ваьлар из наькъя. Хланз саг вац-кх цига аьнна деникинцашта хийттача хана, тлехъашкара тла а вена, кхы а ши салте Ювиллар цо. Таккха моастагий байдар, шоай байна нах а цар Юлийга топаш а юхе юташ. Цар когий таташ довлцца сабар а даь, броневика тлавахар Боскар.

Деникинцех цаI садоахаш вар. Из теркал а ца вещь, лаьттара йиьэ топ хъа а ийца, длавахар Боскар.

Ши беш вланий увчча ягIача кIарцхалашта юкье гIолла хъавоагIа Боскар, пена тIа нийсвелча санна цаьхха соцавеллар. Шерра деладенна хъежар цун саккха бIаргаш. Кхера-м бацар цар чу вIалла а, цхъабакъда, цецвалар-м дар. Боскара хьалхашка латтар цо даим вувцача Бамата даь Атбе боахам. Лаккха лард а елла даь доккхий ценош, шера кораш. Аьшк тега тхов. Ценошта гонахъа яхийта лакха тIо карт. Дехъа гIолла хьалдаь дIаь>ха отар. Цох а хотталуш ков чудерзадеш хъайоагIа лакха кхоалле. ХIама ала йиш йолаш бацар Атбе боахам-м. БIаьхий боахам бар. Цул совгIа, - из юртарча хIара сага ховш дар, - шортта доахан, жа, говраш яр Атбе. Паччахъа Iаьдалца айхха бувзам болаш хъадоагIар цун цIа. Атби ше молла вар. Моллаш-м кхы а бар юрта, хлаъта а Атбе сий цхъа ший тайпара латтар наха юкье. Цох а цун ценах а хIама ала лоархIавеш наггахъа саг вацар. Из дар цунга низ а, хьал а хилар. Цул совгIа цхъаькха а дар: Атби ше а, цун дезал а (кхийна кхо воIн, йоIи дар цун, сесаг ши-кхо бутт хьалха кхелхаяр) нахаца цIаккха хьакхашта баьнна гацар. Цхъа цу юртарга а боацаш, кхычачъара хьатIабаьхкача наха санна хийра леладора цар шоай юртхошцара гIулакхаш.

Атбе воккхагIеи зIамагIеи вола ши воI хьужаре дешаш вар, хлаъта юкьеравар - паччахъа эскара зпсар.

Атби а, цун дезал а шоай хьал-торо а оамалаш а тлехъа дика бовзаш бар юртарча хIара сага, цецвала эшаш хIама дацар. Боскар цецвалар-м кхычунца дувзадена дар: гонахъа доагаш латгача юртарча ценошта юкье, цхъа гуш боацача ший ткъама кIала лорабеш санна вIалла хIама данза латтар Атбе боахам. Кор, тхов, карт - цхъаккха пхо, снаряд кхетанза, цхъаккха а сакхат даккханза яр. Из чоагIа тамашийна хийтар Боскара. Хлаъта а из селла цецвалар-м цунца дувзадена а дацар. Байракх ягIар Атбе цен тхов тIа. Цкъарчоа из цIе йолаш санна хийтар Боскара: гонахъа доагача ценой ала ловзар цунна тIа. Цхъабакъда, дикка хъежача кхетадир Боскара, из цIе йоацалга. Байракх кIай яр. Тем тIа хинна веце а, Боскар кхетадеш вар цу тайпарча байракха маIан.

Шийна кач ушка топаш а тлехъа тетта Атбе коа чувахар Боскар. ЖIале Iимадаш йир, цхъабакъда, Iаханзар: из цхъанахъа чуделла доаллар. Цен кораш къайла дар, хлаъта а кора гарг хийра йолча гIолла йоагIача сердалонах кхетадир Боскара, Атбе цIагIа нах болга.

- Яьй, чухь дий шо! - чоагIа йист а хинна, дахчан лагIаш тIа гIолла ийче тIа ваьлар из. НиI а йийлла, цIагIа чувахар хьаккхашта.

Ши кьонах кадай духьалвера Боскара. Уж бар цендаь воккхагIеи зIамагIеи вола ши воI: ШапаIи Хьамиди, Боскар вовзаше а, юхабаьлар уж. Даьгахьа хьажар, Атби магIа кора кIал гIанда тIа вагIар. Цунна хьалхашка латтар дIаьха истол. Цу тIа Iи хьалъухаш хьадаьнна латташ шу дар: шортта дулх, дахчан оаркхо чу хьалтIамаш. Iобетта берхIа. Истола гоннахьа овттадаьдар гIандаш, бархI-итт саг Iохалла.

IотIаохкаденнача кIайча цIацкъамашта кIалгIолла цхьа саькха, дорха хьежар Атбе бIаргаш. «Хьо фу дезаш венав укхаз?» - яхаш санна хеттар дар. Керта тIа туллар даьре фазг, сулхьаш доажар бе. КIирвенна Боскара бIарахьеже а, вицлацар из сулхьай буртигаш каста-каста даха.

- ХIа, хьо ва из, - айлуш санна кеп оттайир Атбе, хьаша сий деш.

Дехьарча цIагIара хьачухьежача Атбе йоIах бIаргкхийтар Боскара. ЙоI чехкка юхаяьлар. Шаши хоза яр, сов хоза, цкъа бIаргаяйначоа дагара да яллал.

Бамат цIагIа вацар. Боскара цIаьхха шедар кхетадир, хаьда дIадаьлар цун цецвалар. Атби а цун дезал а хьежаш бар деникинцашка.

ШапаIи Хьамиди уралаттар. Уралаттар Боскар а. Цунга Iоха оолаш саг вацар.

- Эь, дIадолхаций шо? - ийккхар Боскарга.

Тхьовра из цIагIа чуваьлча санна юха а кIирвенна цунна бIарахьажар Атби. Аьтта оагIорахьа латгача Хьамида бат эзар, ший воккхагIа волча вешийгахьа а хьажа, гой. вIаштIехьа вий ер яхаш санна.

- Мича? - хаьттар Атбе.

ЦIаьхха гIеттар из. Ха яха вале а, дегIаца низ болаши хьаькьала вIалла талханзеи вар Атби. ТIехьашкара а, хьалхашкара а, шорал, лакхал, - цхьа виьсаьна хетар из, шкаф санна. ШапаIн Хьамиди а бар, дегIа зIамагIа хилар дIадаьккхача, ахбаьхача санна шоай даьна тара. Алхха Шашии хIанз цIагIа воаца Бамати бацар царна тара. Уж чоаггIа царел эргаш бар. ДукхагIа шоай еннача нанна тара бар уж.

Атби, лаьрххIа хьатIа а вена, Боскара хьалхашка сецар.

- ХIа, фу даьккхар оаш?! - цхьа гIожа, цIимхара кхессар цо. - Шоай даьша, даь-даьша, оаш а хьамелдаьр, хьавIашагIа мел техар доадирий оаш! Э-э, Iовдалаш яI-кх, Iовдалаш, - корта оагабир цо, - тамаш еций цу хьаь чу вира дар миссел а хьаькьал ца хилар.

ЦIагIа гIолла дIа-схьа волавелар из. ЭгIазне хьалкхувсар цо, сулхьаш а доахаш, хьалха лаьца леладу аьтта кулг. Боскар Атбена бIарахьажжача латтар, йист а ца хулаш. Дагахьа раьза вар из цо дувчачоа.

ДIатIа а ваха, оаркхо чура цхьа хьалтIам хьайцар Атбе.

- Еррал мичад вай къам, фуд вай дувцар, фуд вай кьувсар! - хьалтIам берхIала кхессар цо, из

Техъа а баха, Юбахар истола тІа.

Юха а ший моттиге Юхайра Атби. Доккха садаьккхар.

- Гой, - дІахо дувца волавелар из. - дІаэца мегацій шоашка яхар. Со а ма вий молла а волаш, са воІ а ма вий полковник а волаш. Японий тІем тІа а, немцій тІем тІа хинна, деррига дуне а дайза. Цунга мукъагІа ладувгІа мегацій, къавеннача сога ца дувгІе а. Ший къаман водар хилча дика хетар малав, дика хетаргдар а малав!

- Со-м раъза ва..., - юххера а баге йийллар Боскара. - Дудар, Асхъаби, Шахбулати - уж бар-кх оалал тІера тасса деза, бокъо яккха еза яхаш..

- Бокъо яккхарий цар, тфу цар бокъонна, - туг тессар Атбе. - Халакъяйтар-кх юрт, мохк. Дудар фуй? Шахбулат фуй? Йовсараш! Тайпаш да цар дувца, даьй ба цар бувца. Къе мискаш я-кх, босякаш!

«ВІаьхий вале а, дикагІа барех-м хъо а вац, - аьнна хийтар Боскара. - Гой, Юха а оале. Хъо сона дика вовз, даьра вовз. Саг духхъл леш латте а, йоалах мара хІама лургйолаш вац. Юхаэцача хана иттаза дукхагІа а эц. Сонта ва, кура ва»...

- Атби, из... цхъа хаттар дар са. Йоккха топ чукхийтта отар а, подвал а дохадаьд са. Уж... деникинцаша ях аз-м, сона хинна зе юха меттаоттадергдий? Со а, дий хъона, шо мо, дий хъона, юстара хила гІийртав.

- Ха-ха-ха! - белабелар Атбе къонгаш.

Бехк боаккхашха царгахъа бІарг лекхар дас, вокхар белам сецар цу сахъате.

- Уж топаш деникинцій йий? - Боскара тІаоттадир воккхача саго ший бІаргаш.

Вож ший баламех Юухкача топашка дІа а схъа а хъажар.

- Ераш я, ераш-м, из... - цІаьхха дегІ хълнийсдир Боскара, цІимхара йийрзар юхъ. - Сона, зе даьд, - кхессар цо гІожа. - Со сай цІагІа вар. Царца а акхарца а гІулакх долаш а вацар. Декхаргда, валлахІи да-кх, сайна даьр-м, из-м Деникин мара вацар, Наполеон хъадийн а венна тІавоагІе а-м.

- Боскар, - аьлар Атбе, хІанз кІаьдагІа дар цун лер, - Боскар, сона вовз хъо. Хъо вац совдараш дувцаш а, цу босякашта юкъе ухаш а. Сона шедар хов. Хъо хъл-торо а долаш, хъаьнала вахаш саг ва. ХІанз вайна тІабоагІар боккха низ ба. Наполеон веце а. ХІаьта вай къам, юха а ях аз, зІамига къам да. Вай дег тІара мутІахъа хила деза паччахъа, паччахъа викалашта...

- Паччахъа-м тІера ма кхессавий, - ийккхар Боскарга.

Сабар аьлча санна, из ший къамаьла юкъеэккхара раъза

воацаш, кулг айдир Атбе.

- Сигала даъла ва, - аьлар цо, ши кулг ай а деш, урагIа а хьежа. - Даъла, хъай пурама тTара ма дахалахъ тхо? - Паккха юха а Боскара бIарахьежар из. - Лаьтта паччахъ ва. Иштта хиннад. Иштта хургда. Из дIакхеталуш воацар, ираз дайна даькъаза саг а ва. Вай Мухъмад пайхамара а...

ЦIаьхха сецар Атбе лер: ара цхъа гIараш яьлар.

- Волле, гIо, - гIожа кхессар Атбе.

ШапаIи Хъамиди сихха хъатIаболабелар Боскара. Иистхнла кхелехъа коа тIа ваьлар из.

- Укхзахаъ! - кулг дIаозадир цун Хъамида, хIаьта ШапаI сихха коа-наIарашкахъа волавелар.

ЦIен тIехъашка кхоаччаш юхахъажача Боскара байра, Атбе коа чубоагIа къонахий. Царна тIаювха форма гуше, кхетадир цо, уж деникинцаш болга.

- Наьха саг вий вайцига? - йистхилар цаI.

Из яр Бамата оаз.

ЦIен тIехъашка гIолла хъайоагIача картах йоаллача зIампгача наIарах аравалийтар Боскар Хъамида. НиI тIа а теха дIабеллар аьшка загал.

Боскар цхъан юккъагIа сецар, уйлане а ваха. ЦIаьхха дагабехар цунна, даим воагаш хинна ший боахам. Сихвенна цIенгахъа вийрзар из, шедар диц а даь.

Цхъабакъда, цунна дагадаьллар, дог Iувдаш хиннар нийсделар цIагIа: Боскара боахам боагаш латтар. Лотаденнадар отар, цIен тхов. «Къарс-къарс» яхаш сийгаш а тувсаш йоагар цIи. Коа хъувзаш деникинцаш бар. Саца а лачкъа а дага ца дохаш, цхъа бIаргаш дайна саг мо, вахха царна дIатIаэттар Боскар. Деха дар цун дог. Мел чIоагIа са диадар цо ший, из боахам бахъан долаш, нз лоро гIерташ!.. Мел хала гулбаьбар цо из... ХIанз... Шедар дайра. ЦIи йоаечар яьннаяр; едда йолхача эмалкий дIауха кхасараш санна, детталора цIера алаш. ЦIи сиха яр. Ма хулла чехкагIа ше дергдар даь яла гIерташ санна хетар из.

УстагIа Iаьхар. Цхъа набарах сомаваьлча санна, юха меттавера Боскар. МуIаш лаьца ши устагIа текхабеш, отар чура аравоагIа деникинец бIаргавайра цунна. Жа даггара юхатеIар, дIа-схъа тувсалора, карардала гIерташ. Салтечо яппараш йора: халла мара уж соцалацар цунна.

ЦIаьхха Боскар бIаргавайра деникинца. Керта тIара чеш хъайра цун, кулгаш мелделар, дегIацара низ дIабахача санна. УстагIий дайдар, ка техха карара а лийлха.

Боскар нийсса уралаттар, салтечоа тIалаьца топ а йолаш. Вож кхо топ аьрда баламах Iоулар цунна. Салтечо шортта кулгаш айдир. Цхъабакъда, Боскара из везаш вацар. Кхыметтел дага а дацар цунна из каравугалга. Лак эзар цо. Топа аьшка чура аратехар сома ала. Эъ, даъла, хъона гаций ер, аьлча санна, сигала урагI а хъажа, вежар салте.

Вокх деникинцашга топ яълча мара, Ъаргавовнзар Боскар. Табайдар уж цунна. Ювла яълар топаш. Ший баламах кІарцхал Јоттаделча санна хийтар Боскара: цох хьокха а луш дІабахар цхьа пхо. КоанаІаргахьа ведар из. ЦІаьхха сецар, удаш духьалбоагІа нах Ъарга а байна. Уж а деникинцаш бар. Таккха беша иккхар Боскар. Цига а деникинцашга тІанийсвелар из. Ши топ Јотессар цо. Вож шиь шийга йитар: цхьацца бе цхьацца. ВІалла ваха а вала а моттиг йоацаш хьайзар из, моастагІий сов дукха болаш. Из дІахьайз-хьайзача оагІорахьара хьагучалелхар уж. Боскар кхестар. Ца хаддаш ювлийтир цо ший шаккхе топ. Юххера а доагаш латгача цІен тІехьашка нийсвелар из. ТІера ЈотІалегар хьашкаш, сийгаш. МоастагІий тІакхоачаш латтар цунна. ХІанз кІалхарвоалачара ваьлар-кх ер аьнна хийтар царна, цхьабакьда Боскар цІаьхха, топа хи тега кор чу а дахийта, кхоссавенна цІагІа чуваьлар, Јолохвелар из. Боскар кьайлаэккхарах кхы а чІоагІагІа дорха йийрзача санна, ма даггара ювлаш яр арагьа топаш. Кора санагІах, пенах детталора пхорч. Шокарч еттар цар, цІенъкжъе а тІехьа детталора цкъаза, гоалдувлаш. ЦІагІа кІур бар. Ъаргашка, бага ухар из. Юххе доагаш уллар чудагьта кор. Доагаш дар вож кораш, ниІ. Боскар кхайкавора. Іимерца йІайха яр цІагІа. Боскара кхетадир боахам кІалхарбоаккхачара баьнналга. «ДІаваха веза. Даьлар ер», - аьнна хийтар цунна. Алхха хІанз мара бокьонца из уйла дег чу йоссанзар цунна.

Боскар шортта ураэтар. ХІанз цхьа говзал езар. Ара гобаьккха моастагІий ба. Цар дІаара а хьожийтаргвац из. ЦІаьхха цхьа хІама дагадеха, чехкка шийна тІера чокхи Јодаьккхар цо. Таккха поднара дІатІа а ваха, - цунна цІи тІакхьаьчаяцар, - гІайба юкье беллар цо чокхена. МІарга тега чудахийтар цхьаькха кор а. ХІанз ков долча оагІорахьа. Деникинцаш чукхайкар цунга. «Аравала! - йоахар цар. - Каравола, воагаргва хьо!»

Боскара теркалдацар уж цІогІарч. Цхьан кулгаца кхесса коа арадахийтар цо гІайба юкье боалла ший чокхи. «ЖаргІ-жаргІ» аьнна топаш яълар цхьатарра. Деникинцаш чокхена тІахьийдар. ХІаьта Боскар ше чуваьннача корах юга араиккхар. Беша гІолла дІаведар из ший ма хулла масса, моастагІашкагьа кхыметтел юга а хьажанзар. ЦІен юхе листта топаш йолаелар, цхьабакьда, цхьаккха пхо тІехьабанзар Боскара. Из тамаш яр. Уж ювла топаш, ерригаш шийна етгаш санна хетар Боскара. Иштга дале, мичад пхорч? Кхы гоама а яц цар топий аьшкаш!

Боскара бёзам бар хиннар фуд ха югасаца. Керда дег чу ессача уйлано дайтанзар цунга из. «Кхы аз де хІама дац цига, фуннагІа дале а, вахар мара, - йоахар цо дагагьа. - Боагамах сийна цІи яълар... Ха-зама йоагІе, юга вІашагІтохаргба. ХІаьта хІанз... сатехга вага веза».

Гоама яцар деникинций топий аьшкаш. Цар хІанз Боскара етгацир топаш, керда гучаваьннача сага еттар. Из саг Михаил вар. Подвала чура аравала чІоагІа ший безам боаццаше венавар из. Зувзар цун деррига дегІ, сов чІоагІа кІаьдвенна. Иштга гІойле яйна бар цун юхебиса новкьостий а. Шахбулата кхетадора, нагагьа санна јортара сихагІа дІа ца долхе, моастагІашга шоаш карадахар кхерам болга. «КІеззига јорта сатем отталца сабар дича бакьагьа да вай, - йоахар Асхьаба. - Таккха аттагІа хила тарлу вайна. Гой, хІанз михьарбаьнна ма хьувзий ераш».

Јоалаш яцар пулемет. Топ тохаш бацар подвала чу багІараш а. Јорта, хІаьта а тийна яцар. ЭгІа а магІа а топаш ювлар, «гІогІ» яхаш, ала бетташ доагар цІенош. Деникинцаш дІа-схьа удар, наг-нагагьа чІоагІа цІогІарч а детташ, яппараш а еш. Из шедар дІахозар подвала чу

баг'арашта. Шоайла йист ца хулаш, цхъацца уйлане баха баг'ар уж.

Шоашта гаьна йоаццаш лпстта топаш йолаелча, шевар хъайра уж. Лерг дилла ладийг'ар цар, корашка а айтта. Деникинцашца т'ом беш вар моллаг'а вале а цаI.

- Мала хургва-хьогI из? - шийга хоатташ санна аьлар Асхъаба.

- Хетаргахъа, шиъ ва уж, - аьлар Шахбулата.

- Новкъостал де вай царна, арадовла вай, - аьлар Руслана.

- Со г'оргва цига, - хьалнийсвелар Микаил.

- Со а воаг'а хьоца, - цунна д'аюхе эттар Руслан.

- Дика да. Цхъана г'оргда вай, - аьлар Микаила. - Шо Iе х'аьта. Тхо юхадахка гой, д'аг'оргда шо.

Асхъаба х'ама юхааланзар. Иистхиланзар вожаш а.

Микаили Руслани чехкка хьалт'абаьлар подвала чура. Ц'ен йийлла латгача на'ара юххе Югорахайшар уж. Цхъа юкъ яьккхар, арахъежаш, ладувг'аш. Гонахъа йоагача ц'ераша ков сийрдадоахар. Цхъа дийна х'амаш мо лаьтта ловзар Iиндарг'аш. Топаш соцаш яцар.

- Моллаг'а цига вале а, хетаргахъа моастаг'аша ч'оаг'а юкъевеллав из, - аьлар Микаила.

- Дахарий вай, - аьлар Руслана.

- Волле.

Микаил иккхар ц'аг'ара хьалха ара. Цунна т'еххъа аракхоесавелар Руслан а. Ц'аьхха пулемет йолаелар. Х'анззалца уж арабовргболга а ховш, хъежаш лаьтгача санна. Цар когашта юххе г'юлла лаьтта аьхар пхорчаша. Микаил кхоссавелар, шийна хьалхашка эза йоаллаш т'Ширг йолаш санна. Ц'ен т'ехъашка эккха кхийра цун. Руслана кхензар. Ц'аьхха горавахар из. Аьрда кога к'оажо т'а пхо кхийтта. Чехкка пена юххе д'ат'атеIар Руслан. Пулемет даггара етташ яр. Микаил вахача оаг'орахъа, ц'ен пенах а, Руслана уллув лаьтта а детталора пхорч. Пулемета юхадухьал дов деш бар подвала чу баг'араш, шоай арабаьннача новкъосташта г'ю хургдацар-хьогI аьнна хеташ. Цхъабакъда, вож х'аьта а соцаш яцар.

Руслан висар. Х'анз Микаила т'ехъаводача вацар из. Юхаверза лаьрх'ар цо. Из де а дацар атта. Х'анз-х'анз яхар мо вера кхерам болаш дар из.

Цхъа юкъ яьккхар цо, велча санна д'а-схъа ца хьовш, теIа уллаш. Пулемет подвала корашкахъа йийрзар. Руслан шортта на'аргахъа д'атекхар. Сецар из. Юха а к'еззига д'атекхар. Наирах чуволлаш мара ховаланзар из моастаг'ашта. Ховаланзар аьлча а, иштта хийтар из Руслана. Юха а сихъенна из волчахъа етта йолаелар пулемет-. Руслан теккха ц'аг'а чуваьлар. Х'анз кхераме яцар цунна пулемет. Еттийта шоай безам мел ба. Подвала ниIилг хъайийллар

Руслана. Новкъостаща г!о дир цунна Ючувоалаш, Лоаме т!еххъарча лаг!а т!а Юхайра Руслан.

- Са никъ хиланзар, - кулгаш доаржадпр цо, шийна топ кхетарах беже ше волаш санна.

- Т!аккха... Микаил?. - хаьттар Асхъаба.

- Из вахар, - жоп делар Руслана.

Ражипа топ хъайцар цунгара. Пена юхе д!аоттайнр цо из. Цул т!еххъаг!а новкъостал дир икк Юйоаккхаш. Пхо к!оажох чакхбаьннабар. Икка чу дикка ц!ий !айнадар. Х!анз а Юухаш дар из к!ежах.

Ший фоартах йоалла палчакх хъаяьстар Тухана.

- Хаьбайтал ког, - аьлар цо, Руслана д!ат!а а ваха. - Аз д!аехк хъа чов.

Руслана Юяьккхар ший кога т!ара цхъа пазат.

- Ц!ий соцаде деза, - аьлар Асхъаба.

- Х!анз соцадергда.

Тухана, Ю а вийрза, д!айнйхкар Руслана когах яь чов. Т!аккха юха т!аювхийтар пазат.

- Алхха, ер, икк-м т!аювха йиш хургьяц хъа, - аьлар цо.

Руслан, хъал а айяь, б!арахъажар ший икка. Из тиша яр. Топ кхийтгача Юург доаллар. Х!аьта а - лело мегарг!олаш яр. Шийна кхо хете а, кхы б!арга ма гойла хъо, аьлча санна, кхесса саьн чу яхийтар из Руслана.

...Боскар къайлаваьлар. Моастаг!ий из кхетаде а кхензар, х!ана аьлча, ц!аьхха вена цун когаметта хъаьттар Микаил. Х!анз цунна гонахъа бнйрзар уж. Царна моттар, ведда Боскар а т!авена Микаил а - цхъа саг ва. Феткен техача санна ала бетташ, гобакккха гонахъе сийрдайоахаш доагар Боскара ц!а, отар. «Къарс-къарс» яхаш лелхар ардакхаш, д!а г!олла д!аухар сийгаш, Юлегар хаьшкаш, чуухар кирпишкаш.

Микаил, цхъанне шийна чоал ког техача санна, ц!аьхха д!авежар карта юххе. Гебаг!а тоха дагахъа, шинна кулгаца айяь топ а йолаш, шийна т!авоаг!а цхъа салте вожавир цо, наькха т!а топ теа. Вожавир цунна т!еххъа воаг!а цхъаькха а. Цул т!еххъаг!а ураиккхар из. Д!аведар карта юххе г!олла, Ю а тебаш. Ма даггара баьде йолча кхача г!ерттар Микаил, цхъабакъда, деникинцаш сов дукха бар. Никъ бехка кхийра цар цун. Микаил юхасецар. Ц!аьхха мелделар цун кулгаш, Юежар бера топ. Ц!ип к!ежаш Юдоладелар цун къамаргах. Букъ юхатехар цо карта; Ю ца вожа г!ерттар из. Цхъабакъда, х!анз дег! хъаллоацалуш дацар цун когаш. Кхоачаш из гора а вахале, т!акхъачар цунна деникинцаш. Цхъанне карта д!ат!ато!авир из, дег!ах гебаг!а чакхбаьккха. Наькха т!а Ют!аоллабелар Микаила корта, Юежар кий. Салтечо катехха юхабаьккхар гебаг!а. Микаил г!арссе вежар, ч!оаг!а юхъ лаьтта Ю а кхеташ. Цун кий хъакха, ший топа гебаг!а ц!енбир салтечо.

- Хьадел, цлерал кхоссаргбар вай ер блехал, - аьлар цо, топ карта юхе дла а оттаяь.

Виьне, айваь, водавир цар веннав е днйна ва ховш воаца Микаил. Кхесса доагаш латгача цлагла чувахийтар корах. Цул тлехьагла шоай кулгаш, цлендеш барзкъех ю а теха шортта араболабелар уж Боскара коара. Цаьхха чоагла тата даьлар, «гарт» аьнна цар дегаш тохадолиташ. Берригаш иккха юхахьажар уж. Уж сов кхерабала безаш хлама дацар: Боскара цлен тхов бар из, каг а бенна, чубаха. Цеча кюрмаций гурмат яьржар сигала. Микаил велар. Цун новкъосташта хлама хацар. Хланз-хланз из юхакхачарга дог доахар цар. Йоалаш яцар моастагий пулемет. Ераш шоаш а бацар топ кхоссаш. Ладувглаш баглар уж.

Хланз юрта клезиг-дукха сатем эттабар. Нагахьа мара топ ялацар. Цераш яр йоагаш длахьаж-хьажача оагюрахьа. Царна гонахьа хьувзар деникинцаш: цагаш хайша баглар, вожаш уралаттар, кхоалагбараша дахча тлакхухьар. Салага, пхьор даа кийчлуш бар моастагий. Юрт царга яр.

Микаил ваглар. Шоай садуаш бар цун новкъостий, из дагавоаллаш. Шахбулатах оагюв а теха, тхайса ваглар Ражип. Вожаш берригаш сомабар. Йист ца хулаш, влший блара ца хьожаш баглар уж цу баьдеча шийлача подвала чу.

- Тамаш я-кх дийна вале, - юххера йистхилар Асхьаб.

- Хланз лаха а мишта лохаргва из, - доккха садаьккхар Шахбулата. - Нагахьа санна чов а яь длаваха ца могош цхьанахьа из улле а даьра ях аз-м. Юрт йоккха ма йий, хьанна хов, из мичав, малагча оагюрахьа вахав.

- Вай а... хланз дахача бакьахьа да, - аьлар Асхьаба. - Кхы цунга ца а хьежаш. Бийса кюарга яхай. Клезигагла дале а, кхо сахьат даьнна хургда из ваха. Дийна валаре, юхавена хургвар.

- Дадаха деза вай, - аьлар Руслана а, цар дувцар ше кхетадича санна. - Деникинцаш тийнаб. Цудухьа хланз цар цлерашта юхе а ца герташ, вай дладолойя, кхы га яха теркал ца де а мег вай. Царна сенах хов, вай шоай нах да е наьха да. Баьде ма йий вайна.

- Хьо бакълув, - аьлар Асхьаба. - Цаг-м да: дла пулемета юхе багларех чоагла лорадала деза вай. Царна гойя - довргда шедар.

Гайттар уж. Ражип сомаваьккхар Шахбулата. Подвала чура ара а баьнна, цхьацца воалаш, шортта, глар-тата доацаш, цлен тлехьашка баьлар уж. Асхьаб хьалха а волаш длаболабелар беша гюлла. Наькьа йисте кхача, цаьхха улицагла хьавоагча цхьан сага танийсбелар уж. Саг сецар. Сайцар ераш а.

- Шо малаш да? - хаьттар саго.

- Хьона мала везар? - хаттара духьал хаттар дир Руслана.

- Кравцов.

- Кравцови? Из цигахьа хила веза хьона, - гаьна йоацаш йоагача цлергахьа кулг длалостадир

Руслана.

Деникинец дѣвахар. Іехавелар из, Руслана майрра шийца юха къамаъл дарах. Хѣаьта акхар доккха садаьккхар. Юха а болабелар уж. Когаш дѣдетталора цар, гора ухар. Атта дацар баьдеча бус беша гѣолла ваха. Къаьстта хала воагѣар Руслан. Шелгий юхьиг мара Іоловзалуш бацар цун топ кхийтта ког. Човно чѣоагѣа лазар дора. Кхы саг духьал ца кхеташ, хьовзам ца хулаш Тѣохар коа кхаьчар уж. Цѣен ниІ йийлла латтар. Цу гѣулакхах цецваьлар Тухан. Ший новкъосташта бѣара а хьажа, цѣагѣа чуведар из. Чехкка юхааравера.

- Цѣагѣа-м саг вац, - аьлар цо. Шерра дийлла дар цун бѣаргаш. Шоана хой укхаза фу хиннад, яхаш, хетташ санна хетар цо. - Дохадаь да цхьа кор а, - тѣатехар цо.

- Дѣабаха хургба уж, - аьлар Асхьаба.

Сабардел, ладувгѣал? - дийхар Шахбулата. Вожаш сайцар.

- Хозий шоана?

Берригаш бешагахьа дѣабийрзар уж, цхьа тата хеза. Цига саг вар. Лоралуш, шортта дѣатѣаболабелар уж цунна. Тухан цѣаьхха, дѣахьалха а иккха, дѣатѣаведар беша воаллача сага. Из вар цун да Тѣох.

- Хѣа, хьо ва из, - аьлар Тѣоха, воІ бѣаргавайча. - Гой, хьа йишеи вошеи дѣадолла каш доаккхаш воалл со.

Тухана новкъосташкахьа вѣалла дѣа а хьажанзар из. Гонашка кхаччалца мара кѣоарга бацар цо баьккха кѣоаг. Бел лаьттах ІочутоІайир Тѣоха, хьалтессар цхьан бе йоллал йост. Тѣаккха юхасецар. Ший лазача юкъа тѣа оттадир цо цхьа кулг. Кѣоага юххе ферта тѣа ухар Алхастеи Дебийи декъий. Кѣеж мо доккха тѣадамаш Іодоладелар Тухана бѣаргех. Цхьаккха хѣама хаттанзар цо. даьга. Кѣоага чу Іочу а ваьнна, бел хьаййцар цо цунгара.

Кхы а белаш а ена, Асхьаба а, Шахбулата а, Ражипа а дѣа-айтта, чехкка каш даьккхар. Цхьан юххе Іочубехкар Алхастеи Дебеи. Цул тѣехьагѣа. йост тѣахьакха, боккха боарз бир. Дицдаланзар чурташ а: царна меттел ши бекьилг бегѣар Асхьаба.

Сатоссаш латтар, уж юртара арабоалача хана. Лоамаш гуш дацар. Шийла яр. Елхаш яр шик.

Бѣаьха а хала а бар цар бе беза никь.

vk.com/ingbooks

Ингушские электронные книги

<http://vk.com/ingbooks>